

valóság

A TARTALOMBÓL

Menyhay Imre: Európa kilátásai és a baloldali tőkés paradoxon ideológiák keresztüzében

Botos Katalin: Perifériáról a perifériára

Dr. Frigyesi Veronika: Új nemzetközi szerveződések, szövetségek

Faragó Péter: A sötét energia XXI. századi világrendje és a híd-kapcsolatok szerepe a társadalmi innovációban

Talabos Dávidné dr. Lukács Nikolett:
A viktoriánus Anglia és az újhellenizmus
A homoszexuális szubkultúra szociológiai, kulturális, filozófiai és esztétikai háttere Oscar Wilde körében és az Urániaiak Társaságában

George Eisen – Stark Tamás: Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokauszt első fejezete

Gereben Ágnes: Holokauszt a Szovjetunióban

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
4

9

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2014. szeptember; LVII. évfolyam 9. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkó Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Lukács Annamária

Európa kilátásai és a baloldali tőkés paradoxon ideológiák keresztüzében

---

(Problémafelvetés) A liberális irányzatoknak a második világháború után Nyugat-Európában felbukkant változata, az ún. *liberális progresszívizmus* – ami különösen az akkori Nyugat-Németországot a „baloldali forradalmi” ifjúsági szervezetek felforgató tevékenysége folytán káoszba taszította – végül is a neoliberalizmus berkeiben kötött ki.

Az ifjúságot annakidején a német – magukat baloldalinak való – nagytőkések bujtatták fel a keresztény kultúra és minden tradíció ellen. A nagytőke anyagilag is támogatta ezeket a mozgalmakat, mindaddig – talán tovább is – amíg az ún. parlamenten kívüli oppozíció – a Baader-Meinhof-bandával, a RAF-fal (Rote Arme Fraktion-nal) az élen – véres leszámolást nem indított a nem marxista társadalmi rend képviselői ellen. Ebben az időszakban született meg a baloldali tőkés paradoxon.

Napjaink neoliberalizmusa – amely a monetarizmus és a globalizmus jegyében jelentkezik, és ami Európa jövőjét döntően befolyásolhatja – itt, Európában, az akkori tragikus eseményeiből nőtte ki magát. Tanulmányom célja, hogy bemutassam a liberális progresszívizmus gyökereit és a neoliberalizmus és a liberalizmus közti áthidalhatatlan különbséget, sőt ellentétet, amit a történelmi háttér felvázolásával igyekszek áttekinteni annak a téves hiedelemnek az eloszlátása céljából, miszerint a liberalizmus – a szabadság – és a neoliberalizmus – az új szabadság – azonos tőről fakadnak, vagy hogy egymáshoz valami lényeges közük lenne. Tanulmányom további célja annak bemutatása, hogy a francia forradalom felvilágosultságában – amely mögött a keresztény individualizmustól áthatott neoindividuális filozófusok állnak – nincs helye az istentagadásnak, s hogy az ateista interpretációk mögött többnyire az esendő klérus bírálata húzódik meg, amelyekbe ügyes manipulációkkal az ateizmust is be lehetett csempészni. S mi több: A liberalizmus és a neoliberalizmus két különböző forrásból fakadnak: a neoliberalizmus gyökerei az angolszász eredetű szabadságfogalomba – a szabadosság elvi megalapozásába –, *a liberalizmus pedig a keresztény individualizmusba nyúlnak vissza*. A felvilágosulás csupán közhiedelemen nyugvó feltételezett ateizmusára való tekintettel nem lehet Európa kereszténységben gyökeredző kultúráját elvitatni és egy a fogyasztói társadalom megteremtésére törekvő szabados és extrém materialista közös Európát elképzelni.

2014. július hatodikán a tömegkommunikációs médiák beszámoltak a másság védelmében megrendezett budapesti melegfelvonulásról. Ebben a híradásban már nem maga a melegfelvonulás közlése volt az újdonság – ezt már megszoktuk, már amennyire az ilyen jellegű felvonulásokhoz egyáltalán hozzá lehet szokni – hanem a közlemény, hogy ezen a felvonuláson a *számos akkreditált külföldi diplomáciai kirendeltség is képviseltette magát. Ebben világosan megmutatkozik a baloldali nagytőkés paradoxonon túl Európa erkölcsi jövőperspektívája és az az út, amit Európa a liberális progresszívizmus születésének időszaka után maga mögött hagyott. Ha ez a trend és ez a tempó nem változik, élénk táruul az a jövőkép, ami Európa kulturális perspektíváját jellemezheti*. A liberális progresszívizmus születésének idejében az e fajta diplomáciai támogatások Európában még elképzelhetetlenek voltak. Beszámoltak egy keresztény tüntetőről is, aki egy vallásos képpel a kezében tiltakozott a felvonulás ellen, mondván, hogy a férfi és a nő közötti kapcsolat a természetes és csak ez szolgálja a szaporodást, ezért keresztény szempontból nézve nem lehet a melegek a közvéleményt felháborító törekvéseivel azonosulni.

„Figyelemre méltó a modernnek gondolt pszichológusok egy részének ellentmondásos felfogása, miszerint az anyamell funkciójának betöltését a természet szándékának elismerése alapján szükségesnek tartja, ugyanakkor a nemi szervek célirányos kialakulására visszavezethető funkcionalitást a homoszexualitás megítélése tekintetében ignorálja. *Nem a homoszexuális párok büntetésének az ébresztése, nem a megbélyegzés és nem a homoszexuális kapcsolatokkal járó jogi szabályozás megakadályozása a cél, hanem a realitás felismerése és a valóság kimondásának szükségessége.* Ha ez nem történik meg, a hamis identitások szaporodásával – a saját nemiséggel való nem-azonosulás terjedésével – és ennek súlyos társadalmi kihatásaival kell számolni.” (Menyhay 2004, 183)

A keresztény individualizmusból kiindulva jutottunk el a neoindividualizmus filozófiai irányzatához, amely a felvilágosodás filozófiai háttérét is szolgálta. Meglepő, hogyan járult hozzá a konzervatív kereszténység individualizmusa a felvilágosodás neoindividuális filozófiájának kialakulásához. Ennek lényegét – valós filozófiai háttérét – bizonyosan a neoindividualizmus egynehány jeles képviselőjének – Descartes, Hobbes, Locke, Voltaire, Rousseau és Montesquieu – filozófiájával – idézetekkel – tudjuk hitelesen bemutatni. Tanulságosak ezeknek a gondolkodóknak a véleményei az individualizmusról, a liberalizmusról és a demokráciáról. Különösen azért tanulságosak ezek, mert kiderül, hogy a felvilágosodás neoindividuális filozófiai háttere mind a neoliberalizmussal, mind a francia forradalom gorombán elharapódzott gyakorlatával összeegyeztethetetlen. Különösen a felvilágosodásba bevitt ateista elképzelések – legalábbis a neoindividualisták filozófiai eszmefuttatásainak alapján – mint látni fogjuk – *messze menően eltérnek attól a képtől, ami közkezen forog, és ami feltételezhetően az eredeti irodalom ismertének a hiányára és bizonyos körök tudatos, kevésbé tudatos manipulációs tevékenységére vagy információhiányára vezethető vissza.*

A neoindividualisták filozófiája alapján zajló felvilágosodási folyamat a polgári jogok elismerésének követeléséhez vezetett, ami nemcsak a polgárság, hanem sokkal inkább az emberiség – az ember – *természetes jogának* képviselőjét jelentette. A természetjogra való hivatkozás képviselte mindazokat a jogokat, amelyeket a mai modernnek nevezett demokratikus szabadságjogok legalábbis papíron képviselnek. Ilyenek például a szabad gondolkodás és véleménynyilvánítás – a sajtószabadság – a hatalommegosztás (a törvényhozás és végrehajtás, az utóbbin belül a közigazgatás és a bíraskodás egymástól való személyi elkülönülése) és nem utolsósorban az általános választási jog. Ezek a jogok ma a felvilágosult civilizált társadalmakban valóban a természetesség igényével lépnek fel.

A liberális progresszívizmus első szava – *a liberális szó* – eredetileg a neoindividualisták filozófiájából levezethető jogokat képviselte, majd angolszász befolyásra átesapott az angolszász szabadosság fogalmába. A klasszikus liberalizmus, ami neoindividualisták filozófiája alapján honosodott meg, alapjaiban különbözik az angolszász szabadságfogalomtól. Az utóbbi a vadnyugati szabadosság leszármazottja és kizárólag az egyéni érdeket – az örömszerzést – szolgálja a korlátlan hajtóerő-kiélésen és birtoklási vágy érvényesülésén keresztül. A liberális progresszívizmus második összetevője – *a progresszívizmus* – jelezni kívánja a haladásjellegét, azt, hogy csakis kizárólag a progresszívjellegű – amerikai ízlésű – liberalizmus jelent *valódi* fejlődést, míg a felvilágosodás alapjául szolgáló neoindividuális filozófia *a maradiság* berkeiben vegetál. Adjuk át Hayek-nek a szót, aki többek között a liberalizmus különleges értelmezéséért 1974-ben Nobel-díjat kapott. „Liberalizmus alatt – szögezi le Hayek – egy kívánatos politikai rend koncepcióját értem, amely először Angliában az »Old Wighs«, a tizenhetedik század végétől kezdve a »Gladstone«-ig a tizenkilencedik század végéig fejlődött ki. Ennek az irányzatnak a tipikus képviselői David Hume, Adam Smith, Edmund Burke, T. B. Macaulay és Lord

Acton. A személyi szabadság a törvényesség alapján először a (az amerikai) kontinensen fejlődött mozgalommá, és ez lett az amerikai politikai tradíció alapja...” Aztán így folytatja: „Ezt a liberalizmust élesen el kell választani a kontinentális európai tradíciótól, mert azt is »liberálisnak« nevezik, annak ellenére, hogy a kontinentális európai liberalizmusban az amerikai felfogás szerinti liberalizmus egy direkt leszármazott (einen direkten Abkömmling) változata is megtalálható. Bár megpróbálták a kontinentál-európaiak először az amerikai liberalizmust lemásolni és értelmezni, *de végül is megmaradtak egy konstruktivisztikus racionális gondolkodás szelleménél*, ami Franciaországban igen elterjedt volt, és ezért *az amerikai liberalizmust nem tudták megvalósítani. Ez ahhoz vezetett, hogy ahelyett, hogy a kormányzó hatalom korlátozását követelték volna, a többségen alapuló hatalmat ideállá magasztosították.*” (Hayek 1967, 11. o.) Ez a Nobel-díjjal fémjelzett hitvallás nem igényel különösebb magyarázatot. *Ha a többségen alapuló hatalom csupán ideállá magasztosítás és nem ez a valódi demokrácia, akkor mi az? Csak nem az a hatalom, amely a nemzetközi nagytőke – a baloldali nagytőke – érdekeit és a profitmaximalizálást szolgálja?*

A Hayek-idézet nyomán jogos a kérdés, hogyan alakuljon ki az a társadalmi szabályzó erő, amely a közérdekeket védelmezi az egyén egoizmusával szemben, ha nem demokratikus, a többség akaratán nyugvó hatalom gyakorlásán keresztül? Továbbá, nem úgy van-e, hogy az Amerikai Egyesült Államokban az elnököt és a törvényhozó testületet többségi döntéssel választják meg? Irritáló lehet a „megmaradtak egy konstruktivisztikus racionális gondolkodás szelleménél” mondatrész is. Miért baj az, ha az ember a racionális – ésszerű – megoldásokat választja? Végül az a kérdés is felmerül, hogy ismerték-e a Nobel-díjat odaítélők Hayek ilyen jelegű megnyilatkozásait, s ha igen, mennyiben befolyásolhatták a Nobel-díj odaítélését az Amerikának való hízelgések?

Hayek, szavaiból ítélve, rendíthetetlenül meg volt győződve az amerikai liberalizmus magasabbrendűségéről. Annak ellenére meg volt győződve, hogy *amikor az idézetek elhangzottak* – 1966 szeptemberében – a Hayek által a *korlátlan* kapitalizmus védelme érdekében alapított Mont Pelerin társaság tokiói ülésén –, *már világos volt, hogy a vesztes Nyugat-Németország gazdaságilag győztesként került ki a háborúból*, ami nem kis mértékben Keynes szociális piacgazdaságot építő filozófiájának volt köszönhető, amit a nyugatnémetek példamutató következetességgel, legalábbis nagy vonalaiban, alkalmaztak. A világ gazdasági csodának – „Wirtschaftswunder”-nek tekintette ezt a gigantikus fejlődést.

Hayek megállapítása, hogy a kontinentál-európaiak nem voltak képesek az amerikai liberalizmust megvalósítani, mai szemmel örvéndetesnek lehetne elkönyvelni, ha azóta nem telt volna el egynéhány évtized.

(*A keresztény individualizmus*) A középkort Európában a keresztény vallási erkölcsi normák jellemzik, amelyeknek egyik alaptétele, hogy *szerezd felebarátodat, mint önmagadat* – tehát az *altruizmus dogmatikus meghirdetése* – egy másik pedig az *individualizmus*, azaz a tanítás, hogy minden ember *egyedülállóan egyéni*. Az individualizmus kiterjedt a holttest sérthetetlenségére is, amely különösen az orvostudományok fejlődését gátolta. A vallási individualizmusból kiindulva, okulás céljából, tekintsük át röviden a társadalmi fejlődést a liberális progresszivismusig!

Max Weber alapos történelmi elemzéséből tudjuk, hogy a protestantizmus – a vallási reformok sora – különösen a kálvinista, az emberi karaktert illetően forradalmi volt. A protestantizmus a munkában – legyen az munkáltatói vagy munkavállalói – kevésbé egy szükséges tevékenységet, de még csak nem is önző nyereségszerzési vágy kielégítését látta, hanem sokkal inkább az önmegvalósítás egyik eszközét, a hivatást, az elhivatást,

mint morális értéket: „A Luther-féle bibliafordításban jelent meg lefelől a hivatást jelölő német szó, – a »Beruf«. A lutheranizmusra kezdettől fogva jellemző volt, hogy a világba beilleszkedő – a hivatásnak szentelt – életet erénynek tekintette...” – írja Weber (Weber 1992, 266).

Amit Max Weber a huszadik század elején kizárólag a protestantizmusban látott, azt már a tizenharmadik században Aquinói Szent Tamás úgy fogalmazta meg, hogy: „Imádkozzál és dolgozzál!” Ez nem jelellentett kevesebbet, mint azt, hogy a munkát – a szorgoskodást – az imádsággal egyenrangúnak kell tekinteni. Kétségtelen azonban, hogy a protestantizmus horderejében és mondanivalójában meghaladja Aquinói Szent Tamás értékelését (Menyhay 1993/1–2, 59).

A protestantizmus alapja is a keresztény individualizmus. Ez azonban új aspektusok hangsúlyozásával képes volt a társadalmat a középkori tiszteletből kimozdítani. Az individualizmus magas értékelésére a protestantizmusban jellemző, hogy a munka eredményességét egyenesen az isteni kiválasztás, az isteni kegyelem jeleként fogták fel. A nyereséget nem sorolták a fogyasztási javak közé. Ez maga után vonta a tőkeszaporodást, investíciót és az expanziót, ami aztán összességében fellendítette a kapitalizmus kialakulását.

Max Weber tézisének alátámasztására szolgált az a tény, hogy a kapitalizmus azokban az országokban fejlődött ki először, ahol a protestantizmus kiterjedtebb volt, Németországban, Svájcban, Angliában és Hollandiában. Ellenpróbaként megállja a helyét az a tény, hogy a tradicionálisan katolikus országokban a kapitalizmus sokkal lassabban és később alakult ki.

(Neoindividualizmus és liberalizmus) A protestantizmus mellett megfigyelhetők olyan ideológiákra épülő beállítódások térhódítása is, amelyek egyértelműen a keresztény individualizmusból származnak, és amelyeket az *akkori szélsőségesen dogmatikus és tudományellenes beállítódás alapján könnyen ateizmussal lehetett vádolni*. Ez a vádaskodás rögződött a köztudatban és a mai napig képesnek mutatkozik a valóságot eltorzítani. Például Hobbes filozófiáját nem tartják kereszténynek, annak ellenére, hogy mai szemmel meglepő éleslátással megvilágítja az Isten – mint a többdimenziós lét felé törő öserő – lényegét.

A neoindividualizmus a liberalizmus felé való törekvés alapja. A neoindividualizmus egyéni szempontú szemlélete nem jelentette a cselekvési szabadság korlátlanságának, a szabadosság burjánzásának szentesítését, mint ahogy ez Hobbes is hangsúlyozta. Állította, hogy az ember természetes jogát, hogy szabadon gondolkodjon és cselekedjen meg kell védeni – elment egészen a hajtóerők kiélésének a szabadságáig(!) –, de természetesnek nyilvánította az embernek azt a törekvését is, hogy szerződéses alapon egy állam által meghatározott törvényes rendbe beilleszkedjen. Gyakran tagadta ugyan, hogy eredeti, abszolút értékek léteznek, de az állami törvények szabályozó erejét nem vonta kétségbe. Ellenkezőleg, ebben látta a minden tekintetben szabad egyedek együttműködésének reális alapját.

Hogy a *liberalizmus eszméjétől való lényeges eltávolodást* a liberális progresszívizmus és a neoliberalizmus irányába be tudjuk mutatni, nézzük meg a neoindividualizmus egynehány jeles képviselőjének véleményét az individualizmusról, a liberalizmusról és a demokráciáról.

(René Descartes 1696–1750) René Descartes erőteljesen racionális filozófiájában már az *egyéni szempontú – liberális – társadalomalkotó szociokulturális értékrend felé való törekvés* nyilvánul meg.

Descartes neoindividuális filozófiája csak abban az értelemben már nem keresztény, hogy szembehelyezkedett az akkori egyházi hatalmak nézetével, és a tudományt, a racionalizmust helyezte előnybe a szélsőséges dogmatizmus irracionálisusával – *a népiesített naiv vallási felfogással* – szemben. Kritikáját indirekt, kifinomult érzékkel fogalmazza meg: „Azt hiszem, ... a tudományokban előforduló minden tévedés csakis abból származhat, hogy kezdetben nagyon elhamarkodva ítéltünk, amennyiben elveknek fogadtunk el homályos dolgokat, amelyről nincs világos és határozott fogalmunk.” (Descartes 1980, 239)

Tanulságos, hogy Descartes *metafizikai tételeiben is a racionalizmus elvét követi és mégsem kényszerül arra, hogy az istenség létét cáfolja*. Epistémonhoz szólva Edoxussal ezt mondatja: „Ne csodálkozzék ... kedves Epistémon, hogy ... annyira pontos és szabatos vagyok, hogy csak azt tartom igaznak, amiben éppolyan biztos vagyok, mint amilyen biztosan tudom, hogy vagyok, hogy gondolkodom és gondolkodó lény vagyok.” (Descartes 1980, 239) Descartes alaptétele – „Cogito ergo sum” („Gondolkodom, tehát vagyok”) – racionalizmusa és a természettudományok előnybe helyezése mellett a szellemiség magasabbrendűségét fejezi ki. Ugyanis alaptételében *a létet a gondolkodás függvényévé* teszi: Csak a gondolkodáson, a szellemiségen keresztül jut el a léthez. Többek között az *Értekezés a módszerről* című munkájának ötödik fejezetében ezt konkrétan meg is fogalmazza: „Megmutattam, melyek a természet törvényei; s anélkül, hogy okoskodásaimat más elvre alapítottam volna, mint Isten végtelen tökéletességeire, igyekeztem bebizonyítani mindazokat a törvényeket, amelyekhez bármi kétség férne, s olyanoknak látni őket, hogy ha Isten több világot teremtett volna, akkor nem lehetne egyetlen egy sem olyan, amelyben e törvények ne lennének érvényesek.” (Descartes 1980, 191)

Descartes két szubsztanciát különböztet meg, a végest és a végtelent, az Abszolútumot. A végtelen szubsztanciában ok és okozati összefüggések nem találhatóak, mert ez önmagának az oka (causa sui). A *Szabályok az értelem vezetésére* című munkájában az abszolút fogalmát így írja le: „Abszolútnak nevezem mindazt, ami a kérdéses dolog tiszta és egyszerű természetét tartalmazza. Így abszolút mindaz, amit mintegy függetlennek, oknak, egyszerűnek, egyetemesnek, egynek, egyenlőnek, hasonlónak, egyenesnek, vagy más e felének tekintünk.” (Descartes 1980, 110. Vö. Menyhay 1990, 14–38.)

Egyértelmű a teremtő ősenergia oszthatatlan egységének – az Abszolútumnak, az egynek, a kozmológiai semleges állandónak (E_0) és ennek önszervezési képességének (α) a felismerése, amelynek önmaga feszültséggel járó formában való megélése felé való törekvései végül is az emberhez (Ω) vezettek. Igaz, nem Descartes volt az első, aki az abszolútumban az Egy-et, az Egységeset vélte felismerni. Már Lao-ce ebben az irányban kereste a létezés lényegét: „Nézzük, nem látjuk, s így nevezzük: a »Változatlan«. Figyelünk rá, nem halljuk, és így nevezzük: a »Kivehetetlen«. Igyekszünk megragadni, nem találunk rajta fogást, s így nevezzük: a »Nehezen Megfogható«. E három minőséggel (a dolog) nem körülírható; ha egybeolvasztjuk őket, az »Egy-et« kapjuk.” (Lao-ce 2001, 14.1.) Továbbá: „A Tao hozta létre az Egyet, az Egy állította elő a Kettőt, a Kettőtől ered a Három, a Három adta az Összes dolgot. Az Összes dolog maga mögött hagyja a homályt (amelyből jött), és előrehalad, hogy a Ragyogást felölelje (amelybe átemelkedik), mialatt az Üresség Lehelete harmonizálja” (Lao-ce 2001, 42.1)

Nem kell sok fantázia ahhoz, hogy a fenti idézetekben *a relativitáselmélet* alapvető képletéhez ($E = m \cdot c^2$) való kapcsolódás nyilvánvalóvá váljon. Az összes dolog – a formák összességének alapja, az atomban rejlő alapvető feszültség – maga mögött hagyta a homályt (E_0), a foghatatlant, a kozmológiai állandót, a vákuum ürességét, hogy *ragyog-hasson*. Csak egy test ($m=$ Masse) tud ragyogni, fényleni. A relativitás, a dolgok, az m , a

tömeg háromdimenzionalitása, és a dolgok egymáshoz viszonyított helyváltoztatási lehetősége, a mozogás, *a sebesség az idő (t)* függvényében, és *a fény (c)* születésének összefonódása – a teremtés – tárul elénk.

Ugyancsak a *Szabályok az értelem vezetésére* című munkájában világosan előtérbe helyezi *a ráció, a gondolkodás, az értelem* szerepét, amely – ismétlem – nem csorbította istenhitét, ellenkezőleg: az értelem a tudományos gondolkodással összefonódva egyenesen megköveteli az istenség felismerését. Ez a filozófiai eszmefutatás „ontologischer Gottesbeweis” néven képezi a filozófia gerincének egyik fontos szegmentjét.

Descartes ebben a munkájában első szabályként leszögezi: „A tanulmányok célja kell, hogy az értelem olyan vezetése legyen, hogy minden elébe kerülő dologról jól megalapozott és igaz ítéletet mondhasson.” (Descartes 1980, 98) Az értelem tisztelete végighúzódik gondolatmeneten. Már a negyedik szabályban utal a matematika fontosságára. Ettől kezdve a XXI. szabályig behatóan foglalkozik a matematika és a geometria jelentőségével az értelem vezetésével kapcsolatban (Descartes 1980, 106–163).

Említésre méltó Descartes *racióális felfogása az intuícioról. Még itt is az értelem szerepét hangsúlyozza*: „Intuíción nem az érzékek változó tanúságát, vagy a helytelenül társító képzelet csalóka ítéletét értem, hanem egy tiszta és figyelmes elmének annyira könnyű és határozott felfogását, hogy ahhoz, amit megértünk, semmiféle további kétely nem fér...” (Descartes 1980, 102)

A természettudományok jelentőségét az „Értekezés a módszerről” című művében így fogalmazza meg: „Elhatároztam, hogy életem hátralévő idejét olyan természeti ismeretek megszerzésére fordítom, amelyekből az orvostudomány számára biztosabb szabályokat lehet levonni, mint amilyenek az eddigiek voltak.” (Descartes 1980, 211)

Világosan kifejezésre jut Descartes humanizmusa és *minden féle szabadosság elvi elutasítása* a következő sorokból: „Hajlalom annyira távol tart engem minden olyan tervtől, különösen az olyanoktól, amelyek csak úgy lehetnek hasznára némelyeknek, hogy ártanak másoknak: hogy még ha valamely alkalom kényszerítene az ilyen dolgokkal való foglalkozásra, nem hiszem, hogy sikert tudnék benne elérni.” (Descartes 1980, 211)

A következő idézet Descartes *Az igazság kutatása a természetes világosság által* című munkájából származik. Ez leckéül szolgálhatna mindazoknak, akik a liberalizmusra hivatkozva a pedagógusokon keresztül próbálják meg felgyülemlett agresszivitásukat levezetni, és nem tudatosan, kevésbé tudatosan, vagy éppen tudatosan a liberalizmus és demokrácia nevében befolyásukat saját szűklátókörű politikai céljaik elérésére használják. Descartes Edoxus szájába a következőket adja: „Nem volt szándékomban és nem is lesz, hogy korholjam az iskolákban dívó vulgáris tanítási módszert; hiszen neki köszönhetem azt a keveset, amit tudok, és segítségével ismertem fel mindannak bizonytalanságát, amit ott tanultam. Ha tehát tanítóim nem tanítottak nekem semmi biztosat, mégis köszönettel tartozom nekik...” (Descartes 1980, 229)

(Thomas Hobbes 1588–1679) Thomas Hobbes neoindividualizmusa is a természetjogon nyugszik. Hobbes is a racionalizmus híve és *nem keresztény, de nem erkölcstelen. Filozófiájának egészét tekintve nem jogosít fel szabadosságra*. Nézzük meg ezt közelebbről!

Hobbes az individualizmusra hivatkozva tagadja, hogy a természet valamiféle humánus erkölcsi normákat érlelt volna ki az evolúcióban. Ezzel kapcsolatban érdemes Joseph H. Fichter-t, a chicagói egyetem tanárát idézni: „Egy társadalomkutató nem foglalkozik megváltoztathatatlannal, abszolút szociális értékekkel. Amennyiben ilyenek léteznek, ezek analízisa a filozófusok, teológusok és etikusok feladata... A szociokulturális értékítéle-

tek flexibilitását és megváltoztathatóságát mi sem mutatja jobban, mint a különböző kultúrák, egy kultúrán belüli változások a történelem folyamán, és mi több, a szubkultúrák egy társadalmon belül, tájak és társadalmi osztályok szerint... [azonban] bizonyítható, hogy minden társadalomban fellelhető egy konszenzuskészség, amely *alapvető szociális értékeket biztosít*... Ha az alapvető szociális értékeket [„die letzten Werte”] társadalmak szerint különbözően is értékelik és alkalmazzák, mégis minden társadalom tiltja a vérfertőzést, gyilkosságot, istengyalázást, hazugságot és a lopást. Minden társadalom nagyra értékeli a hűséget, a barátságot, a szeretetet és az igazságosságot. Ezzel a ténnyel kifejezésre jut, hogy *nemcsak egy pszichikus egység* létezik az emberek között a gondolkodás és akarás alapvető hasonlóságain keresztül, hanem létezik egy minimális egyöntetűség *a szociális lelkiismeretet* illetően is.” (Fichter 1969, 185–186) Hobbes e tekintetben nyilván tévedett.

Hobbes a természet által követelt *humánus* erkölcsi normák hiányával indokolja meg az egoizmus létjogosultságát – amit azonban *korlátozni kell*. Az individuum egyedülállósága a természet akarata (Isten akarata helyett), ezért a társadalomban *a féktelen egoizmus uralkodása természetes*. Az egoizmus, mint féktelen természeti adottság reprezentálja egyben az *agresszió* jelenlétét az ember természetében és azt, hogy *maximális előnyöket* harcoljon ki magának, amit a *birtoklási vágy* képvisel. Ebben Hobbes-nak igaza van. Az agy ősi nyúlványaiiban – a zsigeri agyban – programozva vannak ezek a hajtóerők. Hobbes ezt jól látta, és ki is nyilvánította, amivel akarva, nem akarva a klasszikus kapitalizmusha hajló polgárság érdekeit fogalmazta meg.

A piaci mechanizmusok alapja az aeb-komplexum: az agresszió, az egoizmus és a birtoklás összhatása. Az agresszió a vállalkozás – a rámenősség –, az egoizmus a profitszerzés, és a birtoklás pedig az investíció, a mindig többet elv hajtóereje (Menyhay 2000, 24).

A kiiktathatatlan aeb-komplexum felismerésével Hobbes – ha nem is használja ezt a kifejezést – egyengette az utat Adam Smith klasszikus, a szabad versenyen alapuló kapitalizmus alapelveinek megfogalmazásához, amelyek lényegében nem Adam Smithtől származtak. Ezek a tézisek nagy részben a feltörekvő polgárság követeléseinek voltak, amelyek már jóval Smith fellépése (1776) előtt aktuálisak voltak. Smith érvelése megegyezik a polgárság érvelésével: Amíg az állam a gazdaság dinamikáját és produktivitását saját céljainak elérésére, értsd háborúkra, luxusra, fogyasztási eszközök felélésére fordítja, addig nem gyűlhet össze az a *privát*tőke, amely a nemzetek jólétének az alapja. Következtetés: az állam kezéből ki kell venni az anyagi javak – főleg a pénz – fölötti rendelkezési jogot és ezt erőteljesen privát kézbe kell átcsoportosítani. Innen származik a mondat, hogy az állam nem jó gazda. Hobbes az erkölcsről alkotott véleményével ugyan akaratlanul egyengette az utat az állam jelentéktelenségre való ítélese előtt, de kifejezetten utalt az állam szükségességére: mivel a természetre és az őállapotról való hivatkozással mindenkinek mindent szabad – *bellum omnium contra omnes*, mindenki háborúja mindenki ellen – *szükség van egy korlátozó természetes hatalomra. Ez az állam*. A legjobb államforma a monarchia – állította Hobbes.

Kétségtelen, hogy Hobbes filozófiájának szellemi öröksége hozzájárult a liberális progresszív társadalompolitika kialakulásához. Hobbes filozófiájának tanulmányozása közben nyilvánvalóvá válik a feltételezés, hogy individualizmusa és liberalizmusa a feltörekvő polgárság érdekeit, *eredetileg egy szabad, semmi által nem korlátozott verseny ideológiai, erkölcsi alapjait kívánja szolgálni*. Kísérletiesen megismétlődött ez az érdek-összefonódás a szabadság hangoztatása és a gazdasági érdekek között a liberális progresszívizmus történetében, *amikor is a német szociáldemokrata párt tőkés tagjai(!)*

elindították a liberális progresszívnek nevezett, minden autoritást kétségbe vonó, a hajtóerők korlátlan kiélésére apelláló mozgalmat, (Anrich 1972, 32) ami az európai baloldali tökés paradoxon születéséhez vezetett.

A semmi által nem korlátozott verseny – általában a nem korlátozott magatartás, a szabadság – végül is extrém módon a globalizált neoliberális alapokon nyugvó monetarizmusban valósult meg. A pénz egyoldalúan olyannyira privát kézbe került, hogy az állam képtelen neoliberális körülmények között mederbe terelő feladatát és a társadalmi cél-összeférhetőséget biztosítani. A tipikus állami feladatokat privatizációs hullámok veszélyesen privát kézre jutatták, s amennyiben még nem jutatták teljes mértékben oda, ott a nemzetközi nagytőke befolyása – kívánsága – érvényesül, ha ez nem érzékel karakteres határozott ellenállást.

Hobbes természetjogának alapján nem okoz nehézséget a liberális progresszív társadalompolitika szabadságáig eljutni, ha az ember a szabadság létjogosultságát csak az ember természetéből vezeti le, azaz, ha elhanyagoljuk a szocializáció, a nevelés és az ember formálhatóságának lehetőségeit konszenzus és kondicionálás – azaz egybehangzó vélemény- és szokásképzés segítségével. Ennek lényege, hogy az ember szociális lelkiismeretén túl veleszületett egoizmusát altruizmussal egészítse ki és a veleszületett agressziót akarattá, ideális esetben hitté formálja.

A hit nem valamilyen dogmában vagy ideológiában való hitet jelent. A hit az énpszichológiában kiegyensúlyozott önbizalmat jelent, ami lehetővé teszi, hogy az ember nyugodtan, lazán cselekedjen. Az akarat megegyezik azzal az erőfeszítéssel, ami egy cél elérésére szükséges. A hit ennél is hatékonyabb. Az ember egyszerűen végzi a dolgát, anélkül, hogy az, amit tesz, különleges erőfeszítésbe kerülne.

Mint már mondtam, Hobbes szerint az uralkodó hatalma abszolút. Hogy az alattvalóknak nincsenek jogaik az uralkodóval szemben, szerinte nem okozhat problémát. Először azért nem, mert az *éhszerűség* ellene mond annak, hogy az uralkodó visszaéljen hatalmával. Másodsor a jogviszony lehetetlenné tesz visszaélést, mert az államszerződést – az individualizmusnak megfelelően – egymástól izolált egyedek kötik egymással. A hatalmat ebben a szerződésben *racióális okokból átruházzák* az uralkodóra. Mivel az uralkodó nem szerződő fél, így nem is tudja a szerződést megszegni. Ez is logika...

Hobbes a természetjog fogalmát a legismertebb művében *Leviatán* (= szörny, átvitt értelemben hatalom, abszolutisztikus állam) címmel, a XI. fejezet első soraiban így írja le: „A *természetjog*, amit az irodalomban *jus naturalénak* neveznek, mindenki számára azt a szabadságot jelenti, hogy önön erejét saját akarata szerint lényének, vagyis életének megoltalmazására használhatja, s következképpen mindent megtehet, amit a cél érdekében saját megítélése és értelme szerint a legelőnyösebbnek tart.” Megtehet, *ha nincs korlátozás!* A neoliberálisok az idézett mondatot azonban nem ebben az értelemben magyarázzák, hanem szabados értelemben, úgy, hogy az ember valóban mindent megtehet, amit kíván. A Hobbes által szorgalmazott korlátozás szükségességének elemét egyszerűen ignorálják. Ha nem ignorálnák, akkor nem lehetne igaz Marx állítása, hogy a nagy hal megeszi a kicsit. Márpedig megeszi.

Ha Hobbes természetjog fogalmának csak azt az oldalát vesszük figyelembe, ami a neoliberális filozófiát igazolja, akkor az idézett természetjog fogalma a liberális progresszívizmus törekvéseinek tökéletesen megfelel. Különösen a „*mindent megtehet*” és „*a saját megítélése és értelme szerint*” (Hobbes 1970, 111) kapóra jönnek a neoliberális törekvéseknek. Hobbes klasszikussá vált állítása „*homo homini lupus*”, az ember embernek farkasa, jól kifejezi ezt a tendenciát.

A következő idézet megerősíti a szabadság felé való hajlamot, de nem ennek támogatóját: „És a szónak ebben a pontos és általános elfogadott értelmében szabad embernek az

olyan embert nevezük, akit semmi sem gátol abban, hogy amit ésszel és erővel megtehet, azt saját akaratából meg is tegye.” (Hobbes 1970, 180) Saját akaratából igen! De hol marad a korlátokat nem tűrő szabad akarat érvényesülése, ha a Hobbes szabadnak nevezett emberét – ha nem is az egyházak, de minden esetre az abszolutisztikus állam – korlátokkal utasítja rendre! A liberális progresszívizmusnak a lényeg elhallgatásával, a filozófiai gondolatmenet összefüggéseiből való kiragadással „testre szabottak” a kifejezések „*semmi sem gátol*” és „*amit ésszel és erővel megtehet, azt meg is tegye*”. Véggövegtetés: ha valakinek az esze azt mondja, hogy kábítószerezés jó, mert kellemessé teszi az életet és segít elfelejteni a gondokat, akkor az fogyassza nyugodtan. Persze, ha nincs korlátozás.

Akinek az esze azt mondja, hogy az a pénzszerzésen túlmenően jó buli, ha idős emberek-től a pénztárcát fényes nappal el lehet venni, ha le lehet ütni őket, úgy, hogy megússza az ember, akkor is ha elkapják, mert a törvényhozás „liberális”, akkor tegye meg, amíg erővel bírja. Ezek a megállapítások Hobbes részéről azok számára, akik szabados cselekedeteiket igazolni akarják, tökéletesek mindaddig, amíg Hobbes elmélete *teljes egészében nem jut kifejezésre*. Kétségtelen, hogy Hobbes filozófiáját egyik oldalról egy erőteljes „laissez-faire-em” (a szabadosság elve) uralja, *viszont ha a másik oldalt vesszük figyelembe, megsemmisül a liberális progresszívizmus szabadosságának alátámasztása, annak ellenére, hogy Hobbes filozófiája abban az értelemben nem keresztény, hogy tagadja olyan természetes erkölcsi normák létezését, amelyeket a „mindenki mindenki ellen”, vagy „aki kapja marja” elvekkel szembe lehetne állítani – az állami korlátozásokat kivéve*. Az állam léte tehát elengedhetetlen! „Következésképpen, ahol nincs »enyém-tied«, vagyis tulajdon, ott nincs igazságtalanság se, és ahol nem jött létre kényszerítő erő, azaz nincs állam, ott nincs tulajdon, ott mindenkinek joga van, s ezért ahol nincs állam, ott semmi sem igazságtalan” – vonja le a következtetést Hobbes (1970, 124). A liberális progresszívizmus pedig fejre állítja a dolgok lényegét: amíg az állam tartani tudja magát, addig „a rosszat” – az állam létét – a haszonnal kell összekötni: A liberális progresszívizmus az államtól *elvárja*, hogy olyan törvényeket hozzon, amelyek a piaci mechanizmusokat és a tőkeérdeket, valamint a tömeg – különösen az ifjúság – egyre inkább elkapott izlésének megfelel.

Hobbes tévedésének súlyossága a nevelés és a társadalomalakítás szempontjából abban keresendő, hogy *belső elkötelezettség helyett egy külső hatalom kényszerét elegendőnek tartja a társadalmi magatartások szabályozására*. Belsővé – lelkiismereti kényszerre – nem vált parancsok azonban nem képesek az egyedek egymás cselekvéseit megnyugtató módon kiegészíteni. Külső kényszer csak akkor hatásos, ha folyamatos ellenőrzéssel párosul. Ez rendkívül költséges, és társadalmi szinten teljes mértékben aligha lehetséges.

Hobbes filozófiájában az általa kidolgozott korlátozási lehetőségek erkölcsi oldala messzemenően kompenzálja a laissez-faire – szabados – jellegű téziseket. Figyelemre méltó, hogy a Hobbes-ról közkézen forgó portérből a korlátozási lehetőségek *erkölcsi oldala* elsikkad. Látni kell, hogy Hobbes mindenképpen az eredeti, az emberben még mindig működő *animális hajtóerők mederbe terelése érdekében* szállt síkra, ha ezek a korlátozások az államtól jönnek és nem az egyháztól. Szó sincs itt szabadosságról! Arról van szó, hogy az ember *örömszerzésre beállított természete – amit szociális lelkiismerete nem mindig és nem teljes mértékben képes szabályozni – az adott evolúciós szinten még nem tartalmaz kielégítő korlátokat, ezért ezeket az államnak kell meghatározni*. Meglepő, hogy ezek a normák a *kereszténység alapelveivel megegyeznek*, és gyakran azokból vezeti le őket. Hát ugye ezt így is lehet. Nézzünk meg egynéhány ilyen normát!

Idézünk a Leviatánból: „mindenki békére törekedjék, ameddig annak elérésére reménye van... amilyen viselkedést megkívánsz másoktól magad iránt, olyat tanúsíts mások iránt... megkötött megállapodásokat teljesíteni kell... ha valaki pusztán jóindulatból előny-

ben részesít minket, arra kell törekednünk, hogy jötevőnknek semmilyen ésszerű okot ne szolgáltatassunk arra, hogy jóakarátát megbánja... mindenkinek alkalmazkodnia kell embertársaihoz... jövőre vonatkozóan biztosíték mellett mindenki bocsássa meg azoknak múltbeli sérelmes tetteit, akik ezt bünbánóan kívánják... a bosszú (vagyis a rossznak rossz által való megtorlása) alkalmával ne a múltbeli rossznak, hanem az elkövetkező jónak a nagyságára gondoljunk... senki se mutasson mások iránt gyűlöletet vagy megvetést, se tettel, se szóval, se arckifejezéssel, se testmozdulattal..." (Hobbes 1970, 124)

Szemléltetésnek feltehetően ez elég. Ha még tovább idézzük Hobbest, kiderülhet, hogy keresztényebb, mint sok ember, akik kereszténynek vallják magukat. Mindenesetre, *Hobbes filozófiája összességében nem támasztja alá a neoliberalizmus szabadosságát, kivéve, ha kiragadjuk filozófiájából azokat a mondatokat, amelyek beillenek a liberális progresszívizmus ideológiájába.*

Hobbes teóriája ellentmondásos, mert az individualizmusra való hivatkozással minden hatalmat az *abszolutisztikus államhatalom* kezébe ad. Ez az oka annak, hogy Hobbes abszolutisztikus államelméletét a felvilágosodás szellemének megfelelően nem lehetett fenntartani. A 17. század vége felé közeledünk.

(John Locke 1632–1702) John Locke filozófiájában a neoindividualista vonás még erősebben kidomborodik, mint Hobbes-nál.

Locke Hobbes filozófiájából indul ki. A neoindividualizmus alap gondolatát megtartja: A természetjog, az egoizmus, a társadalmi szerződés és a racionalizmus központi szerepet kapnak fejtegetéseiben, amelyeknek új értelmezést ad. Ebben az értelmezésben Hobbes rosszabb megítélésben részesül, mint a pogányok: „Az, hogy az embereknek meg kell tartani megállapodásaikat, bizonyára nagy és tagadhatatlan erkölcsi szabály. De ha egy keresztényt, aki a másik életben vár boldogságot vagy szenvedést, megkérdeznénk arra nézve, hogy miért kell az embernek szavát megtartania, azt a megokolást fogja adni, hogy Isten, akinek hatalma van az örök élet és a halál felett, ezt kívánja tőlünk. Ha Hobbesnak egyik követőjét kérdezzük meg, azt válaszolja, hogy azért, mert a közösség kívánja, és mert a Leviathan megbüntet, ha nem tesszük. És ha megkérdezték volna az egyik pogány filozófust, azt felelte volna, hogy azért, mert becstelen, alatta van az emberi méltóságnak és ellentmond az érénynek, az *emberi természet legmagasabb tökéletességének*, hogy másképpen cselekedjék.” (Locke 1979, I. kötet, 50)

Locke Hobbes-szal ellentétben itt az evolúcióban érlelt erkölcsi értékekre – a szociális (társadalmi) lelkiismeretre, az emberi természet tökéletességére – bízva az erkölcsös magatartást, amit az *Értekezés az emberi értelemről* (I. kötet, 1979) című munkájának első könyvében cáfol, amikor is ezt a következő címmel látja el: „Nincsenek sem velünk született elvek, sem ideák.” Ez azonban nem csökkenti a lelkiismeret jelentőségét. Ha ugyanis a lelkiismeretben bensőséggé vált erkölcsi normák hiányoznak, akkor ez társadalom összeomlásához vezet: „Semmiképpen sem tűrhetők azok, akik tagadják Isten létét. Az Istentagadók előtt ugyanis nem szilárd és szent a hűség, a szerződés, az eskü, amelyek pedig a társadalom összetartó kötelékei, annyira, hogy ha Istent, vagy akárcsak eszméjét kivesszük belőle, az egész társadalom összeomlik.” Érdekes lehet ez a megállapítás abból a szempontból is, hogy az Európai Unió parlamentje nem tartotta érdemesnek alkotmányában Európa keresztény voltát leszögezni.

Hobbes a természetjogot egy ősalapból vezeti le. Ebben az egyéni érdek, az egoizmus és az azzal párosuló agresszió – „homo homini lupus”, az ember embernek farkasa –, szabad érvényesülést nyer. Ezt az állapotot Hobbes természetesnek tartja. Locke nyilvánvalóan a vallási ideológiából kiindulva azt állítja, hogy létezett ugyan egy ősalap,

de ebben az ember békeességben és boldogságban élt. Locke felteszi a kérdést: „Miért választanak az emberek olyasmit, ami boldogtalanná teszi őket?” A bűn az, ami ezt az állapotot megzavarja. „Alapos okunk van tehát az imára: Ne vigy minket a kísértésbe.” (Locke 1979, I. kötet, 265) Kézenfekvő a hasonlóság azokkal a paradicsomi állapotokkal, amelyben az ember boldogan élt, és amely csak Ádám engedékenysége az ördög kísértésével szemben veszt el.

Locke naivitása abban is megnyilvánul, hogy az embert helyenként jobbnak kívánja látni, mint amilyen. Ez a beállítódás közel áll a keresztény individualizmushoz, de nem hiányzik belőle a kritika sem: Az igazi vallás „nem külső pompára, nem is egyházi uralomra, tehát nem a hatalomra törekszik, hanem a helyes istenes életformára.” (Locke 1973, 43) Kritikus szemlélete nem tántorítja el vallásos beállítódásától. Ennek oka abban keresendő, hogy a vallás által képzett lelkiismeret szabályzó ereje belső elkötelezettség alapján igen hatásos – de látta azt is, hogy a lelkiismeret tartalma szociokulturális érték-ítéletek függvénye: Az erkölcsi szabályok, „bárhogyan szereztek is, nem egyéb, mint véleményünk vagy ítéletünk saját tetteink erkölcsileg helyes vagy erkölcstelen voltáról.” (Locke 1979, I. kötet, 52) Ez a tézis fedi a már említett könyvcímet, miszerint „Nincsenek sem velünk született elvek, sem ideák”.

Locke a természetjogot kiterjeszti az általános természetes viszonyokra. Ezek alatt vérségi kapcsolatokat ért. A liberális progresszívizmus szemszögéből nézve hallatlan következtetésre jut, mármint hogy ezekből, a vérségi, leszármazotti, családi és nemzeti köteleléből köteleességek származnak, többek között a saját szociális dimenzió védelme. Ezt írja: „Ezekből [mármint a természetes viszonyokból] bizonyos emberközi köteleességek következnek.” (Locke 1979, I. kötet, 346)

Locke-nál már a nép szerepel, mint szuverén. A népi törvényhozás egy olyan társadalmi szerződésen alapszik, amelyet minden tekintetben szabad egyedek kötnek – nem egymással, hanem az uralkodóval. Ez az álláspont merőben ellenkezik Hobbes felfogásával, amely szerint a szabad egyedek egymással kötik meg a társadalmi szerződést, és az uralkodóra átruházzák a hatalmat. Az egyedeknek az abszolutisztikus uralkodóval szemben semmi joguk nincsen, mert az uralkodó nem szerződő partner.

Locke az uralkodót szerződő féllé „degradálja” és ezzel megteremti az alkotmányos monarchia elméleti alapjait.

Locke szerint az individuum szabadságának a lehető legnagyobbnak kell lenni, és ki kell terjedni az élet minden területére. *De nem korlátok nélkül.* A korlátok kétoldaliak: Az állam kötelessége hogy az őállapotokat (a paradicsomiakat) a lehető legtisztábban megtartsa, és ne engedje meg, hogy az egoizmus és agresszió – a bűn forrásai – eluralkodjanak a társadalomban. A nép feladata viszont, hogy a lelkiismeret erősítésén és a parlamentáris törvényhozáson keresztül az őállapotoktól való eltérést megakadályozza, illetve, ha eltávolodott attól, akkor azokhoz visszatérjen.

A személyes jogok védelme érdekében szükség van a *hatalommegosztásra*: a törvényhozást el kell választani a törvények végrehajtásának jogától. Locke hatalommegosztása képezte Montesquieu államelméletének alapjait.

Locke szerint a nevelés fő célja az erkölcsösség, mások tisztelése, a jó modor és a megfontoltságra való nevelés. Elsősorban a személyiség képzés fontos, amit a tudásnak ki kell egészítenie. Ennek alapja az Isten tisztelése – és ezen keresztül a tisztelet fogalmának bensőségessé válása –, ami azonban magától nem alakul ki. A nevelés elengedhetetlen: „Hogy Istent tisztelni kell, az kétségtelenül oly nagy igazság, amilyen csak emberi elmébe férhet, és a gyakorlati elvek között első helyet érdemel...” S mégis: „Úgy gondolom, hogy semmi sem lehetne neveségesebb, mint azt mondani, hogy ez a gyakorlati elv:

Istent tisztelni kell, a gyermekekkel együtt születnék, mikor a gyermekek nem is tudják, mi az istentisztelet. De hagyjuk ezt.” (Locke 1979, I. kötet, 71)

Locke az *örömszerzés hajtóerejét* a cselekvésre való motiválás alapjának tekintette. Az emberi magatartás természetes hajtóereje a boldogságra való törekvés, az, amit a neoliberais ideológia a *szabad érvényesülés jogával – a vadonban érvényes korlátlan szelekció elvével – ruházott fel.*

Locke a sikerélményen alapuló kondicionálás tanulási mechanizmusát – aminek az alapja az örömszerzésre való törekvés – világosan látta: „Az érzékek feladata az, hogy figyelmeztessenek mindarra, ami a testnek sérelmes vagy előnyös, tehát természetből folyó bölcs rendelkezés, ... hogy bizonyos ideák befogadását fájdalom kísérje. A gyermeknél ez elfoglalja a meggondolás és az okoskodás helyét és gyorsabban hat, mint felnőtteknél a meggondolás... óvintézkedést iktat az emlékezetbe a jövőre vonatkozólag.” (Locke 1979, I. kötet, 141)

Locke már tisztában volt a dekonkcionálás – a kondicionált reakciók, a szokások, kioltásának – a mechanizmusával is: „Az elménkre írt képek színhagyó festékekkel készülnek. Ha olykor fel nem frissítjük őket, eltűnnek és megsemmisülnek.” (Locke 1979, I. kötet, 142)

Empirikus szemléletének lényege megfelel a mai tudományos követelményeknek, ugyanis, hogy minden megismerés legértékesebb alapja a tapasztalat: „Igazság szerint ez az egyetlen út, amelyet fel tudok fedezni arra, hogy a dolgok ideái az értelemben kerüljenek.” (Locke 1979, I. kötet, 153)

Remélhetőleg a Locke-ról alkotott kép elemzésünk számára kielégítő. Zárjuk le ezt az ismertetést egy idézettel: A hit nem egyéb, „mint határozott helyeslés az elme részéről. Ez pedig, ha kellően szabályozzuk – és ez kötelességünk –, nem irányulhat semmire jó megokolás nélkül, tehát nem lehet észellenes.” (Locke 1979, II. kötet, 346) Az előbb már hozott idézet szerint Istent tisztelni kell, és ez „kétségtelenül olyan igazság, ami csak emberi elmébe férhet, és a gyakorlati elvek között első helyet érdemel”. Ezek szerint az istenhit nem észellenes. Aki csak egy kicsit elgondolkodott az élő anyag bonyolult és csodálatos szerkezetéről és az elemek periodikus felépítésének logikájáról, az tudja, hogy miről beszél Locke.

(*Voltaire, Francois Marie Arouet 1694–1778*) „A rómaiak, akik sokkal bölcsebbek voltak, mint a görögök, egyetlen filozófust sem üldöztek nézeteiért. Másként volt ez a rómaiak helyébe lépő barbár népeknél. II. Frigyes, alighogy vitába keveredett a pápával, rögvést azzal vádolták, hogy ateista” – írja Voltaire (1983, 20–21).

Egy bevett módszerrel van szó: a címkézéssel. Magyar Beck a címkézés lényegéről ezt írja: „*Alpári szinten... a pszichológiai terrorizmus ma már igencsak áttetsző eszközeivel él. E terrorizmus lényege a címkézés: ha ezt és ezt gondolod, mondd, teszed stb., akkor ilyen és ilyen elvetendő kategóriákba eső személy vagy.*” (1994, 125)

Voltaire tipikus neoindividualista filozófus: Az istenhittel nem volt semmi problémája, annál inkább volt a címkéző klérussal!

Voltaire szemében a vallás többek között azért fontos, mert törvényeivel istenfélelmet idéz elő, ami visszatartja az embereket a korlátok megsértésétől. Ő maga az Istenbe való hitre nincsen ráutalva. *Tudja, hogy van Isten. „Mi a hit? Abban hinni, ami nyilvánvalónak tetszik? Nem: nyilvánvaló, hogy létezik egy szükségszerű, örök, értelmes Legfőbb Lény; ez nem hit, ez az értelem szava.”* (1983, 202) A racionalizmus legmagasabb fokával állunk itt szemben.

A következő idézet kapóra jöhet azoknak, akik Voltaire filozófiájában az ateizmust vélik felfedezni. Voltaire ugyanis felteszi azt a provokatív kérdést is, hogy mi veszedel-

mesebb, a fanatizmus, vagy az ateizmus. „A fanatizmus kétségtelen ezerszer ártalmasabb; az ateizmus ugyanis nem sugall vérengző szenvedélyeket, a fanatizmus igen. Az ateizmus nem akadályozza meg a bűnöket, a fanatizmus bűnre sarkall.” (1983, 29)

Voltaire nem csak a félelemkeltésben látta az emberi magatartás korlátozásának a lehetőségét. A normák bensőségesé válását, a személyiségből fakadó beállítódások szerepét a magasabb rangú és képzettségű emberek esetében egyedülálló értékűnek tekintette. Szem előtt kell tartani, hogy Voltaire származásánál, iskoláztatásánál fogva és baráti körére való tekintettel mindazt, amit írt, elsősorban egy magasabb intelligenciájú és képzettségű polgárságra vonatkoztatta. Ez a barátságról alkotott véleményében is kifejezésre jut: „A barátság hallgatólagos szerződés két érzékeny és erényes ember között” (1983, 56) – írja. *Az érzékenység*, a barátság előfeltétele, nem egyéb, mint az, amit ma *szociális intelligenciának* nevezünk. Az *erény* összefoglalja mindazt a pozitív emberi tulajdonságokat, amire hagyatkozni és egyben a barátság alapja lehet.

„Nyomorult földgolyókon lehetetlen – írja Voltaire –, hogy a társadalomban élő emberek ne tagolódjanak két osztályra, az elnyomók és az elnyomottak osztályára; e két osztály ezer rétegre oszlik, s ezeknek a rétegeknek is különféle árnyalatai vannak.” Gyilasz *Az új osztály* című könyvét jutatják ezek a sorok az ember eszébe, amelyben a kommunizmus felé haladó társadalmakban a szándék ellen létrejött differenciálódásokat írja le. Ezért Tito állítólagos volt barátját, Gyilaszt is hajlandó volt börtönbe vetetni. (L. Gyilasz 1958.) A liberális progresszívizmusból tapasztalható *egyenlősdivel* párhuzamosan alakultak ki azok a *szociális szerepzavarok*, amelyek a társadalom elbizonytalanodásához vezettek. Voltaire tisztában volt az egyenlősdi és az ebből fakadó szerepzavarok problémájával. Leszögezi: „Minden embernek jogában áll, hogy tökéletesen egyenlőnek tartsa magát a többi emberrel, de ebből nem következik, hogy egy bíboros szakácsa parancsolja meg urának, hogy főzze meg a vacsoráját.” (1983, 114)

A liberális progresszívizmusról nevezett társadalompolitikát – ami Európában a neoliberalizmus terjedésének melegágya volt – a hozzá nem értés, a szűklátókörű politikai és egyéni érdekek érvényesülése jellemezte. Voltaire ezekről az emberi gyarlóságokról sem feledkezett meg. A szerénységről – ami az erények köréhez tartozik – és az öntelt hozzá nem értők szerepéről, ezt írja: „Nézd a búzamatot, amit elvetek a földbe, s mond meg, hogyan szökken szárba, hogyan növekszik kalásza? Taníts meg rá, hogy az egyik fán miért terem alma, a másikon miért gesztenye? ...Te mindössze két szóval felelnél rájuk: Fogalmam sincs. S lám, mégis tudományos fokozatokat szerezteél, prémekekbe burkolódsz, még a főveged is prémes, s mindenki mesternek nevez. Egy másik ripők pedig, aki pénzen tisztességet vásárolt, azt hiszi, egyszersmind annak a jogát is megvásárolta, hogy véleményt alkosson és ítélkezzék olyan dolgokban, amelyekhez semmit sem konyít.” (1983, 306)

(*Jean-Jacques Rousseau 1712–1778*) Rousseau filozófiájának egészét tekintve *távol áll minden fajta szabadságtól*.

Rousseau is az őállapotokból indul ki, de ezeket merően másként képzei el, mint Hobbes. Nem fogadja el Hobbes azon állítását, hogy az ember az ember farkasa, és ezért lenne szükség egy külső szabályzó erőre, az államra.

Rousseau – hasonlóan, mint a neoindividualista Locke – abból indul ki, hogy az ember eredetileg jó, mindaddig, amíg elzárkózott individualizmusában élhet. Amikor az ember rászorul másokra, megszűnik az eredeti, örömteli természetes őállapot. Rousseau ezzel egyrészt egy tudományos tényt írt le, a differenciálódás elkerülhetetlenségét közösségekben, másrészt logikai ellentmondásokba keveredik. Az ember szociális lény, ezért a szociális dimenzióra rá van utalva. S ha ez így van, már pedig így van, akkor a jóság

fennmaradásának előfeltétele eredetében hiányzik. Továbbá felmerül a kérdés, mi az, ami abban a pillanatban az önzőség felé hajt, amikor az ember egy szociális dimenzióba kerül, ha nem éppen az önzőség, az egoizmus? A kérdés jogos, mert hiszen Rousseau is világosan látja az ember egoizmusát és az agresszív vagyonszerzési törekvését, s mi több, ebben látja az emberiség minden bűjának, bajának okát. *Az emberek közötti különbségek* című munkájában keserű szavakkal és szenvedélyesen azt panaszolja, kár, hogy annak idején, amikor valaki először bekerített egy földdarabot, nem lépett ellene fel senki, mondván, hogy „örizkedjetez e gazember meghallgatásától, elvesztek, ha elfelejtitek, hogy a gyümölcs mindnyájunké és a föld senkié” (1905, 86).

Rousseau viszonya a birtokláshoz hasonló, mint Montesquieu felfogása. Montesquieu erről *A törvények szelleméről* című munkájában így ír: „A fényűzés mindég arányban van a vagyonok egyenlőtlenségével. Ha valamely államban a vagyonok egyenlően oszlanak meg, fényűzés egyáltalán nincs, mert ez csupán az élet olyan kellemességein alapul, amelyeket az ember mások munkája árán szerez meg.” (Montesquieu 1962, I. 237)

Korának megfelelően Rousseau is megtartja a szerződésen alapuló társadalmi szerveződések fikcióját, de ezt alaposan átértékeli. Hobbes szerződés elméletében a polgárok kötnek egymással szerződést és a hatalmat az uralkodóra ruházzák. Az uralkodó nem kötése a hatalom gyakorlásáról a polgároknak számot adni, mert nem szerződő fél.

Locke egy lényeges lépéssel továbbmegy: nem a polgárok kötnek szerződést egymással, hogy átruházhassák a hatalmat az uralkodóra, hanem a nép köt szerződést az uralkodóval. A népnek tehát már itt megvan az ellenőrzéshez való joga, ami Locke követelésében a hatalommegosztást illetően világosan kifejezésre jut.

Montesquieu nem abból indul ki, hogy a hatalomnak feltétlenül az uralkodó kezében kell lennie. *A törvények szelleméről* írt munkájának különösen az első kötet hatodik, hetedik és nyolcadik könyvében a három lehetséges kormányzások sajátosságait taglalja. Ezek az önkényuralom, a monarchia és a köztársaság. A monarchiát elfogadhatónak tartja.

Rousseau ebben a kérdésben már egyöntetűen a népi hatalmat helyezi előnybe, ami a társadalmi szerződés alapos átértékelését vonja maga után. *A társadalmi szerződés* című művéből azokat a részleteket nézzük meg, amelyek a liberális progresszívizmus megítélése szempontjából jelentősek.

A társadalmi szerződés harmadik fejezetében Rousseau az erősebb jogát taglalja, ami a vezetési és nevelési stílusok szempontjából jelentős. „A legerősebb sohasem elég erős ahhoz, hogy örökre úr maradhasson, hogy ha erejét jogra, az engedelmisséget kötelességre nem váltja át.” (1955, 89) Rousseau itt bölcsen az engedelmisséget kötelességbe viszi át, azaz a külső nyomásra kényszerű engedelmisséget bensőségessé, a személyiség részévé formálja. Csak ez biztosít maradandó értéket, csak ebben rejlik az egyed és a társadalom fennmaradásának lehetősége.

A társadalmi szerződés negyedik fejezetben a rabszolgasággal foglalkozik. Ezt írja: „Lemondani a szabadságról annyit jelent, mint lemondani emberi mivoltunkról, sőt kötelességeinkről.” (1955, 92) Rousseau az emberi mivoltot a kötelességekkel köti össze. Ahol a kötelességek elsikkadnak, ott ezt az emberségességet sínyli meg.

A kötelességek elengedhetetlenségének gondolatát következetesen továbbviszi, és *A társadalmi szerződés* hetedik fejezetben, amelyben a főhatalomról ír, megállapítja, hogy „a szövetezés kölcsönös kötelezettséget foglal magában...” Az individualizmus legkifejlettebb művelését, és egyben az emberi magatartás bensőségességére való támaszkodást, valamint egy köztársaságban a kötelességek megduplázását tükrözi vissza a folytatás: „Az egyén mintegy önmagával szerződik, s így kettős kötelezettséget is vállal: tudniillik a főhatalom tagjaként a magánosokkal szemben, és mint az állam tagja a főhatalommal

szemben.” A kötelezettség kihangsúlyozásnak különleges jelentősége van, mert a liberális progresszívizmusra épített nevelés alapelve a diákok jogainak hangsúlyozása a kötelességek említése nélkül. Erről saját tapasztalataim alapján tudok beszámolni.

1990-ben plakátok jelentek meg az ausztriai iskolák hirdetőtábláin 60×85 cm-es méretben. A plakát első sora – a fejléc – közepes nagyságú betűkkel nyomtatva, felhívja a figyelmet arra, hogy ez a plakát egy „Schülerrechtserklärung” (Diákjogi nyilatkozat). Ezután jön a java. A második sor, a főcím, óriási fekete-piros betűkkel deklarációnak nevezi a művet. Köztudott, hogy a deklaráció szóhasználat magas színvonalú jogi értelmezésű és emelt szintű szándéknyilatkozatok alkalmával használatos. A deklaráció minden „fejezete” azzal kezdődik, hogy „A diákok joga, hogy...”. Kötelezettségekről nem esik szó. A plakát alján a kiadásért felelős szervezet neve is olvasható: egy „baloldali” szakszervezet.

Térjünk vissza Rousseau társadalmi szerződéséhez! Rousseau – talán lelkesedésének hevében – egy tévedés áldozatául esett, ugyanis az egyedek és az államközösség lényegi azonossága alapján arra a következtetésre jut, hogy egy népi állam, egy köztársaság, nem sértheti meg tagjainak érdekét, mert ezzel önmagát sértené: „Létalapját jelentő szerződés megsértése önmaga megsemmisítését vonná maga után” – szögezi le.

Tudjuk a nuróziánból – nem kevésbé a gyakorlatból –, hogy létezik *egy az ember önnönmaga megsemmisítésére irányuló tendencia*, amit a háborúk tükröznek vissza a legélesebben, de az élet más területein is – a liberális progresszívizmusból is – felfedezhető.

A liberális progresszívizmus különösen azért veszélyes, mert racionalizálja, megmagyarázza az önellenes magatartások szükségességét. *A szabadság, egyenlőség és demokrácia jelszavaival és címkézéssel majdhogynem lehetetlenné teszi az ellene való fellépést, mert hiszen ki az az elvetemült, aki ezeket ne támogatná?* Igaz, a háborúk okait is mindig megmagyarázzák, csak hogy ott patakokban folyik a vér, a szétroncsolt emberi testek látványa annyira kézen fekvő, hogy az embertelenséget, az irracionális önellenességet tudomásul kell venni. A liberális progresszívizmus – a neurózishoz hasonlóan – alattomosan teszi tönkre az embert, lépésről lépésre *engedi* az embert a sajátmagát károsító szabadság mocsarába süllyedni. Következései csak alapos elemzésen, következetes vizsgálatok és ellenőrizhető tények felsorakoztatása útján válhat evidenssé.

A címkézés már a progresszívjelzőben is benne van, mert ugye a liberális beállítódás – ami a progresszív jelzőn keresztül már neoliberalis – progressziót, haladást képvisel, s ha valaki nem csatlakozik ehhez a beállítódáshoz, az értelemszerűen nem konzervatív, hanem egyenesen maradi.

Az önellenesség irányba mutat Freud hajtóerő elmélete is, amelybe bevezeti a halál felé sodródás hajtóerő fogalmát. Ajánlatos ezekre az összefüggésekre jobban ügyelni, mint eddig.

A társadalmi szerződés nyolcadik fejezete a honpolgári állapotokról szól, ami elemzésünk szempontjából nem kevésbé jelentős. Itt arról van szó, hogy *a hajtóerők kiélését az erkölcsnek, az erkölcsi normák szabályzó erejének kell felváltania*. Ez nagyon világos állásfoglalás a szabadsággal szemben: „A természeti állapotból a honpolgáriba történő átmenet igen jelentős változást idéz elő, mivel az emberi magatartásban az igazság lép az ösztön helyébe, s cselekedeteiben az eddig hiányzó erkölcsi elem kerül előtérbe.” (1955, 109–110) Az ösztön alatt nyilván a hajtóerőket érti, mert az ember ösztönszegény, de az öröm felé hajtóereje annál intenzívebb, mert az ösztön determinál, a szabad akarat pedig az öröm habzsolását is lehetővé teszi. Viszont az ösztönök fogságából való kitorérés az emberré válás lényeges eleme, a korlátozott szabad akarat kifejlődésén keresztül.

Rousseau *A társadalmi szerződés* című könyvének elemzését ebben a szellemben tovább szöhetnénk. Ehelyett szenteljük figyelmünket egynéhány szemelvény erejéig annak,

hogyan vélekedett Rousseau a nevelésről. Az alábbi idézetek az *Emil, avagy a nevelésről* című munkájából származnak (1965).

„A gyerekeknek szeretni kell az anyját, mielőtt tudná, hogy kötelessége.” (1965, 23) A „kell” szóhasználat a szándékolt eredményesség megfordításának pszichológiai alaptörvényére való tekintettel problematikus, mert a természet által automatizált folyamatok és állapotok akarattal – sőt már látens szándékkal – való befolyásolása is eleve eredménytelenségre van ítélve. Például, a saját szívdobogás figyelésére az organizmus ritmuszavarokkal válaszol. (Menyhay 2004, 33–45) Frankl ezt a jelenséget paradox intenció néven vizsgálta. (1979, 118–140) A helyes és pontos fogalmazásnak valahogy így kellene hangzani: Az anyai szeretet képes a gyermekben szeretett ébreszteni, mielőtt az rádöbben, hogy az anyát szeretni kell, mert ez a jó és ez a természetes. Az érzelmek, elismerések kicsikarása, erőltetése visszavág.

Rousseau tudta és kimondta, hogy az agresszió mögött gyengeség – mi azt mondanánk, éngyengeség – húzódik meg. Írja, hogy „amikor Hobbes a gonosz embert életerős gyermeknek nevezte, teljességgel ellentmondásos dolgot mondott. Minden gonoszság (én) gyengeségből ered.” A nevelésen túl társadalmi tragédiával állunk itt szemben, ha meggondoljuk, milyen méreteket öltöttek az agresszív tendenciák az élet minden területén, amelyek előszeretettel a kereskedelmi televíziókon keresztül mételyezik meg az ember jóra való hajlandóságát.

Rousseau a gyermek korlátozásának szükségességéről többek között ezt írja: „Semmit sem engedjünk a szeszélynek vagy az okatlan kívánságnak, mert a szeszély csak olyankor kínozza (a gyermeket), ha felébresztik (benne).” (1965, 49)

A véletlen asszociációk jelentőségét nyilvánvalóan Rousseau is felismerte: Ha nem tudtok segíteni a gyereken, „maradjatok vesztég, ne igyekezzetek cirógatással elcsitítani! A becézgetés nem gyógyítja meg gyomorgörcseit, ő viszont emlékezni fog majd, hogy mit kell tennie ahhoz, hogy kedveskedjetez neki, s ha egyszer már rájött, hogy miként kell rábíri benneteket, hogy kénye-kedve szerint foglakoztatok vele, akkor aztán parancsolótokká vált és mindennek vége.” (1965, 49) Világos állásfoglalás a szabados laissez-faire-beállítódás ellen.

A következő idézetben nemhogy minden szabadosságot kizár, hanem *nagyon keményen* hangsúlyozza a *határozott pedagógiai fellépés* szükségességét, amit ma bizonyosan *másként fogalmaznánk* meg. Ezzel az idézettel a neoindividualisata Rousseau-val kapcsolatos elemzésünket azzal a bizonyossággal zárhatjuk le, hogy az európai liberalizmus e jeles képviselője sem volt a szabadosság híve, mint ahogy egy józan, felelőssége tudatában lévő ember sem lehet az.

„Életkorának megfelelően kezeljétek növendékeiteket. Ne tudjon egyebet, csupán annyit, hogy ő gyenge és hogy ti erősek vagytok, továbbá, hogy kettőtök helyzeténél fogva ő szükségképpen ki van szolgáltatva nektek. Tanulja ezt meg, értse és érezze. Idejében érezze gögös fején a kemény jármot, amelyet a természet kényszerít az emberre, szükségszerűen súlyos jármát, amely alatt minden véges lénynek meg kell hajolnia. *Lásza ezt a szükségességet, mégpedig a dolgokban, és sohasem a szeszélyben.* A zabola, ami visszatartja, a kényszer legyen ne a tekintély. Amitől tartózkodnia kell, azt ne tiltsátok meg neki, hanem *akadályozzátok meg, hogy megtegye, magyarázgatás és okoskodás nélkül.*” (1965, 49)

(*Charles De Montesquieu 1689–1755*) Locke elképzelései a *hatalommegosztásról* Charles De Montesquieu *A törvények szelleméről* (1962) című munkájában talált végleges formára, ami még ma is a demokratikus államalkotmányok alapját képezi: A törvényhozás hatalmát el kell választani a törvényeket végrehajtók hatalmától, és a végrehajtáson belül is meg kell osztani a hatalmat a közigazgatási és igazságszolgáltatási szervek között.

Montesquieu is természetes jognak tekintette a racionális szabad gondolkodást és cselekvést és e tekintetben került konfliktusba vallással. Montesquieu, mint korának többi filozófusa deista, azaz Isten létezését nem tagadta. Isten szerepét és jelentőségét *a világ első és arra mindent visszavezethető okának tekintette*. Tagadta azonban egy olyan Isten létezését, amely a társadalmat és a természetet *közvetlenül* irányítja.

Montesquieu, mint korának a felvilágosodás szellemében alkotó többi filozófusai, csak a vallási dogmatizmus ellen lépett fel, ami az ember szabad gondolkodásának útjában állni látszott. Ez még csak azt sem jelenti, hogy a vallást nem tartotta szükségesnek és hasznosnak: az idézett főművében a huszonnegyedik könyv XV. fejezetében azt tárgyalja, hogy: „A világi törvények hogyan igazíthatják néha helyre a hamis vallásokat”, viszont a rákövetkezőben már azt, „Miként igazíthatják helyre a vallási törvények az alkotmány-törvények helytelenségét”.

Montesquieu-t a történelem mint a felvilágosodás és a Francia Forradalmat előkészítő szellemi nagyságát tartja számon, ezért elemzésünk számára rendkívül fontos, hogyan vélekedett ez a kiváló gondolkodó mindarról, amit ma liberális progresszívizmusból kifarjadt neoliberalizmusnak neveznek. Ezt érdemes idézetek sorával bemutatni. Ezekből az is kiderül, hogy a szabadosság gyökerei nem mai keletűek. A demokrácia és a liberalizmus ideájának kezdete óta fennáll a demokrácia és a liberalizmus téves értelmezésének a veszélye. Ezt a téves interpretációt és súlyos következményeit a kiteljesedett neoliberalizmusnak sikerült megvalósítania.

„Nem kell sok becsületesség ahhoz, hogy egy monarchikus kormányzat, vagy egy önkényuralmi kormányzat fennmaradjon, vagy megtartsa erejét. Az egyikben a törvények ereje, a másikban a fejedelem mindég felemelt karja szabályoz vagy fegyelmez mindent. Egy népi államban eggyel több rugóra van szükség, és ez az *Erény*.” (1962, III. könyv, 3. fejezet, 142)

„A görög államférfiak, akik népi kormányzatban éltek, nem ismertek más fenntartó erőt, mint az erényt. A maiak kizárólag iparról, kereskedelemről, pénzügyekről, gazdaságról, sőt fényűzésről beszélnek nekünk.

Amikor az erény eltűnik, helyette a becsvágy tölti be azok szívét, akik erre fogékonyak, és a fősvénység pedig mindenkiét. Ami eddig *életelv* volt, azt most *szigornak* nevezik; ami *szabály* volt, annak most *kényszer* a neve; ami *fegyelem* volt, most *félelem*. Azelőtt az egyesek vagyonaiból állt a közvagyon; mostantól a közvagyon az egyesek örökségévé lett. A köztársaságot zsákmánynak tekintik, s ereje már csak néhány állampolgár hatalma és valamennyinek *szabadossága*.” (1962, III. könyv, 3. fejezet, 142)

Montesquieu nem elégedett meg egy olyan magatartásszabályozással, ami kizárólag kívülről hat. A személyiségbe integrált értéktételezések fontosságát, az önbecslés által kormányzott viselkedési módot tartotta egy társadalom számára döntőnek. Világosan látta – a neoliberais extrém materialista üzleti szellemmel szemben, hogy „a köztársasági kormányzatban van leginkább szükség a nevelés teljes hatóerejére. Az önkényuralmi kormányzatokban a félelem magától születik meg a fenyegetések és büntetések közepette; a becsületnek a monarchiában kedveznek a szenvedélyek, s viszont ez is azoknak; a politikai erény azonban *önmegtagadást jelent, ami mindég nagyon keserves dolog*.” (1962, IV. könyv, 5. fejezet, 159–160)

Montesquieu felismerte az irracionális szerepét az ember életében. Nemzetköziség ide vagy oda, a haza *szeretete* fontos: „Köztársaságban az erény nagyon egyszerű dolog: szeretet a köztársaság iránt. Ez egy érzelm, nem pedig ismeretek sorozata. A hazaszeretet jó erkölcsökhöz vezet, s az erkölcsök jósága megint hazaszeretetre indít.” A *Demokrácia elvének megromlásáról* című fejezetben ezt írja: „A demokrácia elve nem csupán akkor

romlik meg, amikor az egyenlőség szelleme elenyészik, hanem akkor is, *ha az egyenlőség szellemét túlzásba viszik*. Ilyenkor nem uralkodhat többé az erény a köztársaságban. A nép akarja gyakorolni a hatóság teendőit, a szabályokat *nem tartja tiszteletben*.” (1962, V. könyv, 2. fejezet, 169)

(*Rezümé*) A felvilágosodás a keresztény individualizmusból kiindulva és a neoindividuális filozófiára támaszkova, valamint az *ésszerűség előnybehelyezésének a fontosságát felismerve* a dogmatizmussal és a babonákkal szemben bontakozott ki. Az új korszak az ember körüli jelenségek újraértékelését vonta maga után. Az emberiség felébredt illuzórikus álmából, és rádöbbsent a valóságra, ami az Istennek nevezett teremtető őserőt és a keresztény erkölcsöt *éppen az ésszerűség nagyrabecsülése miatt* nem iktatta – nem iktathatta ki. A liberális progresszívizmusnak nevezett mozgalomból kisarjadt neoliberalis filozófia individualizmusa Európában olyannyira felmagasztosította az egyéni érdek és az üzleti szellem materializmusát, hogy a tőkével szövetkezett „baloldal” szükségesnek látja az útjában álló keresztény erkölcs kiiktatását. A kommunista ideológia materializmusa a *tőkés baloldal közreműködésével* szinte észrevétlenül belopta magát az európai kultúra berkeibe. Ezzel a *baloldali nagytőkés paradoxon* köre bezárult: Európában a liberális progresszívizmusnak nevezett mozgalom a második világháború után a nagytőke közreműködésével kapott lánggra és a neoliberalizmus fénykorát is ennek jegyében éli meg. A liberális progresszívizmus születését és ennek nagytőkés vonzatát a következő idézet mutatja be:

„*Az iskola szétrombolása*. Első periódus: Húsz éven keresztül, 1945-től 1965-ig megtörtént (Nyugat-Németországban) a morál általános elértéktelenedése egy átnevelési folyamatban, amit a kormányok magukévá tettek, a nélkül, hogy a CDU (kereszténydemokrata párt), az FDP (a szabad demokraták) és SPD (a szociáldemokraták) ebbe az irányba elkötelezte volna magát.” (Anrich 1972, 32)

Figyelemre méltó, hogy eredetileg a morál általános elértéktelenedési folyamatában *egyik párt sem vállalt szerepet*. A morál általános elértéktelenedése nyilvánvalóan a győztes hatalmak kulturális befolyásának az eredménye. Ebben a folyamatban egyértelműen *csak a német kormányok elkötelezettsége a győztes és megszálló hatalmakkal szemben nyilvánul meg, különösen az Amerikai Egyesült Államokkal szemben*, amelyek 1945 után a nyugati demokrácia védőpajzsaként léptek fel a keleti bolsevizmus ellen. Folytassuk az idézetet:

„Második periódus: Úgy 1967 körül a morál általános elértéktelenedéséből kiindulva lépett fel a *szélsőséges baloldali parlamenten kívüli opposíció a Német Szociáldemokrata Párt nagytőkés tagjainak előzetes hatalmi és anyagi támogatásának a segítségével*. Például az *első uszító és pornólapot az 1960–61-es években a frankfurti városi tanács szociáldemokrata képviselője, Bärmeier adta ki saját kiadóján, Bärmeier és Nickel kiadóvállalaton keresztül, 120.000 példányban, mégpedig »Underground – Das Deutsche (!) Schülermagazin« címmel*. Ez robbantotta ki a német diák- és egyetemi hallgatók szövetségének felkelését. A radikális követelések között található a demokratizálás, a tekintélyellenes nevelés, a kényszerek alól való felszabadítás, az eddigi oktatási szisztéma felszámolása és a marxizmus oktatásának kötelező bevezetése.” (Anrich 1972, 32)

HIVATKOZÁSOK

- Anrich Ernst: *Der Sozialismus der Linken. Nicht Fortschritt, sondern Rückschritt und volle Zerstörung*. D.N.-Verlagsgesellschaft m.b.H., Rosenheim, 1972.
- Hayek von, Friedrich. A.: Grundsätze einer liberalen Gesellschaftsordnung. In: *Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*. Düsseldorf – München, 1967, 10–33.
- Descartes, René: *Az igazság kutatása a természetes világosság által. Válogatott filozófiai művek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Descartes, René: *Szabályok az értelem vezetésére. Válogatott filozófiai művek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. Vö. Menyhay, Emmerich: Interdependenzen zwischen dynamischem Denken und der Innovation pädagogischer Wirkungssysteme. In: Menyhay, Emmerich: *Kreativ-innovatives Denken und pädagogische Einsichten*. Frankfurt a/M – Bern – New York – Paris, 1990, 14–38.
- Descartes, René: *Az igazság kutatása*. In: Descartes: *Válogatott filozófiai művek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Fichter, Joseph H: *Grundzüge der Soziologie*. Springer Verlag, Wien – New York, 1969.
- Frankl, Viktor E.: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. Piper Verlag, München, 1979.
- Gyilasz, Milován: *Az új osztály*. Európa Verlag, Zürich – Stuttgart – Wien, 1958.
- Hobbes, Thomas: *Leviatán*. Helikon Kiadó, Budapest, 1970.
- Lao-ce: *Tao te King*. Máté János fordítása. Gondverő Kiadó, Budapest, 2001.
- Locke, John: *Értekezés az emberi értelemről*. I. és II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Locke, John: *Levél a vallási türelemről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- Magyar Beck István: *Műzsák a piacon. Esszé a kultúráról és arról a kábitószerről, amit kultúrának hívnak*. Aula Kiadó, Budapest, 1994.
- Menyhay Imre: *Bevezetés az általános szociológiába. A társadalomelmélet alapvető kérdései*. Soproni Egyetem–Phare kiadás. Sopron, 2000.
- Menyhay Imre: *A gazdaságpszichológia fejlesztése és képzése Magyarországon*. In: *Gazdaság és társadalom, Társadalomtudományi folyóirat*. 1993/1–2.
- Menyhay Imre: *Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés. Az analitikus gazdaságpszichológia alapvetése és alkalmazása*. Akadémiai, Budapest, 2004.
- Montesquieu, Charles Louis de Secondat: *A törvények szelleméről*. I. és II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Emil, avagy a nevelésről*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1965.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Az emberek közötti különbségek*. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda kiadványa. Budapest, 1905.
- Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződés*. Paris, 1955.
- Voltaire: *Filozófiai ábécé*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonásai*. 1/2. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.

Perifériáról a perifériára

Magyarország jelenkori történelmét, a II. világháború utáni időt többen jellemzik úgy, mint a *perifériáról a perifériára kerülés időszakát* (Berend T. Iván, Komlossy Andrea), más szóval, mint egy nem túl sikeres felzárkózási kísérletet.

Nem mélyedek bele hosszadalmas fogalmi magyarázatokba, például, hogy hogyan mérjük, milyen jellemzőkkel határozzuk meg a perifériás helyzetet. A lényeg mindenképpen az, hogy abszolút és relatív mutatókban egyaránt lemaradtunk – és ami a nagyobb baj, lemaradunk ma is – a Lajtán túli szerencsésebb országoktól. Életszínvonalban, jövedelemben, termelés-szerkezetben, bizonyos civilizációs jelzőszámokban.

Az utóbbiak terén valójában határozott előrelépésről számolhatunk be, már a szocialista évek alatt is. Az energiastruktúra például komoly fejlődést mutatott. A rendszerváltást követően pedig vitathatatlanul imponáló az infrastrukturális fejlődés. A csatornázás, útépítés, és mindenekelőtt a *telekommunikáció* fejlődése igen komoly változásokat hozott.

Úgy tűnik tehát, mintha a makrogazdaság termelés szerkezeti változásai a felzárkózási irányába hatottak volna. Iparosodtunk a szocializmusban, majd előretörték a szolgáltató ágazatok, és arányaiban visszaszorult a mezőgazdaság. Azért az agrárium a hetvenes évekre versenyképes ágazattá fejlődött. A hatvanas-hetvenes években nagyot fejlődött a gépgyártás, járműgyártás is, s a feldolgozóipar, sőt, bizonyos mértékig a szolgáltatások is. A rendszerváltozás után meg végképp „ideális” arányokat kezdett mutatni a tovább csökkenő agrár-részarány. Visszaszorult a bányászat, kohászat, a könnyűipar, és – sajnos – az élelmiszeripar is. Előretört a pénzügyi szektor, az ingatlan üzletág és az egyéb szolgáltatások. (Az ingatlanszektor nagy aránya a magánosítással függ össze, hiszen az ingatlankereskedelem „behozott” korábban nem létező tételeket a napi jövedelemtermelésbe: az olcsón megszerzett ingatlanok esetleges ingatlanfejlesztéssel megfejelt továbbadása aránytalan, és kimondottan a rendszerváltozáshoz köthető egyszerű nagy jövedelmeket hozott. Ez eredményezte a szektor súlyának a megemelkedését a GDP-ben. Ez feltehetően egy idő múlva bizonytalanságot is okozhat.)

Más kérdés a mikrogazdaság. A **termékszerkezet** szinte minden területen **lemaradt korszerűségben** a piaci országok mögött a szocialista időkben. Jószerint csak agrártermékeink színvonala volt egyértelműen megfelelő a tőkés piacokon, bár ott is rombolt a szocialista, mennyiségi szemlélet. A Bezosztaja búza sikértartalma például nem vehette fel a hagyományos fajtákkal a versenyt, s tőkés piaci keresettsége is messze elmaradt tőlük. Erre a fajtára áttérve, a szocialista piaci értékesítéshez kötöttük magunkat. Mindaddig azonban, amíg a hús, gabona – olaj konstrukcióban energiahordozót lehetett érte kapni, nem volt gond. Azt követően annál inkább károsnak mutatkozott. Mára már az *agrárágazat* többete nemhogy biztosítaná az energia-beszerzést, mint a rendszerváltozás előtt, de annak töredékét éri csak el. *Stratégiai jelentősége*, amit elért a Kádár-korszakban, *megszűnt*, bár még mindig stratégiai jelentőségű az ágazat a devizatermelésben! A csatlakozás előtti években például az agrárágazat másfél milliárd dollárnyi devizatöbbletet produkált (míg a gépgyártás alig 50 milliónyi pluszt tudott akkor hozni). Ezen többleteknek óriási szerepe volt az égető devizahiány enyhítésében. (Napjainkra kiegyensúlyozottabbá vált a két ágazat deviza-kitermelési jelentősége. A közelmúlt beruházásainak, tőkebeáramlásának következtében jelentősen megnőtt a járműgyártás exporttöbblete).

Míg 1945 előtt a Nyugat számára elsősorban mint *agrár*bázis voltunk számottevőek, ez napjainkra alaposan megváltozott. Az EGK már a hatvanas évek végére biztosította agrárpolitikájával az önellátást. Nem csoda, hogy 2004-ben, a csatlakozáskor az *EU inkább csak versenytársat látott bennünk* – ámbár addigra már alaposan tönkrement az agrár-ágazatunk.

Az agrárium aránya a külkereskedelemben 20%-ról 6%-ra csökkent a rendszerváltozást követő két évtizedben. Ez nem csupán annak az egészséges strukturális fejlődésnek tudható be, amit mondjuk, a többi gazdasági terület dinamikus növekedése eredményezett volna, hanem magának az agrárium *visszafejlődésének* következménye volt. Nem ünneplhetjük tehát diadallal a strukturális arányok „európaivá” válását, hiszen nem pozitív, hanem negatív folyamatok gyümölcset jelentik.

S mi tagadás, az EU-hoz való csatlakozásunk után csak még inkább felgyorsult lemaradásunk. Ha részleteiben tanulmányozzuk az agrárexport-import alakulását, láthatjuk, hogy az *agrárimport radikálisan megemelkedett* a csatlakozás után, számos ágazatban ellehetetlenítve a hazai termelők helyzetét. Példa rá a tejgazdaságok helyzete. De sok más ágazatban is – hús, zöldség-gyümölcs, tojás – hasonló a helyzet. Ennek az eredménye lett, hogy az agrár-deviza többlet jelentősen leolvadt (bár még mindig számottevő), és jelentős mértékben a technika-intenzív termékekre szorított, vagyis a nagyüzemi gabonatermelésre. Sajnos, ez a foglalkoztatást nem segíti.

Mint idéztük, a gép- és járműgyártás felzárkózott hozzá devizatöbblet-szerzésben. Mégsem lehetünk teljesen nyugodtak, hogy sebjaj, van, ami pótolja a devizatöbblet-kiesést. Miért?

Mára valóban a járműipar lett a gazdaság húzó ágazata. Ez egyébként a fejlődés poszt-indusztriális szakaszának némileg ellentmondó tény. Azaz, nem a szolgáltatóipar fejlődik gyorsabban. Az Orbán-kormány kinyilvánította, hogy elkerülhetetlennek tartja az ország vissza-iparosítását. Ez indokolt is. A szolgáltatások egy része ugyanis csak az ipari szektorhoz kapcsolódva tud fejlődni. A másik ága meg a személyes felhasználáshoz kötődik. De ha nincs jövedelem, akkor miből vásárolják meg azokat a bizonyos fogyasztási célú szolgáltatásokat?

És itt van a probléma gyökere.

Sokáig úgy tűnt, hogy a *legterheesebb örökség* a szocialista múltból a **külső államadósság**. Ez részben így is van. Mégis, ma azt kell mondanom, hogy a perifériára való visszakerülésünk *másik fő oka* nem kevésbé lebecsülendő jelentőségű. Ez pedig a **bérek szintje és arányai**.

Látni kell, hogy a magyar bérekre a szocializmusban két tényező volt hatással. Az egyik a forint-stabilizációkor kialakított alapvető bér-ár viszonyok. Lehet, hogy valaki azt mondja erre, hogy *ugyan, hol van az már!* De, ha megnézzük a bérszinteket és arányokat a rendszerváltás után néhány évvel, azt fogjuk tapasztalni, hogy igenis, még ma is érződik a hatása! Ezt a továbbiakban be is mutatom.

A másik tényező maga a szocialista gazdaság működési mechanizmusa és ideológiája volt. Hiszen a kommunizmus felé való menetelésben számos szükséglet kielégítése *közösségi forrásokból* történt, ingyenes, vagy kedvezményes juttatás volt. Például az egészségügy, az oktatás, a szociális kiadások egy része, a kultúra egy része. (Kezdetben a lakásigények kielégítése is, de azt már a hatvanas évektől kezdve egyre inkább áthertelték a magánérőre.)

Ezek a közösségi tételek a 1990-es változásokkal fokozatosan erodálódnak. Egyre több korábban közösségi szolgáltatás válik fizetőssé. Amit a szocializmusban az alacsony bérek mellé ingyen adtak, azt most már meg kell venni! Fizetni kell érte! A bérek viszont

csak igen lassan emelkedtek. Mindez összességében a bérből és fizetésből élők *életszínvonalának stagnálását*, sőt, helyenként csökkenését jelenti.

Hol van akkor itt a felzárkózás a fejlett országokhoz?

Érdemben még az eredeti torzulások sem tűnnek el a bérekben. A 46-os forintstabilizáció alkalmával – amikor is Varga István polgári közgazdász irányításával megállították a világcúcsot jelentő pengőinflációt –, meghatároztak bizonyos ár- és bérarányokat. A kommunista ideológiának megfelelően, az egyes társadalmi rétegek között különbséget tettek. A béreket a háború előtti békeév kereseteihez viszonyították. Differenciálták a mértékeket: a munkások kapták a legmagasabb értéket: ennek az évi bérnek 80%-át, *a tanítók viszont csak 20%-át* kapták! A parasztok jövedelmét a felvásárlási árak roppant alacsonyra szabásával szorították a minimumra. Arra akarták ily módon rákényszeríteni a paraszti osztályt, hogy tömegesen hagyjon fel e tevékenységével, áramoljon a népesség a városokba, biztosítva a fejlesztendő ipar munkaerőigényét. Aki maradt a mezőgazdaságban, az meg képtelen legyen a saját kis gazdaságából megélni, így aztán kényszerüljön belépni a szovjet típusú kolhozokba. Ez a kényszerítés egy-két évvel később, a beszolgáltatási rendszer kiépülésével vált még hatékonyabbá. Arra viszont az első perctől ösztönzött az alacsony árak rendszere, hogy a vidéki lakosság megélhetés híján elvándoroljon.

Egészen megdöbbentő volt a tanárok, tanítók alulbecsültsége. Mintha szántsándékkal akarták volna elidegeníteni ettől a pályától az embereket! Meg is lett az eredménye. Csak a nagyon erős hivatástudattal bírók maradtak meg a pályán. Vagy azok, akik más értelmiségi pályára nem voltak alkalmasak. Mivel a fizetési viszonyok igen alacsonyak voltak, a pálya teljesen elnőiesedett. Hiszen ebből a fizetésből egy férfi nehezen tud egy családot eltartani, különösen több gyerekkel. Mit mondhatunk akkor a gyermekét, mondjuk, egyedül nevelő pedagógus nők anyagi helyzetéről?! Pedig számosan voltak és vannak ilyen státusban... Milyen magas szintű teljesítményt várhatunk el tőlük az iskolában, amikor a napi gondok agyonnyomják? Milyen ifjúságot nevel az ily módon alábecsült tanári kar? Különösen, amikor egyre jobban a pénzen, az anyagiakon kezdik mérni a pályákat a diákok. Ha egybevetjük a nyugati pedagógusbérekkel, látható, hogy az osztrák-német bérek a sokszorosát teszik ki a magyar tanárok béreinek.

Várhatjuk-e ezek után a tudásalapú társadalom kiépülését? Van-e mire építeni a társadalom humántőke-igényét?

Hogy ne tűnjék pusztá lamentálásnak ez az eszme-futtatás, nézzük meg egy, a rendszer-váltás utáni évekből rendelkezésre álló nemzetközi statisztikából, hogyan viszonyultak a magyar, vagy a cseh bérek az uniós országok hasonló adataihoz! Hiszen a magyar bérek általános kelet-európai képet tükröztek. A szocializmus felfogását a munkásosztály diktatúrájáról, relatív előnyben részesítéséről az értelmiségiekkel szemben.

Forrásunk az „Európa számokban” c. zsebkönyv, amelynek magyar kiadása 1998-ban jelent meg (Szukits Kiadó, Szeged), és az Economist 1997-es, azonos angol publikációjának hű fordítása.

Az ebben szereplő dollár-adatok alapján állíthatjuk fel az alábbi arányszámokat (az Economist adatainak alapján, Botos József számításai):

A *sakképzett ipari dolgozók nettó bére*, ha a magyar béreket vesszük egységnyi-nek, Svájcban 14, Németországban (Frankfurtban) 11, Ausztriában 10, Angliában 8, Olaszországban 7, Spanyolországban 6-szorosa a magyar adatnak. A legközelebb hozzánk a görögök és a portugálok állnak, de ott is 3-4-szerese a bruttó bér a magyarénak.

A nettó béreink általában a bruttó bérek 74 százalékát tették ki. Ez az arány a német-holland szint körüli. (Csak persze, a *bérszint* nem azonos...) Érdekes, hogy a cseheknél, ahol a bruttó bérek a magyarokéval azonos szinten voltak, az adó-elvonások szintje ki-

sebb: ők a bruttó bérük 85%-át kapták kézhez. Mint más, későbbi statisztikákból ellenőrizhetjük, a magyar bérek szintje a 2000-es évek vége felé is csak átlagosan egynegyedét teszik ki az EU-s bérek átlagának. Vagyis *15-20 év után sem valósult meg a bérek érdemi felzárkózása a nyugat-európai szinthez* – noha az *árak színvonala* már jelentősen megközelítette azt. Ez azt jelenti, hogy a magyar életszínvonal reálértéken nagyon alacsony. Mindig sokat hallunk a fekete munkáról, a kiskapuk kereséséről: csodálkozik rajta valaki? Hiszen úgy-ahogy csak akkor tud megélni egy magyar polgár, ha jövedelmét minden lehetséges módon valahogy kiegészíti. Különösen akkor, ha – ismételjük – az árak nyugati színvonalon vannak. És persze nem feledkezhetünk meg a demonstrációs hatásról sem, hiszen látják, hogy élnek mások Európában. A magyar telephely viszont ilyen bérekkel igencsak olcsó egy külföldi beruházó számára. Mellesleg, a heti ledolgozott munkaórák száma – ha volt munkájuk – Magyarországon (s hasonlóan a cseheknél) *a legmagasabb* volt a vizsgált körben. Ez is valamennyire a kelet-európai fokozott kizsákmányoltságára utal.

Vessünk még egy pillantást a *tanárok* jövedelmére! Nehéz ettől a témától elszakadni. A svájci tanárok nettó bére a Magyarországon elérhető béreknek 28-szorosa! A német bérek a 21-szeresét, az osztrák 9-szeresét, a belga, francia, spanyol bérek a 8-szorosát tették ki a magyar adatoknak. Vagyis, ahol fontosnak tartották a humán tőkét, ott megbecsülték a diákokat pallérozó munkaerőt. Sőt! *Csaknem minden európai országban magasabb a tanárok fizetése, mint a jól képzett ipari munkásoké.* Nem túlzott mértékben, hiszen az utóbbiak is tisztességesen keresnek. De mégis, és ez jelzésértékű. Leginkább a svájciaknál becsülik meg ezt a hivatást a munkásokéhoz képest. Nálunk azonban – illetve a cseheknél – *a tanári fizetés a munkásbérek alatt marad*, csak 80, illetve 70%-át teszi ki annak.

Érdekes különbség, hogy a titkárnők fizetése az országok többségében a tanároké alatt volt, legfeljebb azzal megegyezett. Nálunk viszont – furcsa torzulásként – átlagosan 10 százalékkal magasabb volt a rendszerváltás utáni évtizedben! Pedig nehéz elképzelni, hogy ez a munka – bármennyire hasznos lett legyen is – fontosságban megelőzné a gyermekek oktatását.

A szocializmus aránytalanságai tehát bőven tovább éltek a rendszerváltás első fél évtizedében. (Adataink, mint utaltunk rá, az Economist kiadványából származnak, és 1995-re vonatkoznak.)

Azért az **adósság-örökség** terhe se lebecsülhető! Az EU-s összehasonlítás szerint 1994-ben *a külső eladósodás első 14 helyezettje kelet-közép-, ill. kelet-európai ország.* Ezek között Magyarország mindig roppant előkelő helyet foglal el. Abszolút számokban is. Az adósságvolumenben a negyedik helyen voltunk, ráadásul nagyobb értékkel, mint 1990-ben (28 Mrd dollár, szemben a 21 Mrd dollárral). Az abszolút értéknél az ország-méret is számít. Kamatfizetésben viszont már csak a törökök előztek meg bennünket.

Relatív mutatókban pedig *mindenkor az első vagy a második helyet* foglaltuk el. Kamatfizetésben az arányokat nézve, a GDP %-ában mérve Törökország mögött, sajnos, már az *elsők voltunk a rangsorban!* (Előkelő helyezésünket gyakorlatilag azóta is őrizzük.)

Elsők voltunk az *export-arányos* eladósodásban is, 253%-kal. Feltehetően nálunk esett a legjobban vissza az export-kivitel, amihez az amúgy is magas adósság adatait viszonyítanunk kellett.

Ilyen örökséggel birkóztunk az elmúlt negyed században. Az első Orbán-kormány – mivel sikeresen felfuttatta a GDP növekedését –, levitte az államadósság/GDP mutató értékét 55% alá. Az azt követő szociálliberális kormányok alatt ez az érték megint magasra szökött. Ott voltunk a relatív arány tekintetében 2009-ben is, ahol 1990-ben: 80%

fölött. EU-csatlakozás ide, vagy oda. És ebből az államadósságból továbbra is igen magas volt a külföldi valutában a külföld felé fennálló adósság! Pedig közben **eladtuk az állam csaknem teljes társasági vagyonát!** Jelentős részben, külföldieknek, devizáért. Az MNB Nemzeti számlák rendszere című, 2008-as kiadványa szerint, a rendszerváltozáskor meglévő, mintegy a GDP 80%-át kitevő vagyonból az állam 2008-ra már csak 7%-kal rendelkezett! *Az államadósság-arány a GDP-hez azonban ugyanakkora maradt!* Miért? Mert, sajnos, a deficitek miatt az adósság-állomány folyton újratermelődött. . .

Emellett viszont a bankok devizahiteleinek köszönhetően *a lakosság is* erősen eladósodott a külföld felé. Így **a külső adósságunk GDP-hez viszonyított értéke** is nagyjából olyan magas volt, mint az **összes (külföldi és belföldi) államadósságunk aránya!**

Mondani se kell, hogy ez a helyzet Magyarországot mindenképpen a sereghajtók közé sodorta Európában. Amikor pedig a pénzügyi válság beköszönt, nem volt tere a költségvetési politikának keynesianus politika folytatására, a magánkiadásokat pótló állami kereslet-teremtésre. Más kelet-európai országok – hasonlóan a nyugat-európaiakhoz és az USA-hoz – ezt a megoldást választották. Mi azonban nem tehetjük. Beleütköztünk a külső finanszírozás korlátaiba! Sőt, devizaforrások kivonásával kellett számolni, ami az árfolyamra súlyos nyomást gyakorolt. A devizaadósságok forint értéke a nagy devizakereslet miatt nőtt, a kamatszolgálat emelkedett, a hiteladós magánszemélyek ellehetetlenedtek, az államadósságot pedig leminősítették a külföldi hitelminősítők, ami további hiteldrágulást jelentett. Az országban – kis túlzással – egy fillér beruházási pénz sem állt rendelkezésre fejlesztésre az állam kezében. Érdemben ma sincs. Ha az EU-s transfereket megvonják – márpedig a tartós deficit miatt az első évtized végén komolyan ezzel fenyegettek (s 2014-ben is jelentkezett a források visszatartására kilátás) –, valóban igen rossz helyzetbe kerülhet az ország.

A probléma gyökere a 2004–2010 közötti időszak gazdaságpolitikájában rejlik. A 2002 utáni kormányok politikája és vezetése *hittelessé vált* az Unió vezetői előtt. A konvergencia-programokat, amelyeket a csatlakozás után készítenünk kellett, sose tudtuk megvalósítani 2010 előtt. Folyamatosan hitegettük az EU-t – és persze a külföldi hitelezőket is –, hogy már közelítünk a konvergencia-kritériumokhoz, de ezt a tényadatokat sose igazolták. Gazdaságunk, amely a csatlakozás után hosszú éveken át nettó befizető volt az EU kasszájába, 2010-re azzal szembesült, hogy esetleg a kohéziós alapokból nem tud beruházási eszközöket lehívni. Éppen akkor, amikor végre némi előnyét is látnánk pénzügyileg EU- tagságunknak!

Ezzel a „battyuval” vágunk neki a 2010–2014 közötti időszaknak. Ha nem tartjuk be a konvergencia-kritériumokat, elvesz a forrásbevonás lehetősége. Ha be akarjuk tartani, és az adósságok kamatainak fizetésében nem akarunk fennakadást, bizonyos területeken a költségvetésben megszorításokat kell eszközölni, és/vagy új forrásokat keresni. Más bevételi struktúrát, és szigorú kiadási struktúrát kell kialakítani. Nem feltétlenül a kormány kedve szerint, de nem is feladva minden korábbi elképzelését. Ilyen fenntartott kiadási tétel például *a családok támogatása*, mert ez stratégiai kérdés. Ilyen a belső lakossági forrás-képzés, megtakarítás előmozdítása is, az alacsonyabb jövedelemadó-kulcsokkal. Ennek hosszabb távú hasznában a kormány szilárdan reménykedik. És ilyen volt a bevételi oldalon a különleges adók bevezetése is.

Lehet vitatni egyes intézkedéseket. Annyi azonban bizonyos, hogy mindezt nem tehetjük volna meg, ha az IMF feltételeességének meg kell felelnünk, hiszen követnünk kellett volna gazdaságpolitikai ajánlásait a hitelnyújtás fejében. Aki fizeti a zenészt, az húzhatja a nótát. A fejlett országok tőkés lobbicsoportjai a saját jövedelem-pozícióikat, befektetések jövedelmét semmikor nem szeretnék rontani. Olyan irányba befolyásolják tehát

a nemzetközi pénzügyi intézményeket, hogy a feltételek megfogalmazásánál elsősorban a lakosság terheit növeljék. Ezért kellett vállalnunk az IMF-szerződés felmondását, a hitelek idő előtti visszafizetését, s magánhitelekkel való helyettesítését. (Még ha ez a lépés nem is bizonyult olcsóbbnak.) Változtatni kellett továbbá a folyamatos deficitet eredményező kötelező magán-nyugdíjpénztári rendszeren, amely ugyan hosszú távon hasznos lehetett volna a költségvetés tehermentesítésében, de rövid- és középtávon súlyosan megterhelte azt. Csak akkor működött volna megfelelően, ha – mint liberális közgazdák hangsúlyozzák – a költségvetés szerkezetén belül „kigazdálkodtuk” volna a költségvetés nyugdíj célú átutalásainak fedezetét. Erre a strukturális átalakulásra a magyar államháztartás azonban a 2000-es években nem volt képes. (Igaz, a kellő előkészítés nélkül, hirtelen meghozott döntés némiképp megingatja a társadalom bizalmát a nyugdíjrendszer stabilitásában. Nehéz lesz majd ezt követően rábeszélni a polgárokat az élethosszig tartó pénzügyi tervezésre, időskorra való önkéntes elő-takarékosságra. Pedig erre a jövőben mindenképpen szükség lesz.)

Így is igen sokat megtett a kormány a kigazdálkodás érdekében azáltal, hogy a kamatszolgáltatás fedezésének nagy részét az elsődleges egyenleg pozitívvá tételével előteremtette! Az elsődleges egyenleg többlete azt jelenti, hogy a magyar polgárok és adófizetők többet fizetnek be a költségvetésbe, mint amit onnan kapnak. *Ez az ára a korábbi eladósodásnak!* A társadalommal nem könnyű ezt elfogadtatni. Nem is igen érti az átlagember, hiszen nem ő vette fel az állami hiteleket. Neki nem kellett tudnia, hogy *viszonylagos* jóléte – ha annak nevezhetjük a korábbi helyzetnél kicsivel jobb béreket és a nem nagyon megnyirbált közösségi juttatásokat –, már akkor is hitelből van finanszírozva. Meg kellett próbálnia ezért 2010 után az államnak lezárni a kifelé irányuló transzfer-csapokat, visszavásárolni a korábban eladott infrastrukturális létesítményeket, s az árszabási feltételek változtatásával csökkenteni a rezsiköltségeket, így javítani valamennyire a stagnáló életszínvonalat. Ezzel a lakoságnál olyan jövedelmeket lehetett felszabadítani, amelyek némi hazai keresletnövekedést eredményezhetnek. Ide kellett csábítani külföldi ipari beruházókat, akik nem csupán piacot vesznek nálunk, hanem valamelyest bővítik a foglalkoztatást, s devizát szereznek, exportra gyártanak. Stratégiai szerződéseket kötött a kormány számos céggel. Ebben a bérek alapvető emeléséről ugyan (ismereteink szerint) nincsen szó – hiszen éppen ez egy vonzerőnk –, de számos más előnnyel kecsegtetnek. Ilyen lehet a bedolgozói hányad emelése, hazai vállalkozások piachoz juttatása. Próbálkozik továbbá a kormányzat a jegybankkal karöltve a gazdaság élénkítésével, a kamatsökkentés segítségével. Egyszóval, megkísérel az állam egy, a korábitól eltérő (unortodox) gazdaságpolitikát alkalmazni. Eredményeink bár szerények, de vannak. Nem jelentik egyelőre még a perifériáról való jelentős felzárkózás megkezdődését, de a további lecsúszást talán megakadályozták. Amíg a két nagy örökség, s különösen a bérek alacsony szintje miatt a belső piac korlátozottsága megmarad, addig csak nagyon lassú előrelépéssel számolhatunk. Aki mást mond, az álmokat próbál az emberekkel elhitetni. Természetesen, igaz, hogy mindent lehet jobban megoldani, okosabban elosztani, a pazarlást mindenütt megszüntetni, s ebben van még a gazdaságpolitika számára tartalék. De a rendszerváltás utáni visszaesésünk a perifériára, ahol – jó esetben – a Nyugat olcsó bérű összeszerelő üzemeként tevékenykedünk, sajnálatos tény marad. *Ezt hozta nekünk a rendszerváltás.* Saját hibáinkból is, öröklött feltételeinkből is. És a Nyugat hozzáállásából fakadóan is. *Az EU 15-öknek nem volt se szándékuk, sem erejük e régió érdemi felzárkóztatására.* Hiszen – lássuk be – a mi EU-s taggá fogadásunkkal – s már azt megelőzően, az elő csatlakozási szakaszban is – **elsősorban a saját helyzetükön, versenyképességükön akartak javítani a nyugat-európai országok.** Ahogyan ezt az ECB egyik helyettes igazgatója (Jürgen Stark)

mondta egy konferencián, még 2004-ben: „*Az EU paradigmát váltott. A mélyítés helyett a bővítést valósítja meg.*” Nyilván azért váltott paradigmát, mert ez nekik – az eredeti 15-nek – így volt jó. Az itt igen olcsón szerzett vagyon segítségével vállalkozásaik által realizált profit, hazautalva, javított a nyugat-európai cégek mérlegén, segített kompenzálni az ázsiai kihívás miatt csökkenő profitabilitásukat... Nem hibáztathatjuk őket azért, hogy érdekeiket követték. Nekünk magunknak kellett volna világosabban artikulálni és védeni saját érdekeinket. Sok naivítás volt bennünk, itt, a periférián, hogy mit is várhatunk a Nyugattól. Összefogottabbaknak, érdekeinket *közösen* jobban védőknek kellett volna lennünk. De sok periférián lévő ország még mindig az egymás közti huzakodással van elfoglalva – Trianon áldatlan hatása következtében.

Nem vették észre a gazdaságpolitikusok – vagy ha látták, nagyobb az ő bűnük –, hogy egyenként miként foglalja el országaink piacát a külföldi tőke, és a régió marad ott, abban a *perifériás helyzetben*, amelybe Jalta helyezett minket. Vagyis, a Nyugat érdekszférájának peremén. Piaci szempontból vitathatatlanul fontosak vagyunk számukra, de politikai szempontból, komoly szintre-hozást, felzárkózást öhajtó módon, nem. Politikailag ugyan felszabadultunk a szovjet elnyomás alól, de ahogy Prohászka Ottokár jó száz éve megfogalmazta, *a politikai szabadság csak félszabadság*. Nekünk, magyaroknak különösen sokat mondanak ezek a szavak napjainkban is. A pénzügyi függés ugyanis súlyos rabságot jelent. Minden kelet-európai ország tőkehiánnyal küzd a szocialista gazdálkodás örökségeképpen, de ez nálunk ráadásul keserves adósságokkal párosult. A legszomorúbb, hogy egymásra utaltságunkat a kelet-európai országok társadalma – jelentős részük legalább is – mindmáig nem ismerte fel.

Ezért is nehéz országunk helyzete. Ezen a nehéz magyar helyzeten csak hosszú távú, szívós munkával tudunk lassan változtatni. Feltéve, hogy a lakosság nagy része bölcsen elutasít mindenféle politikai blöffölést. Akár azt, hogy holnapra európai bérek lesznek nálunk, akár azt, hogy EU nélkül könnyebb lenne.

(Néhány adat) Mit hozott a rendszerváltozás hazánknak? A legalapvetőbb statisztikai adatokat hívjuk segítségül e kérdés megválaszolásához, többnyire az adott időszakok KSH Statisztikai Zsebkönyvei alapján. (Ha más a forrás, jelzem.)

Mint a korábbiakban megállapítottuk, két nagy és terhes örökséget hoztunk magunkkal 1990 óta: az államadósságainkat és az alacsony béreinket. S ráadásul az utolsó szocialista évtizedben a gazdasági növekedés üteme is igen alacsony volt. Igazából már az 1980-as évtizedben is csak stagnált a magyar gazdaság. Az IMF-belépés utáni szigorításokat, majd a pártkongresszus előtti engedményeket figyelembe véve, évi átlagban alig 1%-os növekedést lehet kimutatni. A rendszerváltozás utáni visszaesés miatt 10 évig nem értük utol GDP-ben az 1990-es szintet. Béreinknek ehhez 12 év kellett, a nyugdíjaknak pedig 14 év! Ennyi volt a transzformációs visszaesés hullámvölgye (MNB, 2008).

Adósságainkat tekintve, 1990–2011 között:

- bruttó adósságállományunk 21-szeresére nőtt,
- az adósságszolgálat meg 25-szörösére!
- Az adósságszolgálatnak a GDP-hez viszonyított aránya 12%-ról 22%-ra emelkedett! (Ez nem csoda, hisz a GDP jócskán visszaesett.)
- Ha az adósságszolgálatot a nettó éves bérösszeghez viszonyítjuk, akkor 1990-ben 4 hónapot tett ki, 2011-ben már 12 hónapot, azaz egy évet! Vagyis annyit fizettünk adósságszolgálatra egy évben, amennyi bért a dolgozóknak... Ennyi jövedelem kimegy az országból! Természetesen, ezt nem is tudtuk volna teljesíteni újabb hitelek felvétele nélkül. Ezért hízott fel az adósságállomány!

Nézzük a béreket! Ismeretes, hogy a GDP alapvetően a bérek és profitok összessége. (Az állam, mint gazdasági szereplő, ezekből részesedik).

A nettó nominálbérek aránya a GDP-hez viszonyítva még majdnem a felét tette ki a GDP-nek, **46%-ot** 1989-ben. **Húsz év múlva, 2009-ben, csak 19%-ot!** Mit jelent ez? (Ha arra gondolunk, hogy itt nominális adatokkal dolgozunk, akkor azt is érdemes figyelembe venni, hogy ez a szerény nominálbér a fogyasztási adókkal csökkentve, még *kisebb tényleges fogyasztást* képvisel; elég magasak a fogyasztási – forgalmi – adótételeink.) (A számításokat a KSH adataira alapozva, Botos József végezte.)

Nőtt tehát a GDP, de ezzel messze nem tartott lépést a nettó bérek növekedése. Márpedig a lakosság csak nettó jövedelmét költheti el. Mondtuk korábban, hogy a szocializmusban még ehhez hozzájött a közösségi fogyasztás, amit az állam bevételeiből finanszíroztak. Azt is említettük, hogy ez az arány visszaesőben van a piacgazdaságban, az államháztartás kényszerű megszorításai miatt. Nem csoda tehát, hogy a lakosság elkeseredett. Folyton visszazavazta az éppen hatalomban *nem* lévőket, elhitte ígéreteiket, hogy ezen a trenden fordítani tudnak. De bizony a jóléti rendszerváltások nemigen sikerültek. Akkor a adósságteher súlya a magyar gazdaságon, hogy ezt nem nagyon lehet másra terhelni, mint a lakosságra. (A második Orbán-kormány tett csak kísérletet arra, hogy a nagy cégekre terhelte szektoradókkal más piaci szereplőket is bevonjon a terhek viselésébe.)

A háztartások nettó jövedelmében a munkajövedelmeken túl a szociális rendszer juttatásai is benne vannak. Ha így hasonlítjuk össze a rendszerváltás előtti és utáni időszakot, azt láthatjuk, hogy 1989-ben még a családi jövedelmek zöme volt munkajövedelem, hiszen a GDP-hez képest 52%-ot tett ki (s láttuk, a nettó bérek 46%-ot). Húsz évvel később viszont ez az arány 33%-lett! A háztartások tehát jóval kisebb arányban részesednek a megtermelt jövedelmekből... Igaz, a bérjévedelmeink még alacsonyabbak, hiszen csak 19 %-ot tesznek ki a GDP-ből. Tehát nagyon fontos szerepe van az újraelosztásnak, a szociális juttatásoknak a családok megélhetésében. Normálisnak tekinthetjük ezt a jövedelem-elosztást? Európai mércével mérve, semmiképpen. A munka-tőke osztozkodási arány a GDP-n – bruttó adatokat nézve – nálunk 40-60%, a tőke javára. A nyugati országokban az átlag 50-50% , sőt, van ahol 60-40%! S ezekben az országokban a lakosság sokkal jelentősebb megtakarításokkal, pénzügyi befektetésekkel, azaz ezekből származó tőkejövedelmekkel rendelkezik, mint nálunk. Valójában nagyobb a rendelkezésre álló forrásuk életszínvonaluk fenntartásához. Nem lehet a fenti adatokat másként értelmezni, mint hogy nálunk a tőke messzemenően kihasználja az alacsonyabb béreket, s extra jövedelmekre tesz szert. Extraprofítára... Mi megint egy eredeti tőkefelhalmozás korát éljük, mert a szocializmusban elpazarlódtak erőfeszítéseink. Igen ám, de ennek a tőkének mintegy fele már külföldi, s ez a profitját kivonja, *kivonhatja a gazdaságunk vérkeringéséből*. Így a rajtuk megvalósuló tőkefelhalmozás nem marad a miénk!

Csak végtelen kiszolgáltatottságunk a magyarázat az adatokra.

Vajon **segített-e a helyzetünkön az európai csatlakozásunk?** Igen keveset.

Sajnos, már a rendszerváltás utáni 14 évben is kiderült, hogy elsőből utolsókká váltunk. A KSH Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv 2005-ös adatai szerint, 2004-ben az EU 27-ből a nem éppen előkelő 23 helyet foglaltuk el az egy főre eső GDP rangsorában. 2012-ben , sajnos, még mindig ugyanazon a helyen vagyunk! Az egy főre jutó GDP tekintetében 2004-re az Unió 65-67%-át értük el. S 2012-ben ugyanazt az értéket tudjuk felmutatni! Azaz, a csatlakozás nem jelentett számunkra előrelépési lehetőséget.

Béreink vásárlóerő-paritáson számolva ma is még csak mintegy 40%-át teszik ki a nyugati béreknek. S ha hivatalos árfolyamon számolunk, egynegyedét, egyötödét. Pedig átlá-

gos termelékenységünk az Unió adatainak mintegy 70%-a. Miért alacsonyabbak ennnyivel a béreink? Nyilvánvalóan nincs rá más magyarázat, mint az, hogy az adott nemzetközi piaci körülmények közepette nincs mód és lehetőség a megöröklött bérek emelésének kiharcolására.

A magyar munkavállaló örül, ha munkát talál. 2002 óta 2012-re a munkanélküliségi ráta csaknem megkettőződött – 5,6%-ról 10,9%-ra. A lengyeleknél ugyan sokszorta magasabb volt, de 2012-re megfeleződött, s most a mi szintünk körül vannak (20,2%, ill. 10,1%). A hollandoknál például ugyancsak majdnem duplája lett, de a miénknél sokkal alacsonyabb szinten (3,7%-ról 6,6%-ra nőtt)... Ezekben az adatokban természetesen benne foglaltatik a 2008-as válság hatása, amit Európa máig nem hevert ki, de ez minket cseppet sem vigasztal.

Gyakran hallani arról, milyen pesszimista nép a magyar. Minden felmérésben elkese- rítően előkelő helyen vagyunk e téren. Csoda-e, a fenti adatok tükrében, ha nem tudunk optimistán tekinteni a jövőbe? Kit lep meg, hogy a magyar polgárok nem érzik úgy, hogy EU- csatlakozásunk érdemben változtatott volna kedvezőtlen helyzetükön. Ámbár, azt sem tudják általában felmérni, hogy milyen előnytelen lenne, ha nem lennénk tagok... Inkább csak az kelt rossz hangulatot, hogy többet vártunk szerencsésebb nyugati sorstár- sainktól a rendszerváltáskor és a csatlakozáskor. Hiszen nem magunknak köszönhattük Jaltát, s az ő békés és sikeres fejlődésük nagyban azon múltott, hogy mi, kelet-közép- európaiak, a szovjet kísérletezés érdekszférájába kerültünk – annak minden hátrányát viselve...

A pesszimizmus legkifejezőbb számadata a *demográfiai helyzet alakulása*.

A rendszerváltás utáni években rohamosan csökkent hazánkban a születések száma. Leggyorsabban a rendszerváltás utáni évtizedben. 1990-ben még 127 000 gyermek szü- letett. 2000-ben már csak 98 000, 2004-ben 97 000, 2012-ben már csak 90 000... A ha- lálózások számával egybevetve azt látjuk, hogy 1990–2004 között 34 500 fő az átlagos csökkenés, 2004–2012 között pedig 36 670 fő.

Lefordíthatjuk ezt úgy, hogy az *EU-csatlakozás nem hozott érdemi változást a demo- gráfiai helyzetben*. Sőt! Sokan mondják, hogy nem kell ezen csodálkozni, a jóléttel és fejlődéssel arányban általában csökken a gyermekvállalási kedv. A *legjobb születés-sza- bályozó* – úgy mondják – *a kapitalizmus*. Ezt úgy pontosíthatjuk, hogy *az a kapitalizmus, amelyik a szocializmus után következik*... A kelet-európai adatok ugyanis rosszabbak, mint a nyugat-európaiak, vetekszenek a dél-európaiakkal, sőt. **A magyar adatok minden esetre a legrosszabbak**... És ez már nagyon is sokat elmond a helyzetünkről!

(*Összefoglaló következtetések*) A rendszerváltozás két nagy örökséget hagyott a magyar társadalomra: az **eladósodást** és az alacsony **béreket**.

Az eladósodást ugyan részben kifizettük az állami vagyon értékesítéséből, de újrate- melte a politika, mert nem tudott szembenézni azzal, hogy a rendszerváltozás csak vért és könnyeket hozott... Most ugyanott vagyunk a fajlagos mutatóban, mint 1990-ben, viszont állami vagyonunk már gyakorlatilag elolvadt.

A bérek feltornászását ellehetetlenítette, hogy belépett a nemzetközi piacra egymilli- árd olcsó bérű munkavállaló. Az ázsiai import versenyképtelenné teszi a hazai fogyasz- tási cikkipar termelését, nemhogy béremelés jöhetne szóba. A külföldi tőke bevonásának is ez a vonzereje ma már, mivel az olcsó privatizációs lehetőségek elfogytak. Tökére pedig szükségünk van, hisz a hazai megtakarítások jó részét elvitte a devizahiteles lakás- „boom”. Most a megtakarítások jelentős része az állampapírokba áramlik, ami jó (kivált ugyanis külső forrásokat), csak nem teremt a bankokban forrást a beruházásokhoz. De

belföldi vállalati beruházások – a hazai piac bővülésének rendkívül szerény volta miatt – egyébként is alig vannak. Annak ellenére, hogy – unortodox politikája jegyében – a jegybank is segíti olcsó forrással a kis- és középvállalatokat. Fizetőképes keresletet azonban a vállalkozásokhoz nem tud teremteni.

A társadalom belefáradt e hosszú stagnálásba. Pesszimizmusát a népességfogyás mutatja, különösen a születésszám alacsony volta. A fogyás csak nőtt a csatlakozás után.

Az EU-csatlakozás érdemben nem javított hazánk rangsorán a fajlagos jövedelem-termelésben. Számos területet a csatlakozás következtében erősödő verseny súlyosan érintett (agrárimport növekedése). Éveken át nettó befizetők voltunk, most a kapható EU-s források jelentik jószerint az egyetlen fejlesztési lehetőséget, de sok kötöttséggel.

Nem írhatunk azonban mindent a külső hatások számlájára. Nem állíthatjuk, hogy EU nélkül a helyzetünk lényegesen jobb lenne. A belpolitikai helyzet és belső gazdaságpolitikánk hektikus váltakozásai is jelentősen hozzájárultak a stagnáláshoz. Az, hogy érdekeinket nem törekedtünk jobban megvédeni, és gyakran pápábbak voltunk a pápánál, számos EU-s szabály előírásakor, még a lehetséges játéktérrel sem használtuk ki a hazai piac fejlesztéséhez, ez bizony a saját hibánk volt. Változtassunk rajta!

Új nemzetközi szerveződések, szövetségek

Mottók:

„A globalizáció szószólói az egy világ és egy gazdasági rendszer mellett szállnak síkra. ...A WTO-n belül kialakult patthelyzet következtében a regionalizáció eszméjének népszerűsége nő.”²

„A gazdasági növekedés és a politikai hatalom új központjainak megjelenésével a világ minőségileg új geopolitikai helyzet kibontakozásának tanúja.”³

(Bevezetés) A XX. század második felében a felgyorsult globalizáció és regionalizáció egymást erősítették. A világ integrálódását szolgálta a nagy regionális blokkok (szabadkereskedelmi társulások, országcsoportok uniója) megszervezése, nagy ígéreteket rejtegetett ebben az irányban a volt szovjet régió cunami-szerű összeomlása. A földrajzi közelség bázisán alapuló nagy, kontinensnyi politikai-gazdasági szövetségek alakultak, mint az Európai Unió (EU), Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Társulás (NAFTA), Déli Közös Piac (MERCOSUR), Afrikai Unió (AU), Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együtműködés (APEC), Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN), stb.

A regionális együttműködések azonban változóban vannak, és az a fajta globalizáció is megtorpanni látszik, amely alatt az „egypólusú”, azonos társadalmi-gazdasági berendezkedésű világot értettük. 1990-es évtized végétől a már létező regionális szerveződések egy részének céljai és irányai alapvetően megváltoztak, és korábban ismeretlen összetételű és célrendszerű hatalmi blokkok, szövetségek is „előbukkantak” (Lásd: Ankerl (a), 2007; Ankerl (b), 2007.) A világfolyamatok alakulásának ilyen irányváltásában a sorozatosan kibontakozó nemzetközi pénzügyi válságokból eredő fenyegetettség (egy gazdasági világválság rémképe), bizonytalanságok és nemzetgazdasági veszteségek jelentős szerepet játszottak. (Lásd: Artner, 2009; Hashmi–Lee, 2008.)

Az alábbiakban két új, világhatalmi pólus szerepre törő szerveződés, a BRICS és a Sanghaji Együtműködési Szervezet (SCO) születését és „fejlődését”, valamint egy regionális blokk, az ASEAN bővülését és irányváltását mutatjuk be.

(BRICS) A BRIC csoport, Brazília, Oroszország, India és Kína szövetsége 2009. június 16-án alakult meg Jekatyerinburgban (Joint Statement ..., 2009). 2010-ben új taggal, a Dél-afrikai Köztársasággal bővült, ekkor BRICS-re módosult a csoport elnevezése.⁴ A történelem ilyen fordulatát, a négy alapító ország fejlődésből, erősödésből eredő várható pozícionyerését a világgazdaságban és -politikában a Goldman Sachs bankcsoport már a szövetség megalapítását nyolc évvel megelőzően, 2001-ben felismerte. Így előrejelezte, hogy 2050-re Brazília, Oroszország, India és Kína egyesített gazdasági teljesítménye túlszárnyalhatja a napjainkban még vezető országokéét. Együtműködési szervezet, illetve társulás megalakulását az említett országok részvételével azonban ekkor még nem látta valószínűnek. Magát a BRIC mozaikszót ezen országok angol nevének kezdőbetűiből (Brasil, Russia, India, China) is a Goldman Sachs bankcsoport egyik közgazdásza, Jim O’Neill alkotta meg, szintén 2001-ben. (Lásd erről bővebben: O’Neill–Wilson–Purushothaman–Stupnytska, 2005.)

Ma már a világ vezető szakértőinek többsége egyetért abban, hogy a BRICS-országok rendelkeznek olyan demográfiai és gazdasági potenciállal, melynek kiaknázása esetén (ami reális) a világ legnagyobb és „legbefolyásosabb” gazdaságaivá válhatnak a XXI. században. Az öt ország együttesen a világ területéből 30 százalékkal, lakosságából több mint 40 százalékkal (közel 3 milliárd fő), bruttó hazai termékéből (GDP) 20 százalékkal (közel 14 000 milliárd USA dollár), kereskedelmi forgalmából 15 százalékkal részesedik. (Lásd az 1. táblázatot, a mellékletet, valamint Új világrendet..., 2012.)

A világ vezető gazdasági hatalmainak körében az ezredfordulót követően a BRICS négy „alapító” országa jelentősen erősítette pozícióját. Így 2000-et követően mindössze egy évtized alatt Kína a 6. helyről az USA-t követő második helyre ugrott, megelőzve Japánt, Németországot, az Egyesült Királyságot és Franciaországot, Brazília pedig két hellyel javította pozícióját. Ezek a BRICS-országok 2012-ben is megőrizték helyezésüket. 2000 és 2012 között Oroszország a 18. helyről a 8. helyre, míg India a 13. helyről a 10-re lépett előre (lásd az 1. táblázatot). Mindegyikük GDP-je meghaladja az 1 trillió dollárt. Kína a világ legnagyobb exportőre, és a deviza és aranytartalékok rangsorában is első („kiugróan” magas tartalékokkal). A négy alapító ország együttesen a világ deviza- és aranytartalékainak 40 százalékát birtokolja (lásd az 2. táblázatot). A tartalékok egyhatodát átcsoportosítva az IMF-hez (Nemzetközi Valutaalap) hasonló dimenziójú pénzügyi alapot hozhatnának létre.

2000	2010	2013
1. USA (G7**)	1. USA (G7)	1. USA (G7)
2. Japán (G7)	2. Kína (BRIC)	2. Kína (BRICS)
3. Németország (G7)	3. Japán (G7)	3. Japán (G7)
4. UK (G7)	4. Németország	4. Németország (G7)
5. Franciaország (G7)	5. Franciaország (G7)	5. Franciaország (G7)
6. Kína (BRIC)	6. UK (G7)	6. UK (G7)
7. Olaszország (G7)	7. Brazília (BRIC)	7. Brazília (BRICS)
8. Kanada (G7)	8. Olaszország (G7)	8. Oroszország (18. helyről*; BRICS)
9. Brazília (BRIC)	9. India (13. helyről*; BRIC)	9. Olaszország (G7)
10. Mexikó	10. Kanada (G7)	10. India (13. helyről*; BRICS)

1. táblázat: A világ vezető országainak rangsorváltozása, 2000–2013
(nominális GDP alapján, US dollár)

* a 2000. évi rangsor szerint

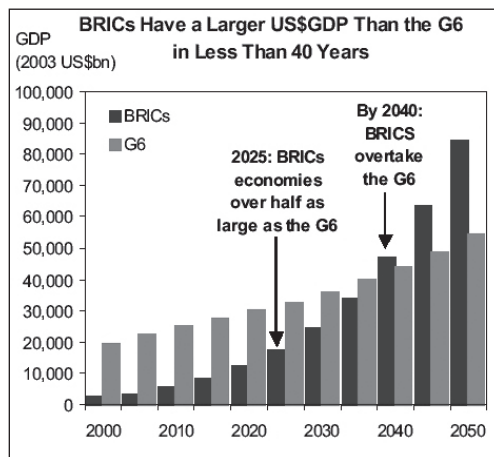
** a G7 a fejlett országok (Egyesült Államok Egyesült Királyság Franciaország, Japán, Kanada Németország, Olaszország) egy csoportjának együttműködése. Lásd: <http://hu.wikipedia.org/wiki/G7>
Forrás: World Bank, World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>

Ország	GDP (millárd US dollár)	Deviza és aranytartalékok (milliárd US dollár)
Világ	73 982	nincs adat
Európai Unió 27	17 372	1 288 (2014. febr.–ápr.)
USA	16 800	144 (2014. jún.)
Japán	4 902	1 277 (2014. ápr.)
BRICS	15 764	4 941
Brazília	2 243	367 (2014. ápr.)
Oroszország	2 118	486 (2014. márc.)
India	1 871	313 (2014. jún.)
Kína	9 181	3 726 (2013. szept.)
Dél-afrikai Köztársaság	351	50 (2014. márc.)

2. táblázat: A GDP, a deviza és aranytartalékok alakulása a világ néhány vezető gazdaságában, 2013

Az adatok forrása: *List of countries by GDP (nominal). List by the International Monetary Fund. Wikipedia. [http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal)) (2014. június 23.); *List of countries by foreign-exchange reserves. Wikipedia. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_foreign-exchange_reserves (2014. június 16.)**

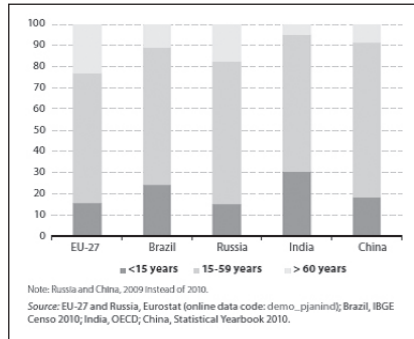
Előrejelzések szerint a BRICS-országok az elkövetkező időszakban is a világ átlagánál gyorsabb ütemben növekednek (lásd az 1. ábrát). 2015-re együttesen a világ GDP-jének egyharmadát állítják elő.

1. ábra: A BRICS GDP várható növekedése 2050-ig

Lásd: *A BRIC mint szövetség jövője. Oroszvilág. 2010. június 07. <http://oroszvilag.hu/?t1=sajtoszemle&hid=738>*

A demográfiai trendekben Oroszország kivételével pozitív hatás várható a jövőben. A lakosság korösszetétele kedvezőbb, mint a fejlett régióban: a fiatalok súlya nagyobb (lásd a 2. ábrát), így a munkaképes korú lakosság létszáma 2030-ig nagyon jelentősen gyarapodik.

2. ábra: A lakosság korösszetétele négy BRICS-országban és az EU-ban (2010)

Lásd: *The European Union and the BRIC countries. General and regional statistics. Pocketbooks. European Commission. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2012*

A 2010 óta eltelt időszakban regionális és globális hajtóerőként működve a világ gazdasági növekedésének több mint 50 százaléka a BRICS-országoktól „származik”. Így 2011 utolsó negyedévében India 6,9, Oroszország 4,8, Kína 9,1 százalékos gazdasági növekedést ért el, csak Brazília növekedése volt mérsékeltebb, 2,1 százalékos. (Lásd: Galambos, 2012.) Ezek az országok „csillapították” a nemzetközi pénzügyi válság hatásait is. (Du Youkang, 2012; Új világrendet..., 2012)

A világgazdasági rend jövőjének szemszögéből ugyanakkor további fontos új körülmény a következő: a BRICS-országok a „washingtoni konszenzus” szellemének nem megfelelően⁵, a nem „teljes piaci liberalizáció” ellenére voltak képesek előre törni a nemzetközi arénában. Miközben a fejlett országok többségének kormányai a bankokat és magán nagyvállalatokat mentették a csódtól, csak törekeny stabilizációs sikereket értek el, a BRICS-országokban az „alkalmazott” adó-, pénzügyi és egyéb gazdaságpolitikák révén gyors növekedést értek el. A legtöbb nyugati fejlett ország költségvetési adósságai rekordszintre emelkedtek, a BRICS-országok költségvetési mérlege India kivételével többletet „könyvelt el”. (Lásd erről: *The BRICs*, 2012.)

A tagországok egy sajátos, kontinenseken átívelő „geopolitikai szerveződés” keretében egyesítik gazdasági-politikai erejüket, és igyekeznek érvényesíteni a már megnövekedett és potenciális erejüket a világ hatalmi rendjében. A BRICS előzmények nélküli önkéntes szerveződés: nincs se földrajzi közelség, se közös történelmi-kulturális háttér, mint az EU vagy más kontinentális szerveződések (például Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége, *Afrikai Unió*, Dél-Amerikai Unió, Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény) esetében. A szövetség tagországaiban nagyon különböző a történelmi háttér (gyarmati múlt és folyamatos önálló állami lét, nagyhatalmi pozíció), a vallás, az ideológia és a hagyományok (ősi kínai kultúra, kommunizmus, kereszténység) politikai „berendezkedés” (demokrácia, központi irányítás). (Az egyéb eltérésekről lásd még: *The BRICs*, 2012.) Az együttműködés a BRICS keretében szabad és „áldozathozatal” nélküli, csak az előnyök alapján él és fejlődik (*The BRICs*, 2010).

A gazdagság hatalmat generálhat, de nem minden esetben. Így Japán, Németország vagy Svájc nem éltek a potenciális hatásukkal a nemzetközi hatalmi arénában. Azonban csakúgy, mint a második világháborút követően, a közeljövőben is elkerülhetetlen/szükségszerű lesz a „globális” nemzetközi szervezetek működési kereteinek, szabályainak újrendezése („átstrukturálása”), több más ok miatt azért is, mert a közelmúlt pénzügyi válsága a fejlett régió gazdaságát és gazdagságát megtépázta, míg a feltörekvőnek („emerging”) tekintett BRICS-országok gyors ütemben, szinte megtorpanás nélkül fejlődtek. Az USA a G20 csoport⁶ keretében „igyekszik” befolyásolni a világ egészét érintő kérdésekben a döntéshozatalt. A BRICS-országok is tagjai a csoportnak, melyen belül mintegy „blokkot” alkotva igyekeznek érdekeiket érvényesíteni az alapító, fejlett G7 országokkal szemben. Az első nagy horderejű érdekérvényesítési „eseménynek” tekinthetjük a BRIC javaslatát a pénzügyi rendszer megreformálására, melyet a G20-ak a 2008-i tanácskozásán tettek közzé. (Lásd: The BRICs, 2010).

A BRICS-országok mintegy a harmadik világ képviselőjeként és támogatójaként is fellépnek a fejlődés közös előmozdítása érdekében.⁷ Exportjuk mellett importjukat is jelentős mértékben növelték a fejlődő országokkal folytatott külkereskedelemben (The BRICs, 2010).

Együttműködési keretek

A szövetség tagjai évente csúcstalálkozót tartanak (a 2009. évi alapítást követően 2010-ben Braziliában, 2011-ben Kínában, 2012-ben Indiában, 2013-ban a Dél-afrikai Köztársaságban). Minden csúcstalálkozót követően nyilatkozatot tettek közzé, „... melyben meghatározták az együttműködés fő kereteit, az aktuális célokat, reflektáltak az esetleges problémákra. Mivel ez egy informális együttműködés, a dokumentumok pedig csupán nyilatkozatok, fontos hangsúlyozni, hogy kötelező jogi erővel nem bírnak” (lásd részletesen: Bernáth; valamint BRIC/BRICS declarations...).

A csúcstalálkozók napirendje az időben előrehaladva konkrétabbá vált és jelentősen bővült. Az alapító csúcstalálkozón a többpólusú világrend létrehozására vonatkozó nyilatkozatot fogadtak el, miszerint egy demokratikusabb világrendet támogatnak, melynek bázisa a nemzetközi jog, az egyenlőség, a kölcsönös tisztelet, az együttműködés, a koordinált akciók és kollektív döntéshozatal az összes ország részvételével. A BRIC törekvéseként deklarálták a biztonság megeremtését a világban a szó hagyományos értelmében, továbbá a gazdaság (az élelmiszer- és energiaellátás, stb.) területén (Joint Statement ..., 2009). Áttekintették a globális gazdasági helyzet javításának lehetséges eszközeit, így megfogalmazták a nemzetközi pénzügyi intézmények reformjának igényét is. Célul tűzték ki a fejlődők (illetve a feltörekvők) kategóriájába sorolt országok nagyobb térnyerését a nemzetközi „ügyek” vitelében. A csúcstalálkozók megvitatták többek közt az éghajlatváltozás, a fenntartható fejlődés problémáit. A biztonsági kérdések kapcsán konkrétan vizsgálták a közel-keleti és észak-afrikai régió, valamint Afganisztán, Irán és Szíria „helyzetét”, a globális kormányzást szolgáló nemzetközi szervezetek (mint ENSZ, IMF, Világbank) működését, valamint az ENSZ keretében 2000-ben elfogadott millenniumi fejlesztési célokat (MDGs)⁸. Megvitatták a nemzetközi terrorizmus, a klímaváltozás, a világgazdaság és nemzetközi pénzügyi rendszer problémáit, és nem utolsósorban a szövetség tagországai közötti együttműködés elmélyítésének módjait. (Lásd BRIC/BRICS declarations.)

Az együttműködés alacsonyabb szintű többoldalú találkozók és együttműködések keretében is folyamatosan bővül. Így a különböző kormányzati szervek (minisztériumok, stb.) vezetői és szakértői rendszeresen találkoznak (a BRIC megalakulását megelőzően már

2006-tól zajlottak ilyen találkozók, első alkalommal a külügyminiszterek részvételével). Rendszeresen ülésezik a BRICS Akadémiai Fórum, 2010-től pedig működik egy közös statisztikai hivatal. 2011-ben hívták életre a BRICS Fórumot, mely a tagországok kereskedelmi, politikai és kulturális együttműködését hivatott ösztönözni. Ugyancsak 2011-től egy az erre a célra létrehozott szervezet folyamatosan figyeli és elemzi a tagországok közötti gazdasági együttműködés és kereskedelem alakulását, és javaslatokat dolgoz ki arra vonatkozóan, hogy miként lehet bővíteni az együttműködést a csoport országai között, továbbá a csoport országai és külső országok között. 2013-ban közös agytrószot tanácsot (BRICS Think Tanks Council) és üzleti tanácsot (BRICS Business Council) alapítottak (eThekwini..., 2013). A csoporton belüli multilaterális együttműködéseket kiegészíti a kétoldalú kapcsolatok erősödése is (lásd erről bővebben Bernáth).

Pénzügyi rendszer – változások?

Már az első BRIC csúcstalálkozón, 2009-ben is napirendre került a nemzetközi pénzügyi rendszer reformja, az együttes pénzügyi potenciál kihasználása a gazdasági erőközpontok „eltolása” – a résztvevő országok megfogalmazása szerint – egy igazságosabb új világrend építése érdekében. Deklarálták egy új diverzifikált, stabil és kiszámítható nemzetközi tartalékvaluta szükségességét. Megvitatták, hogy miként lehet ellensúlyozni az „aktuális” pénzügyi válság negatív hatásait.

A 2012. évi indiai csúcstalálkozón e törekvés szellemében közös pénzügyi megalakításról határoztak. Az új pénzügyi tagországok a gazdasági kapcsolatainak „ösztönzését”, infrastruktúra projektek finanszírozását, valamint a „kiszámítható”, fenntartható fejlődést szolgálja majd. A Világbankhoz és az IMF-hez hasonló szervezetté válhat. A pénzügyi keretében ugyanis tervezik az afrikai, ázsiai és latin-amerikai fejlődő országok infrastrukturális fejlesztéseinek intézményes támogatását (és hitelnyújtást a Világbanknak). A BRICS-országok eddig is jelentős pénzügyi eszközöket helyeztek ki a fejlődő régióba az úgynevezett Dél-Dél együttműködés szellemében. Így csak Afrikában Kína 2009 és 2012 között 10 milliárd dolláros olcsó hitellel volt jelen, Brazília 2003 és 2010 között 10 milliárd dollárt fektetett be. (Lásd erről bővebben Bryanski, 2012; Mallaby, 2011; Külön bank..., 2012; Morazán–Knoke–Knoblauch–Schäfer, 2012; The BRICs, 2010; Soto, 2014.)

A pénzügyi és gazdasági válság ellensúlyozása érdekében 2012-ben az IMF pénzügyi alapját több mint 450 milliárd dollárral tervezték feltölteni. Ehhez a fejlett régió 320 milliárd dollárral járult hozzá,⁹ míg a hiányzó összeget az IMF vezetői részben a BRICS-országoktól várták (A BRICS-országok..., 2012; Wroughton, 2012). A nehézségekkel terhes nemzetközi pénzügyi helyzetben a BRICS-országok a fejlődő régió pozícióinak erősítését „kötötték ki támogatásuk” feltételül. Így az országok vezetői a G20-ak 2012. évi tanácskozását követően zárónyilatkozatukban közölték, hogy abban az esetben bocsátanak az IMF rendelkezésére 75 milliárd dollárt, ha a szervezet tevékenységét „megreformálják”. A reformok megvalósulását követően Kína 43 milliárd, Brazília, India és Oroszország 10 milliárd, a Dél-afrikai Köztársaság 2 milliárd dollárral járulna hozzá az IMF pénzügyi válságkezelő alapjához (Wroughton–Eckert 2012). A reformoknak „éríteniük kellene” a kvótákat, szavazatokat, vagyis ezek elosztását, illetve a már megszavazott reform végrehajtását. A jelenlegi szabályozás alapján például Kína kisebb szavazati aránnyal rendelkezik, mint Belgium. Bár a szavazati jogok elosztásának megváltoztatását is szolgáló, a feltörekvő és a fejlődő országok befolyásának növelését rögzítő történelmi jelentőségű kvótareformot az IMF Igazgatótanácsa már a 2010-ben megszavazta, de mivel az USA Kongresszusa nem ratifikálta, a reform még 2014-ben sem léphetett életbe. (Lásd: Bernáth; IMF Executive..., 2010; Statement..., 2014.)

A BRICS-országok ugyancsak változtatni kívánnak a nemzetközi pénzügyi szervezetek vezetőválasztási rendszerén is. Közölték, hogy az IMF vezetőjét nem földrajzi szempontok,¹⁰ hanem az érdemek alapján, nyílt és átlátható folyamatban kell kiválasztani. (Lásd: Bernáth; Bryanski, 2012; Feltételekkel..., 2012, Wroughton–Eckert, 2012.) A válságkezelő alaphoz történő hozzájárulásuk feltételeként deklarálták azt is, hogy az IMF „legyen pénzsűkében”, merítse ki a rendelkezésére álló forrásokat. Emellett kritizálják a fejlett országok makrogazdasági és pénzpolitikáját, mely szerintük nem felelősségteljes, és destabilizálja a világgazdaságot. Így „globálisan” túlzott likviditást teremtenek, a mezőgazdasági támogatásokkal torzítják a piacot, nem hajtottak végre reformokat a növekedés és munkahelyteremtés érdekében, stb. (Lásd erről Galambos, 2012.)

A nemzetközi pénzügyi rendszer stabilitásának biztosítása, illetve a jelenleg meghatározó valuták (dollár és az euró) árfolyamingadozásai elleni védekezés érdekében a BRICS-országok a nemzeti valuták szerepének erősítését, szélesebb körű használatát is tervezik. Így Kína javasolja az SDR¹¹ kiegészítését a júnnal. A szövetség tagjai az egymás között bonyolódó kereskedelmi forgalomban bővítik a nemzeti valutákban történő elszámolást. 2012-ben a szövetségen belüli pénzügyi tartalékalap létrehozásáról, valamint a kétoldalú devizacsere ügyletek¹² és a kötvénypiac fejlesztéséről is tárgyaltak. Kétoldalú devizacsere megállapodások már születtek a szövetség tagországai között. Így India és Kína 2012. év elején már kötött, Brazília és Kína szintén devizacsere megállapodást írt alá (az utóbbiak 30 milliárd dollár értékben). (Lásd: Bryanski, 2012; Galambos, 2012; Kína pénzt cserél..., 2012; Wroughton, 2012; Wroughton–Eckert, 2012; Feltételekkel..., 2012.) A 2013. évi csúcstalálkozón a BRICS-országok vezetői döntöttek egy közös tartalékalap (contingent reserve arrangement, CRA) létrehozásáról (100 millió dollár indulótőkével, lásd: eThekwini..., 2013).

(Sanghaji Együttműködési Szervezet) A Sanghaji Együttműködési Szervezetet (Shanghai Cooperation Organisation, SCO) elődjét öt ország¹³ (Kína, Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország, Tadzsiszisztán) alapította meg Sanghajban 1996. április 26-án. A szervezetet eredetileg a térség biztonságának, az államhatárok garantálásának céljából hozták létre, miután a Szovjetunió felbomlásának következményeként a korábbi ázsiai köztársaságok önálló „szomszédos” államokká váltak. 1996. április 26-án írták alá a Szerződést a katonai bizalom mélyítésére a határövezetekben (Treaty on Deepening Military Trust in Border Regions), majd egy évvel később, 1997. április 24-én Moszkvában a Szerződést a katonai erők csökkentéséről a határövezetekben (Treaty on Reduction of Military Forces in Border Regions).

2001. június 15-i csúcstalálkozón csatlakozott a szervezethez Üzbegisztán. Ekkor született meg a Sanghaji Együttműködési Szervezet Nyilatkozata (Declaration of Shanghai Cooperation Organisation, megváltoztatva a szervezet nevét is). A dokumentum szerint a tagországok együttműködésüket új szintre emelték, és ezáltal hatékonyabban tudnak megfelelni az új kihívásoknak és fenyegetéseknek. A szervezet legfontosabb céljait az alábbiakban határozták meg: a jó szomszédság erősítése, a béke, a biztonság és a stabilitás megőrzése a régióban, a terrorizmus, a szeparatizmus és az extrémizmus elleni kollektív küzdelem, a tagországok közötti széles körű együttműködés kereteinek megteremtése a katonai biztonság, gazdasági fejlődés, kereskedelem és kultúra területén.

A szervezethez a továbbiakban megfigyelő országokkal és konzultációs partnerekkel bővült. Jelenleg megfigyelői státuszban Afganisztán, India, Irán, Mongólia, Pakisztán, konzultációs partnerként Belorusszia, Sri Lanka és Törökország kapcsolódik a szervezethez (lásd a mellékletet). A megfigyelők közül néhányan teljes jogú tagokká szeretnének

válni a közeljövőben.¹⁴ A szervezet meghatározó jelentőségű tagjai Kína és Oroszország, a szervezet hivatalos nyelve a kínai és az orosz. Sajátos, hogy tevékenységéhez olyan komoly érdekellentétekkel rendelkező országok is kapcsolódnak, mint India és Pakisztán (egyelőre megfigyelőként), és Afganisztán is jelenlegi speciális helyzetében (hosszabb távú érdekei erősebben köthetik az ázsiai térséghez, mint a nyugati világhoz; lásd: Bailes–Dunay, 2007). Intézményes kapcsolatok épültek ki az ENSZ-szel, az Európai Unióval, a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségével, a Független Államok Közösségével (*CIS*), valamint az Iszlám Konferencia Szervezetével (*OIC*).

A hat tagország Eurázsia területének 60 százalékát (több mint 30 millió négyzetkilométer) birtokolja, összlakossága a világ lakosságának negyedét (1,5 milliárd fő), a megfigyelő országokkal együtt pedig a felét teszi ki.

Szervezet – működés

2002 júniusában elfogadták az SCO Alapszabályát (SCO Charter), melyben a nemzetközi jog normáinak megfelelően „formába öntötték” a szervezet működésének kereteit (struktúra, a működés formái/módjai, orientáció és külső kapcsolatok, stb.). 2004. január 1-jétől az SCO nemzetközi szervezatként, kiépített munkamechanizmusokkal, saját személyzettel és költségvetéssel működik pekingi központtal. Az alábbi szervezeteket hozták létre: az állami vezetők tanácsa (mint legfelső döntéshozó szerv); a kormányfők tanácsa; a külügyminiszterek tanácsa; a minisztériumok és hatóságok vezetőinek ülései, nemzeti koordinátorok tanácsa, regionális terrorizmusellenes szervezet, titkárság. A szervezet tagországainak vezetői évente csúcstalálkozót, alacsonyabb szintű képviselői rendszeresebb tanácskozásokat tartanak.

A XXI. század kihívásaira reagálva a szervezet céljai és feladatai is folyamatosan bővültek: a biztonság szemszögéből szűkebben a terrorizmus, a szeparatizmus, az extrémizmus és a bűnözés elleni küzdelem¹⁵ kiegészült a természeti katasztrófák elhárításával, az információs háború elleni védekezéssel,¹⁶ az infrastrukturális, kommunikációs, energiabiztonsággal és gazdasági erőegyensúllyal („multidimenziós biztonság”, lásd erről: Bailes – Dunay, 2007). Kiléptek a regionális dimenzióból, amennyiben nyilatkozatokat tettek egy demokratikusabb világrend kialakítása érdekében és a régió kívüli politikai eseményekkel kapcsolatosan. Így 2005-ben az asztanai csúcstalálkozójukon a többpólusú világrend (multipolaritás) mellett foglaltak állást. A kínai és orosz vezetők közös nyilatkozatában és a csúcstalálkozó hivatalos záródokumentumában elutasították a hegemonia kialakítására irányuló törekvéseket a világ ügyeinek intézésében, bármilyen társadalmi modell rákényszerítését más országokra. Új biztonsági koncepció megalkotására szólították fel a nemzetközi közösséget, mely a kölcsönös bizalmon és előnyökön, egyenlőségen és együttműködésen alapul. Mindemellett 2005–2006-tól nagyon jelentősen fejlődött a gazdasági és humán ágazatokban/területeken is az együttműködés. (Lásd: Bernáth; Cooley, 2012; *The Shanghai...*, 2005; Weinstein, 2005.)

A 2012. évi pekingi csúcstalálkozó a résztvevők tekintetében globális dimenziót nyert, ugyanis a találkozóon képviseltették magukat az ENSZ, a Független Államok Közössége (FAK), az Eurázsiai Gazdasági Közösség (EAEC)¹⁷ és a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete (CSTO)¹⁸. Türkmenisztán és az USA meghívottakként részt vettek csúcstalálkozón (lásd erről: Akulov, 2012). A tagországok megvitatták az arab tavasz,¹⁹ valamint a folyamatban levő afganisztáni külföldi csapatkivonás következtében megváltozott/megváltozó biztonsági helyzetet, és az ebből eredő teendőket. Felhívásban szorgalmazták a nukleáris fegyverektől mentes világ megteremtését. Üzentek a NATO-nak, hogy egy or-

szág sem törekedhet saját biztonságára mások biztonságának „árán” (utalva ezzel NATO európai rakételepítési terveire). (Lásd erről: Akulov, 2012; Cooley, 2012.)

A válság sújtotta országokat, övezeteket illetően az SCO tagországok sajátos, a nyugati érdekektől eltérő „politikai támogatással” lépnek fel. Így csúcstalálkozóikon támogatták egy független, semleges, békés és prosperáló Afganisztán megteremtését, és gazdasági segítséget is ígértek az országnak. Elutasították az erő alkalmazását Iránnal szemben. A Szíriában kialakult konfliktussal kapcsolatosan határozottan állást foglaltak amellett, hogy a problémákat békésen, politikai párbeszéd útján kell megoldani. (Lásd erről: Akulov, 2012; Танас, 2012; Итоги саммита..., 2012; SCO, 2013.)

A szervezet keretében rendszeres tanácskozások, találkozók zajlanak és együttműködés valósul meg a biztonság, hadsereg és védelem, külügyek, gazdaság és pénzügyek, kultúra és oktatás területén. Nagy léptékű projekteket hirdettek meg a szállítás, energiaellátás (csővezetékek építése²⁰ és energiakereskedelem) területén.

Közös katonai hadgyakorlatokat tartanak 2003 óta rendszeresen („Békemisszió” néven: stratégiai tervezés, a művelet előkészítés és végrehajtás), amelyek célja a terrorizmus és a szélsőséges erők elleni harc. Az Afganisztánból kiinduló kábítószer-kereskedelem visszaszorításához katonai eszközökkel is hozzájárul a szervezet. Közös nyilatkozatban szólították fel az Amerikai Egyesült Államokat arra, hogy az afganisztáni terrorellenes háborúhoz átgondolt kizárólag ezt a célt szolgálta²¹ (lásd: Bernáth; Weinstein, 2005).

A gazdasági kapcsolatok ösztönzése céljából a tagországok 2003-ban keretmegállapodást írtak alá, melyet 100 speciális akcióterv követett. 2005-ben prioritásként jelölték meg a közös energiaprojektek megvalósítását, az új szénhidrogén-lelőhelyek kiaknázását és a vízkészletek közös hasznosítását. 2006 óta a közös projektek finanszírozásának és a gazdasági kapcsolatok ösztönzésének „eszközeként” nemzeti bankok, fejlesztési és kereskedelmi bankok részvételével bankszövetség (Mezsbankovszkoje objegyinyenyije) működik. A pénzügyi területen megvalósuló SCO együttműködésben új távlatokat nyitott a 2000-es évtized végén kibontakozó nemzetközi pénzügyi válság.

Így Kína a 2009-es SCO csúcstalálkozón (Jekatyerinburg) 10 milliárd dollár hitelkeretet biztosított a válság által sújtott tagországoknak a nehézségeik áthidalására. Az SCO és a BRIC ekkor tartotta első alkalommal egy időben csúcstalálkozóját,²² és a két találkozózt követően megfogalmazták a nemzetközi pénzügyi rendszertől független „saját” bankrendszer, valuta létrehozásának, valamint a nemzeti valuták használatának²³ szükségességét. Kína és Oroszország bejelentette „igényét” a nagyobb részesedésre az IMF kvótáiból. Ezen túlmenően a világ pénzügyi rendszerében fennálló hegemonia hiányosságaira és a globális pénzügyi rendszer reformjára vonatkozó nyilatkozatok is elhangoztak. (Lásd: Страны ШОС должны..., 2009; Страны ШОС преодолеют..., 2009; Судьбу..., 2009; Erdős, 2009; Роль ШОС..., 2009; Shanghai Cooperation...) A 2012-es csúcstalálkozón megvitatták egy közös fejlesztési bank létrehozásának lehetőségét. A gazdasági fejlődés és az együttműködés ösztönzése céljából Kína már fel is ajánlott 10 milliárd dollár hitelkeretet a tagországoknak (China offers..., 2012; Танас, 2012; Тízmilliárd dollárt..., 2012; Итоги саммита..., 2012). Hosszú távon tervezik szabadkereskedelmi társulás létrehozását is.

A felsőoktatásban kialakították az SCO-egyetemek rendszerét. A rendszer létrehozásáról 2008-ban döntöttek, és 2009 óta a tagországok 50 vezető egyetemének részvételével, az Európai Unió „közös felsőoktatási rendszeréhez” hasonlóan működik (hallgatók tanulmányai külföldi egyetemen, követelmények kölcsönös elismerése, stb.). Az SCO „közös”

felsőoktatási rendszerében az alábbi területek élveznek prioritást: regionális tanulmányok, ökológia, energetika, információs technológiák, nanotechnológia. A kulturális együttműködés keretében zenei fesztiválokat és művészeti kiállításokat szerveznek.

(Délkelet-Ázsiai Nemzetek Szövetsége [Asean]) A régióban meghatározó jelentőségű gazdasági-politikai szervezet, az ASEAN már 1967-ben megalakult. Napjainkban 10 ország a tagja: Fülöp-szigetek, Indonézia, Malajzia, Szingapúr, Thaiföld, Brunei, Vietnám, Laosz, Mianmari Unió, Kambodzsa. Az ASEAN 10 tagországában él a Föld lakosságának 8 százaléka, együttes GDP-jük a világ összes GDP-jének 3 százalékát teszi ki (lásd a mellékletet).

Annak ellenére, hogy a tagországok sok hasonló adottsággal rendelkeztek (kultúra, normák, hagyományok, viszonylag magas növekedési ráta, fiatal képzett munkaerő, természeti erőforrások stb.), az 1990-es évtizedig a politikai és gazdasági érdekkülönbségek „hátráltatták” a regionális együttműködés elmélyülését. A globalizációból eredő feltételek azonban az 1990-es évektől erősödő mértékben ösztönözték integrációjukat.

Az 1997–98-as ázsiai pénzügyi válság „felnyitotta a szemeket”: mintegy kényszerítette a régió országait arra, hogy intézményesített keretek között erősítsék együttműködésüket az új problémák megoldása érdekében. Bebizonyosodott, hogy a világ pénzügyi rendszerének működése az ázsiai országok számára nem jelent biztonságot. Ezért a régió pénzügyi stabilitásának fenntartása és a hasonló helyzetek elkerülése érdekében célszerű egy a saját érdekek védelmét garantáló belső rendszert létrehozni.

Ugyanebbe az irányba hatott a világ regionális blokkjainak (az észak-amerikai és a pánamerikai szabadkereskedelmi övezet, az Európai Unió, valamint az Afrikai Unió, stb.) megerősödése. Különösen az észak-amerikai és az európai együttműködések aggasztották a kelet-ázsiai országokat. Úgy vélték, hogy megfelelő ellensúlyok nélkül ezek a szövetkezések domináns szerepet tölthetnek be a világgazdaság működési szabályainak meghatározásában.

Az 1997–98-as pénzügyi válságot követően az ASEAN tagországok gazdasági kapcsolatai bővültek és kölcsönös függésük is erősödött: az országok közti kereskedelmi forgalom és közvetlen tőkebefektetések is²⁴ növekedtek. Így a kelet-ázsiai országok összes kereskedelmi forgalmában a régióon belüli kereskedelem súlya 1980 és 2006 között 35 százalékról 54 százalékra emelkedett.²⁵ 2008-ban az *újonnan iparosodott országok* (Dél-Korea, Szingapúr, Tajvan, Hongkong) közvetlen tőkebefektetéseinek részesedése (Szingapúr nélkül) az ASEAN régióban elérte a 24 százalékot, Kínában az 55 százalékot. (Lásd: Hashmi–Lee, 2008.) A gazdasági együttműködés elmélyülését a belső integráció mellett ösztönözték a regionális és magasabb szintű nemzetközi szerződések és szervezetek alkotta keretek, mint a WTO és az Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés (APEC), valamint a pénzügyi piac deregulációja és megnyitása a külföldi szervezetek előtt.

Bár a szabadkereskedelmi szerződés terve az ASEAN-ban már 1980 óta napirenden szerepelt, a tagországok csak 1992-ben hozták létre (AFTA; ASEAN Szabadkereskedelmi Övezet). Az alapító szerződésben szándékként foglaltak gyakorlati „megvalósulása”, a vámok mérséklése több lépcsőben zajlik. Számos ország már 0-5 százalékos szintre csökkentette a vámokat, az összes tagország csak 2015-re vállalta a „teljesen vámmentes” kereskedelem feltételeinek megteremtését.

Az ASEAN körül laza és szorosabb együttműködések, így kétoldalú és multilaterális kereskedelmi egyezmények, kétoldalú gazdasági társulások (EPA)²⁶, szabadkereskedelmi társulások (FTA) sokasága jött létre külső országok (*számos újonnan iparosodott ország*,²⁷ valamint Japán és Kína) részvételével. Szorosabban intézményesült az ASEAN és

Kína, Japán, Dél-Korea szövetsége, az ASEAN+3. Az ASEAN+3 tovább bővült Indiával, Ausztráliával és Új-Zélanddal (ASEAN+6). (Lásd erről bővebben: Hashmi–Lee, 2008.)²⁸ Ezek a laza és szorosabb társulások átrendezték a szervezet országainak korábbi pozícióit. (Például az ASEAN-Kína szabadkereskedelmi társulás „szervezése kapcsán” az indonéz külügyminisztérium aggodalmát fejezte ki, miszerint „a szabadkereskedelmi övezet esetleg negatív hatással lesz az indonéz vállalatokra”.) (Lásd: A Kína-ASEAN..., 2010.)

A fenti, külpiaci együttműködések túlmutató, így mélyebb (pénzügyi) és nagyobb földrajzi kiterjedésű integrációs keretek is létrejöttek ASEAN keretében, illetve bázisán. Ezek közül csak néhányat tekintünk át (erről lásd részletesen az ASEAN honlapját,²⁹ valamint a mellékletet).

Chiang Mai Kezdeményezés (CMI) és Chiang Mai Multilaterális Kezdeményezés (CMIM)
Az ASEAN+3 országok az ázsiai pénzügyi válságot követően, pontosabban az 1999. novemberi csúcstalálkozójukon saját védelmük és függetlenségük³⁰ megóvása érdekében „az önszervezési és támogatási mechanizmusok” bővítéséről döntöttek. Ez a célkitűzés a Chiang Mai Kezdeményezés keretében, kétoldalú devizacsere megállapodások³¹ hálózatának megteremtésével valósult meg. A központi bankok 17 kétoldalú devizamegállapodást kötöttek, összesen 52,5 milliárd US dollár értékben. 2007-ben minőségi továbblépés történt, többoldalú devizaszövetséget hoztak létre (Chiang Mai Multilaterális Kezdeményezés): a devizatartalékok meghatározott hányadát egyesítették annak érdekében, hogy a nemzeti jegybankok „jobban védekezhessenek az országaikban esetlegesen fellépő pénzügyi válságok ellen” (Ázsiai védelem..., 2007). E devizaszövetség keretében már 2009-ben 120 milliárd dollárra, 2012-ben pedig 240 milliárd dollárra emelték a „közös” devizatartalékokat. Célul tűzték ki az ázsiai valutaunió megteremtését: így 2012-ben tervbe vették súlyozott valutakosáron alapuló regionális elszámolási egység (RMU) bevezetését, mely hosszabb távon a nemzetközi tartalékvalutává is válhat. (Lásd erről: Rana, 2012.)

Ázsiai Kötvénypiac Kezdeményezés (ABMI)

Az Ázsiai Kötvénypiac Kezdeményezés (2003-tól) a megtakarítások hatékonyabb hasznosítását szolgálja egész Ázsiára kiterjedően, az alábbi eszközökkel: a kötvények „választékának” növelése, a kötvénypiac ösztönzése, a kötvénypiaci infrastruktúra fejlesztése. A kötvénypiac fejlesztését szolgáló intézkedések hozzájárultak ahhoz, hogy hat év alatt a kötvényforgalom 2,8-szorosára nőtt (Rana, 2012).

Kelet-Ázsiai Csúcstalálkozó (EAS)

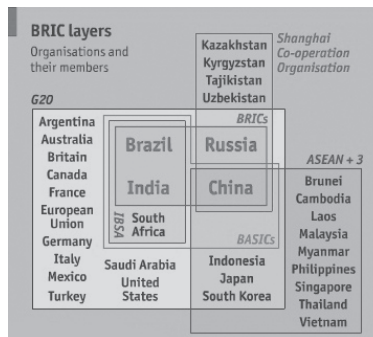
Az ASEAN bázisán 2005-ben jött létre a *Kelet-Ázsiai Csúcstalálkozó*. Alapítói a következő országok: Ausztrália, Brunei, Dél-Korea, Fülöp-szigetek, Kambodzsa, Kína, India, Indonézia, Japán, Laosz, Malajzia, Mianmar, Szingapúr, Thaiföld, Új-Zéland, Vietnám. *A szerveződés az alábbi célokat hirdette meg: közös érdekek szerinti stratégiai, politikai és gazdasági dialógus a békét, stabilitást és a fejlődést szolgálva. Mint a neve is jelzi, „... nem rendelkezik intézményesült szervezettel, és egyelőre csupán évenként megrendezett általános politikai és biztonsági fórumként szolgál...”* (Varga 2011). 2011-ben a résztvevőkhöz csatlakozott az Egyesült Államok és Oroszország is.

Kelet-ázsiai Gazdasági Közösség (EAC)

2004-ben vették tervbe Kelet-ázsiai Gazdasági Közösség megalakítását. A 2011 novemberi ASEAN csúcstalálkozón már 2015-re célként tűzték ki egy szorosabb, az Európai Unióhoz hasonló gazdasági közösség létrehozását. A kezdeményezés megvalósíthatóságát számos szakértő nem tartja reálisnak.

Érveik szerint az ázsiai országok társadalmi berendezkedése és gazdasági rendszere kevésbé homogén, mint az európaiaké (nagyobbak a különbségek a fejlettség és jövedelem szintjében, a gazdasági szerkezetben, stb.). Az EU előzményeit tekintve sok évtizedes múlttal rendelkezik,³² ami nem mondható el a szövetkezni kívánó ázsiai országokról. A régió súlypontját alkotó két gazdasági-politikai „nagyhatalom”, Japán és a Kínai Népköztársaság gazdasági és politikai érdekei eltérőek (történelmi okokra visszavezethetően), és még nem „sikerült” közös álláspontot kialakítaniuk az összes regionális kérdésben. Rendkívül dinamikus fejlődése eredményeként a Kínai Népköztársaság válik a régió gazdasági központjává: Ez a dinamikus gazdasági fejlődés jelentősen átrendezi termelés és a kereskedelmi szerkezetét a régió országaiban és külső partnerországokban is. (Lásd erről Hashmi–Lee, 2008.)

(Zárómegjegyzések) Az 1990-es és a 2000-es évek végén bekövetkezett globális pénzügyi válságok mintegy katalizátorként szolgáltak regionális nemzetközi szerveződések átalakulásához. Így a már létező szervezetekben szorosabbra fűzték az együttműködést. Új nemzetközi „szerveződések, szövetségek” is alakultak. Az új szervezetek és szerveződések megjelenésének hatása a helyi „geopolitikai” stabilitástól a kontinenseken átívelő potenciális hatalmi erőközpontok megjelenéséig terjed. Az erősödő gazdasági-politikai szerveződések/szervezetek között „átfedések vannak”. Így Kína csatlakozott a BRICS-hez, Sanghaji Együttműködési Szervezethez és az ASEAN+3-hoz. Oroszország tagja a BRICS-nek és a Sanghaji Együttműködési Szervezetnek, stb. (lásd a 3. ábrát).

3. ábra: BRICS-országok nemzetközi szervezetekben

Lásd: *The BRICs. The trillion-dollar club. The Economist, April 15th 2010*

A pénzügyi válságból a gazdasági recesszió, a termelés csökkenésének irányába mozduló világgazdaságot a gazdaságtörténetben első ízben fejlődési tempójukból eredően a fejlődő/felzárkózó országok, élen a BRICS-országokkal stabilizálták.

A fejlődő/felzárkózó országok növekvő gazdasági erejüket politikai-hatalmi befolyássá igyekeznek kiterjeszteni. Így a nemzetközi politikai és pénzügyi szervezetekben érdekeiket egyeztetve lépnek fel. A BRICS-országok közösen követelik a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank reformját, nagyobb beleszólási lehetőségét kérve a döntéshozatalba. Pótlólagos pénzügyi hozzájárulásuk feltételeként támasztják a szavazati arányuk növelését, szerepük erősítését a szervezetek vezető testületeiben és a döntéshozatalban. Kínai vezetők közölték, hogy nehezen lehet meggyőzni saját lakosságukat, több százmillió sze-

gény embert az európai régió pénzügyi rendszerének megtámogatásáról, melynek országában magas az életszínvonal. Ezért felszólították a válságtünetekkel küszködő fejlett országokat „gazdálkodásuk” megreformálására. A BRICS mintegy a fejlődő országok képviselőjeként lép fel az ENSZ-ben, WTO-ban, IMF-ben, Világbankban.

A pénzügyi válságból eredő bizonytalanságok és veszteségek kivédésre több regionális szerveződés is a nemzetközi fizetőeszköznek tekintett dollár és euró súlyának csökkentésére törekszik. Így a dollár „kikerülése” érdekében nemzeti valutákat kezdtek el használni az egymás közötti elszámolásokban, és közös elszámolási rendszerek kialakítását is tervezik. A BRICS-országok a Világbank mintájára közös pénzügyi szervezet alapításáról is tárgyalnak, mely „kifejezné a csoport növekvő gazdasági erejét” (Jöhet a második ..., 2012).

A fejlődő/felzárkózó országok szövetségeinek jövőjét illetően sokféle előrejelzés látott napvilágot. Alapvető kérdés, hogy az együttműködésük taktikai, rövid távú érdekérvényesítési lehetőség csupán, vagy elég erősnek, „stratégiaiának” bizonyul hosszú távon. Számos szerző szkeptikus.

A fejlődő/feltörekvő országok súlya nő a világgazdaságban. Két évtizede a legfejlettebb országok, a G7 csoport együttesen több mint 70 százalékát adták a világgazdaság teljesítményének, addig 2012-ben ez az arány már 50 százalékra esett vissza (Új világregendet..., 2012). Az EU és USA GDP-je külön-külön azonban még jelenleg is meghaladja az összes szerveződés együttes GDP-jét (lásd a mellékletet). Az USA hadikiadásai pedig nagyobbak, mint az öt követő hat országé együttesen (Urkuti, 2010). Elhangzik, hogy a feltörekvő országokban a növekedés egy bizonyos fejlettségi szintet elérve megtorpanhat (mint például Japánban). A környezetterhelési problémák is mérsékelhetik a fejlődésüket. Mások azt emelik ki, hogy jelen vannak a történelmi múltból eredő konfliktusforrások (határviták stb.), és a jelen és jövő szempontjából ellentétes gazdasági érdekek (nyersanyag-, energiaigény kielégítése, piacok stb. terén) „lazíthatják” és meg is bonthatják a jelenleg erősödő együttműködéseket. (Lásd: Bernáth; BRICs and beyond, 2007.)

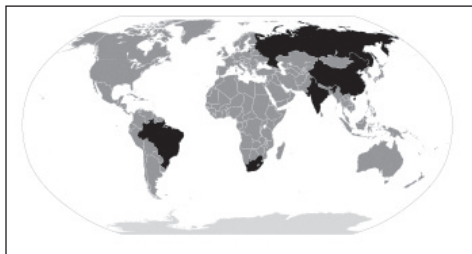
Ugyanakkor egyfajta minőségi társadalmi-gazdasági „modellváltást” is vizionálnak, mivel miközben az elmúlt másfél évtized válságai az „angolszász típusú, piacorientált kapitalizmus fölényét” megtépázták (Urkuti, 2010), a fejlődő/feltörekvő régió számos nagy és kisebb országát elkerülték, sőt dinamikusan előretörésüket sem törték meg. A sikeres országokban a válság közepette nem liberalizálták gazdaságot a washingtoni konszenzus szellemében, és jelentős mértékű és hatókörű az állami beavatkozás. Kínában tervezés-centrikus és központból vezérelt az állami gazdaságirányítás, de a többi országban is nagy az állam szerepe a stratégiaalkotásban, valamint a stratégiai projektek, az infrastruktúra, a kutatás, az oktatás finanszírozásában, stb. A dinamikus fejlődéssel párhuzamosan az óriási társadalmi polarizálódás enyhült: óriási (milliók tömegek) léptek át a szegénysorból a középosztályba például Braziliában és Kínában. Ellenpólusként a neoliberais kapitalizmuson alapuló globalizáció növeli a szegények és gazdagok közötti különbséget (országok között és országokon belül). Kínai kutatók szerint a „feltörekvő országok felemelkedése vélhetően egy igazságosabb és méltányosabb nemzetközi politikai és gazdasági rend megvalósulását segíti elő”. (Lásd: Új világregendet..., 2012.)³³

MELLÉKLET

Ország	2013 GDP (milliárd US\$)
Világ	73 982
Európai Unió	17 372
USA	16 800
Japán	4 902
Dél-Korea	1 222
BRICS	15 764
Brazília	2 243
Oroszország	2 118
India	1 871
Kína	9 181
Dél-afrikai Köztársaság	351
Sanghajiak	11 590
Oroszország	2 118
Kína	9 181
Kazahsztán	220
Kirgizisztán	7
Tádzsikisztán	8
Üzbegisztán	56
ASEAN	2 407
Indonézia	870
Thaiföld	387
Malaysia	313
Szingapúr	296
Fülöp-szigetek	272
Vietnám	171
Burma	56
Brunei	16
Kambodzsa	16
Laosz	10

Az adatok forrása: *List of countries by GDP (nominal)*.
List by the International Monetary Fund. [http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal))

BRICS

Tagok: Brazília, Dél-afrikai Köztársaság, India, Kína, Oroszország

Sanghaji Együttműködési Szervezet

Tagok: Oroszország, Kína, Kazahsztán, Kirgízia, Tádzsikisztán, Üzbegisztán
Megfigyelő: Afganisztán, India, Irán, Mongólia, Pakisztán
Konzultációs partner: Belorusszia, Sri Lanka, Törökország

ASEAN

■ ASEAN teljes jogú tagok: Malajzia, Indonézia, a Fülöp-szigetek, Szingapúr, Thaiföld, Brunei, Laosz, Vietnam, Kambodzsa és Mianmar
■ ASEAN megfigyelő: Pápua Új-Guinea, Kelet-Timor

- ASEAN tagjelölt
- ASEAN +3 (Japán, Kína, Dél-Korea)
- Kelet-Ázsiai Csúcstalálkozó (East Asia Summit, EAS)
- Pót tagországok
- ASEAN Regionális Fórum (ASEAN Regional Forum, ARF): ASEAN-tagországok, valamint Ausztrália, Banglades, Kanada, Kína, EU, India, Japán, Észak-Korea, Dél-Korea, Mongólia, Új-Zéland, Pakisztán, Pápua Új-Guinea, Oroszország, Kelet-Timor, USA, Sri Lanka.
- Megfigyelő országok

IRODALOM

- A BRICS-országok egyelőre nem adnak pénzt az IMF-alap feltöltésére. Index.hu. 2012. április 20. http://index.hu/gazdasag/blog/2012/04/20/a_brics-orszagok_egyelore_nem_adnak_penzet_az_imf-alap_feltoltesere/
- A Kína-ASEAN Szabadkereskedelmi Övezet egyezménye stabilan halad a megvalósítás felé. 2010. <http://hungarian.cri.cn/261/2010/01/15/2s120070.htm>
- Akulov, Andrei: The Shanghai Cooperation Organization: A Way Toward A New World Order. Strategic Culture Foundation. June 8, 2012. <http://www.strategic-culture.org/news/2012/06/08/sco-2012-shanghai-summit-way-new-world-order.html>
- Ankerl Géza (a): A globalista utópia (1. rész). *Valóság*, 2007. 7.
- Ankerl Géza (b): A globalista utópia (2. rész). *Valóság*, 2007. 8.
- Artner Annamária: Új regionalizmus mint válságmenedzselő stratégia? *Tér és Társadalom*, 23. évf. 2009/4.
- Ázsiai védelem pénzügyi válság ellen. *Népszabadság*, 2007. május 7.
- Bailes, Alyson J. K. – Dunay, Pál: The Shanghai Cooperation Organization as a regional security institution. The Shanghai Cooperation Organization. SIPRI Policy Paper No. 17. Stockholm International Peace Research Institute. May 2007
- Bernáth Eszter: A 21. század feltörekvő hatalmai: a BRIC-országok. www.btk.ppke.hu/uploads/files/bernatheszter.pdf
- Beattie, Alan: A BRICS bank: can it outdo the World Bank? Jun 19, 2014. <http://blogs.ft.com/beyond-brics/>
- В Москве открывается Неделя образования государств-членов ШОС -- пресс-служба Университета ШОС. 2012-05-14. www.scosummit2012.org
- BRICs and beyond. Goldman Sachs Economic Research Group. Goldman Sachs Group, Inc., 2007
- BRIC/BRICS declarations:
- Joint Statement of the BRIC Countries Leaders. June 16 2009, Yekaterinburg, Russia. <http://www.bricsindia.in/firstSummit.html>;
- II BRIC Summit - Joint Statement. April 16 2010, Brasilia <http://www.bricsindia.in/secondSummit.html>;
- III BRIC Summit, Sanya Declaration. 14 April 2011. <http://www.bricsindia.in/thirdSummit.html>;
- Fourth BRICS Summit - Delhi Declaration. March 29, 2012. <http://www.bricsindia.in/delhi-declaration.html>
- Joint Statement of the Fifth BRICS Summit in Durban, March 2013 eThekweni Declaration and Action Plan. Fifth BRICS Summit. 27 March 2013, Durban, South African Republic. <http://www.brics5.co.za/joint-statement-of-the-brics-business-forum-2013/>
- BRICS-csúcs Kínában: feltörekvők egy új világréndért. HVG, 2011. április 14.
- Bryanski, Gleb: Russia says BRICS eye joint anti-crisis fund. Reuters, Jun 21, 2012. <http://in.reuters.com/article/2012/06/21/russia-brics-imf-idINDEE85K04C20120621>
- Chairman's Press Release on the Asian Bond Markets Initiative. <http://www.aseansec.org/15030.htm>
- China offers \$10 billion loan to SCO members. The Hindu. Beijing, June 7, 2012 <http://www.thehindu.com/news/international/article3500924.ece>
- Cooley, Alexander: In Central Asia, Public Cooperation and Private Rivalry. The New York Times, June 8, 2012. http://www.nytimes.com/2012/06/09/opinion/in-central-asia-public-cooperation-and-private-rivalry.html?_r=1
- Страны ШОС должны увеличить долю национальных валют во взаимных расчётах. 1tv.ru. 16.06.2009. <http://www.1tv.ru/news/polit/145738>
- Страны ШОС преодолеют кризис вместе. 14.10.2009. ntv.ru. <http://www.ntv.ru/novosti/177982/>

- Судьбу мировых финансов обсудили в Екатеринбурге. Itv.ru. 16.06.2009. <http://www.itv.ru/news/polit/145773>
- Dobolyi Alexandra: Egy új világpolitikai igazodási pont: A sanghaji együttműködés. http://www.dobolyi.hu/userfiles/image/sanghaji_egyuttmukodesi_szervezet.pdf
- Du Youkang: Cooperation cements BRICS. *China Daily*, 03/29/2012. http://www.chinadaily.com.cn/opinion/2012-03/29/content_14936769.htm
- Erdős Kata: Új világrend: megfűrnák a dollárt. *Kitekintő.hu*. 2009. június 22. http://kitekinto.hu/kelet-azsia/2009/06/22/komoly_dollar-ellenes_szervezkedes/
- Feltételekkel adnak pénzt a BRICS-országok az IMF-nek. *Napi Gazdaság*, 2012. június 19. http://www.napi.hu/nemzetkozi_gazdasag/feltetelekkel_adnak_penzet_az_brics-orszagok_az_imf-nek.522813.html
- Galamboš Péter: Botorkáló Európa mellett húznak el a világ új nagyjai. *Origo*, 2012. 01. 14. <http://www.origo.hu/gazdasag/hirek/20120113-no-a-feltorekvo-brics-orszagok-gazdasagi-sulya.html>
- IMF Executive Board Approves Major Overhaul of Quotas and Governance. Press Release No. 10/418. November 5, 2010. <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2010/pr10418.htm>
- Jöhét a második világbank. *HVG*, 2012. március 26.
- Külön bank létrehozását tervezik a BRICS-országok. Menedzsment Fórum, 2012. március 26.
- Kumar, Preksha Krishna: BRICS pushes the IMF to reform, 2012. július 20. <http://www.bricsforum.com/2012/07/20/brics-pushes-the-imf-to-reform/>
- O'Neill, Jim – Wilson, Dominic – Purushothaman, Roopa – Stupnytska, Anna: How Solid are the BRICs? *Global Economics Paper* No: 134. Goldman Sachs Economic Research Group. 1st December 2005
- Kína pénzt cserél Brazíliával. *Napi Gazdaság*, 2012. június 25. http://index.hu/gazdasag/vilag/2012/06/25/kina_penzet_cserel_braziliaval/
- Mallaby, Sebastian: Can the BRICs Take the IMF? The Emerging World's Chance to Break the IMF's Status Quo. *Foreign Affairs*, June 9, 2011
- Mercopress: India, Brazil and South Africa want Argentina to join the BRICS club 2014. 05. 06. <http://en.mercopress.com/2014/05/06/india-brazil-and-south-africa-want-argentina-to-join-the-brics-club>
- Morazán, Pedro – Knoke, Irene – Knoblauch, Doris – Schäfer, Thobias: The Role of Brics in the Developing World. Directorate General for External Policies of the Union. European Union, 2012
- На встрече в Пекине странами ШОС решено принять совместный документ по преодолению последствий глобального финансового кризиса. *Ntv.ru*. 14.10.2009. <http://www.ntv.ru/novosti/177982/>
- Роль ШОС меняется. 14.10.2009. *ntv.ru*. <http://www.ntv.ru/novosti/178028/>
- Porzecanski, Arturo C.: Don't cry for rogue debtor Argentina 2014. 06. 12. <http://blogs.ft.com/beyond-brics/2014/06/12/guest-post-dont-cry-for-rogue-debtor-argentina/>
- Rana, Pradumna B.: The next steps in ASEAN+3 monetary integration. *VOX*. Research-based policy analysis and commentary from leading economists. 27 May 2012. <http://www.voxeu.org/article/next-steps-asean3-monetary-integration>.
- Schmidt Péter: *A Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége. Egy kevésbé közismert integráció története* – 2005. <http://mek.oszk.hu/02600/02686/02686.htm>
- SCO: Communique of Meeting of the Council of Ministers of Foreign Affairs of the SCO Member States, 13 07 2013, Bishkek, Kyrgyzstan. <http://www.sectsc.org/EN123/show.asp?id=440>
- Shabir Mohsin Hashmi – Yap Teck Lee: Towards East Asian Economic Integration. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*. Issue 12 (2008)
- Shanghai Cooperation Organisation. http://en.wikipedia.org/wiki/Shanghai_Cooperation_Organisation
- Soto, Alonso: Exclusive - BRICS emerging nations close to launching bank; to start lending in 2016. *Brasilia*. May 30, 2014. <http://in.reuters.com/article/2014/05/29/brics-banking-idINKBNOE92D120140529>
- Statement by IMF Managing Director Christine Lagarde on IMF Quota and Governance Reforms. Press Release No. 14/127. March 25, 2014. <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2014/pr14127.htm>
- Танас, Ольга: Счет для ШОС ШОС обсуждает создание банка развития. 06.06.12. http://www.gazeta.ru/financial/2012/06/06/kz_4615749.shtml
- The BRICs. The trillion-dollar club. *The Economist*, April 15th 2010
- The European Union and the BRIC countries. General and regional statistics. Pocketbooks. European Commission. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2012
- The Shanghai Cooperation Organisation, July 13, 2005, http://www.sectsc.org/news_detail.asp?id=407&LanguageID=2
- Tízmilliárd dollárt ajánlott fel Kína. 2012. június 07. <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=557638>
- Urkuti György: Kialakulóban az új világrend. Európa visszaszorulóban, az Egyesült Államok hegemoniája megtört, izmosodik Kína és India. *Világgazdaság*, 2010. 01. 04.
- Új világrendet építene India, Kína, Oroszország, Brazília és Dél-Afrika. 2012. március 26. <http://richpoi.com/plugins/content/content.php?content.7718>

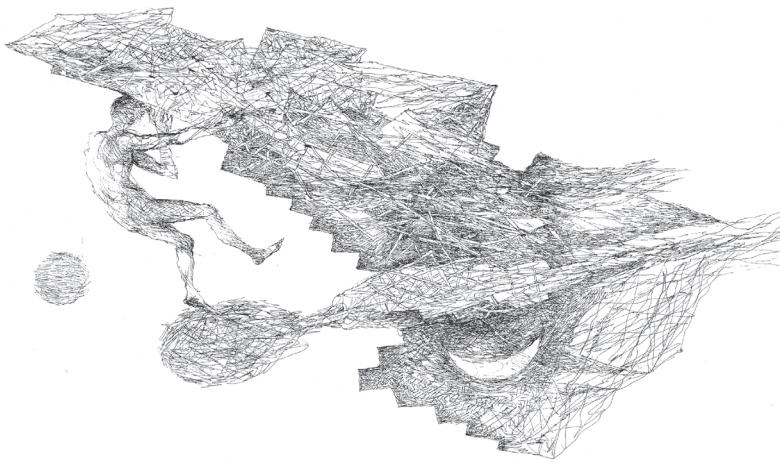
- Varga Gergely: Az ázsiai csúcstalálkozók és az amerikai–kínai stratégiai vetélkedés. *ZMNE Stratégiai Védelmi Kutató Központ. Nézőpontok* 2011/3. http://193.224.76.4/download/svki/Nezopontok/SVKK_Nezopontok_2011_3.pdf
- Voice of Russia: Argentina to join BRICS upcoming summit on Russia's invitation. 2014. 05. 31. http://voiceofrussia.com/news/2014_05_31/Argentina-to-join-BRICS-upcoming-summit-on-Russias-invitation-8322/
- Völgyi Katalin: *Hol tart ma a kelet-ázsiai regionalizmus fejlődése?* Magyar Tudományos Akadémia. Világgazdasági Kutatóintézet. Műhelytanulmányok. 91. szám 2011. november
- Wade, Robert: Pénzügyi rezsimváltás. *Fordulat* 4. (2008. tél / 2009. tavasz) newleftreview.org/article/download_pdf?language=hu&id=2739
- Weinstein, Michael A: Cutting out the US. *Central Asia*. Jul 13, 2005
- Wroughton, Lesley: BRICS economies to boost IMF funds, study currency swaps. Jun 18, 2012. <http://www.reuters.com/article/2012/06/18/us-g20-brics-statement-idUSBRE85H1K820120618>
- Wroughton, Lesley – Eckert, Paul: China rounds off push for bigger IMF war chest. Jun 19, 2012. <http://www.reuters.com/article/2012/06/19/us-g20-brics-statement-idUSBRE8510OA20120619>
- Wu Jiao – Ariel Tung: BRICS looks at funding pool, money exchanges. *China Daily*, 2012-06-20. http://www.chinadaily.com.cn/business/2012-06/20/content_15514253.htm
- Wu Jiao – Fu Jing: China to contribute \$41 billion to BRICS fund, *China Daily*, 2013-09-05 http://www.chinadaily.com.cn/china/2013-09/05/content_16948032.htm
- Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества о построении региона долгосрочного мира и совместного процветания. 08-06-2012. <http://russian.china.org.cn>
- Итоги саммита ШОС: Путин сменил генсека и показал Западу, что не допустит вторжения в Сирию и Иран. 7 июня 2012. <http://www.newsru.com/world/07jun2012/shosvswest.html>

JEGYZETEK

- 1 Kereskedelmi Világszervezet, 159 tagországgal (2013. március 2-i állapot szerint). A szervezet célja a nemzetközi kereskedelem teljes liberalizálása, az áruk és szolgáltatások forgalmát akadályozó összes nemzeti szabályozás (vámok, beviteli engedélyek stb.) lebontása.
- 2 Hashmi-Lee, 2008.
- 3 Lásd a hivatkozást „Russia Today, October 30, 2008” in: Shanghai Cooperation Organisation.
- 4 Indonézia, Törökország a teljes jogú tagság várományosai, Argentína, Egyiptom, Irán, Nigéria és Szíria jelezték csatlakozási szándékukat.
- 5 John Williamson amerikai közgazdász 1989-ben tíz pontban összefoglalta azt a liberális gazdaságpolitikai ajánlást, melyet a nemzetközi pénzügyi szervezeteik, Világbank és az IMF hivatalos politika szintjén fogadtak el és alkalmaztak (lásd erről: Wade, 2008).
- 6 A G20 a világ 19 legnagyobb gazdaságát és az Európai Uniót tömörítő együttműködés. Lásd: <http://hu.wikipedia.org/wiki/G20>.
- 7 A 2012. évi csúcstalálkozó példál a biztonsági kérdések kapcsán konkrétan vizsgálták a közel-keleti és észak-afrikai régió, valamint Afganisztán, Irán és Szíria „helyzetét”, a globális kormányzást szolgáló nemzetközi szervezetek (mint ENSZ, IMF, Világbank) működését, valamint az ENSZ keretében 2000-ben elfogadott millenniumi fejlesztési célokat (MDGs). Megvitatták a nemzetközi terrorizmus, a klímaváltozás, a világgazdaság és nemzetközi pénzügyi rendszer problémáit, és nem utolsósorban a szövetség tagországai közötti együttműködés elmélyítésének módjait. (Lásd BRIC/BRICS declarations.)
- 8 2000-ben 189 ENSZ-tagállam kötelezte el magát az alábbi célok megvalósítása mellett 2015-ig: 1. véget vetnek a súlyos szegénységnek és éhínségnek, 2. Megvalósítják a mindenkire kiterjedő alapfokú oktatást, 3. előmozdítják a nemek közti egyenlőséget és segítik a nők felemelkedését, 4. csökkentik a gyermekhalandóságot, 5. javítják az anyai egészségügyet, 6. küzdenek a HIV/AIDS, a malária és más betegségek ellen, 7. biztosítják a környezeti fenntarthatóságot, 8. a fejlesztés érdekében globális partnerséget építenek ki. (Lásd: <http://www.unis-vienna.org/unis/hu/news/2005/MDGhung.html>.)
- 9 „... az euróövezet mintegy 200 milliárd dollárral, Japán 60 milliárd dollárral, Svédország 10 milliárd dollárral, Norvégia 9,3 milliárd dollárral, Lengyelország mintegy 8 milliárd dollárral, Dánia közel 7 milliárd dollárral, Svájc és több más, néven nem nevezett ország 26 milliárd dollárral ...” (A BRICS-országok..., 2012)
- 10 A jelenlegi rendszerben a Világbank elnökét az USA, az IMF igazgatóját pedig egy európai állam „adja”.
- 11 Az SDR (Special Drawing Rights, Különleges Lehitási Jogok) az IMF tagok szabadon használható pénzneve. Az SDR az USA dollár, az euró, a japán jen és az angol font sterling árfolyama alapján meghatározott valutakosár.
- 12 A deviza csere (devizaswap) megállapodások értelmében az országok jegybankjai bármikor

- forráshoz juthatnak a másik ország pénznemében. (Lásd: Kína pénz cserél..., 2012.)
- 13 „Sanhagji Ötök”.
  - 14 Az USA 2006-ban megfigyelői státuszt kért az SCO-ban, de kérését elutasították. Irán legutóbb 2012-ben jelezte, hogy teljes jogú taggá kíván válni.
  - 15 Különös tekintettel a kábítószer-kereskedelemre.
  - 16 Az információs háború fogalmát „újraértelmezte” a szervezet. Az új értelmezés szerint egy másik ország szellemi, erkölcsi és kulturális szférájára károsan ható információt információs fenyegetésnek kell tekinteni. 2009-ben a fogalom kiegészült egy ország törekvésével egy másik ország politikai, gazdasági és társadalmi rendszerének aláásására.
  - 17 Az Eurázsiai Gazdasági Közösség Oroszország, Belorusszia és Kazahsztán vámuniója.
  - 18 A Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete tagjai: Belorusszia, Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország, Örményország, Tádzsikisztán, Üzbegisztán.
  - 19 Észak-afrikai országok, Egyiptom, Líbia, Tunézia, politikai rendszerének átalakulása.
  - 20 Csak az orosz–kínai olajvezeték építése 25 milliárd dollár értékű projekt.
  - 21 „Kétoldalú keretben” Kína és Oroszország 2005 óta öt katonai hadgyakorlatot tartott.
  - 22 A BRIC ekkor alakult meg, 2009. június 16-án.
  - 23 A tagországok „elszámolásaiiban”.
  - 24 Az úgynevezett FDI.
  - 25 Összehasonlításként 2006-ban az azonos mutató az EU-15-ben 64, az *észak-amerikai szabadkereskedelmi társulás* övezetében 46 százalékot tett ki (Hashmi–Lee 2008).
  - 26 Economic partnership.
  - 27 Ázsiai újonnan iparosodott országok (NIE): Dél-Korea, Szingapúr, Tajvan, Hongkong.
  - 28 ASEAN+3 keretében 2011. áprilisa óta makrogazdasági központ (Macroeconomic Research Office: AMRO) működik tanácsadó és „felügyeleti” szervezet minőségben (többek közt folyamatos regionális makrogazdasági monitoring, CMIM szakmai bázis, az IMF-hez hasonló funkciókkal.). Lásd: <http://www.amro-asia.org>.
  - 29 Entities Associated with ASEAN, <http://www.aseansec.org/21864.htm>.
  - 30 „A válság során Indonézia, Thaiföld és Dél-Korea devizataralékai gyakorlatilag felmorzsolódtak, így ezek az országok az IMF-hez voltak kénytelenek fordulni, amely a pénzügyi segítséget szigorú gazdasági feltételek teljesítéséhez kötötte.” (Ázsiai védelem..., 2007).
  - 31 Bilateral Swap Arrangements (BSA).
  - 32 Az Európai Szén- és Acélközösséget (ECSC) 1951-ben alapították.
  - 33 Jelen cikk az alábbi kutatás része: „dr. Frigyesi Veronika: Új társadalmi-gazdasági szerveződések (Keleten és Délen) ... érvek és szempontok egy kutatáshoz. 2007. május 21.”

A sötét energia XXI. századi világrendje és a híd-kapcsolatok szerepe a társadalmi innovációban

---

A sötét energia nemcsak arra ad magyarázatot, miért növekszik egyre gyorsabban az univerzum, hanem ezen analógia alapján arra is rájöhethetünk, mi okozhatja azt, hogy az emberek, habár közösségi lények, egyre távolabb kerülnek egymástól.

A különböző tudományágak elemeit szokatlanul kombinálva rájöhethetünk, miképp érvényesül a modern társadalomban a „sötét energia analógiája”. Bizonyítást nyert, hogy a mindennapokban a vágyak és a komfortérzet, az illúziók dominálják az önzetlenséget és a logikus gondolkodásmódot. Ez a jelenség a társadalom legkülönbözőbb élethelyzeteiben megfigyelhető. A közlekedésben a fiatalok nagy része képtelen arra, hogy csak 15 percig ne használja valamelyik modern eszközt internetezésre vagy zenehallgatásra. A vállalatok csatározása a vevőkkel a bevétel növelését szolgálja, miközben az általuk vélt technológiai újítások már előidézhetik a társadalmi rétegek kulturális és szociális süllyedését. Az oktatás nem nyújt megfelelő védelmet a sötét energia elől, hiszen mára a kényelmi megoldások dominálják a tanulási szándékot is. Ezekből következően sokakat veszélyeztet a lecsúszás és a deviancia, amely mint egy fekete lyuk, kebelezi be az embereket.

Habár ezek általánosan nem mondhatóak el mindenkiről, mégis túlsúlyban vannak a sötét energiát szimbolizáló megoldások.

A sötét energia hatásának gyengítésére mindenképp erősíteni kell az emberekben a kohéziós erőt, amely egy közösséggé formálja őket. Erre az egyik megoldás a híd-kapcsolatok megbecsülése lehet, amely képes közelebb hozni két társadalmi réteget.

(Bevezetés) Napjainkban számtalan problémával kell szembenéznie az emberiségnek. Problémát okoz az egyre erősödő üvegházhatás, kifogyóban vannak a fosszilis energiaforrások, túlnépesedés fenyeget, holott az egyenlőtlenség olyan méreteket ölt, hogy kontinensnyi ember éhezik, miközben mások legnagyobb problémája saját maguk kényelmének növelése. Ezekon felül a természeti katasztrófák, szélsőségek egyre gyakoribbá válnak, az értelmetlen szociális feszültségek nem különben és a felnövő generációnak is számtalan problémája akad az életpályájának kezdetén.

A fenti és más akadályokat ugyan leküzdhetjük, de az egyes diszciplínák összefogására lenne szükség. Fontos, hogy a tudományterületek kutatási eredményeit kreatív módon össze tudjuk illeszteni, másképp tudjuk látni a dolgokat, hiszen néha „csak” annyi hiányzik a probléma forrásának megértéséhez, hogy más szemszögből is vizsgáljuk meg a kérdést.

A problémák megoldásához vezetnek a más területekről vett analógiák. A kozmológiában gyakran földi példákkal igyeksenek illusztrálni a szakemberek mindazokat a jelenségeket, amelyek a világűrben játszódnak le.

Mindennapjaink tele vannak olyan problémával, amelyek szintén más szemszögből történő elemzésre várnak. E tanulmányban egy speciális kozmológiai jelenséggel igyekszem párhuzamba állítani a XXI. századi ember gondolkodásmódját és viselkedését. Különböző területekből veszek példákat, használlok fel elméleteket, amelyeket igyekszem kombinálni, ezzel másképp megfogni egyes mindennapi jelenségeket.

A témakört egy széleskörű, több részskutatást magába foglaló empirikus elemzés adatai

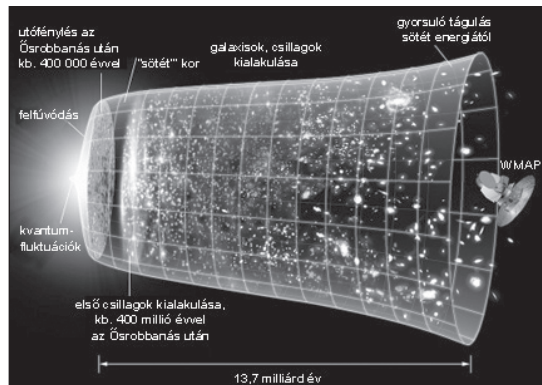
alapján dolgozom fel. Egyrészt korábbi kutatások eredményeit használom fel a jelenségek magyarázatánál, másrészt megfigyeléseket végeztem olyan momentumok vonatkozásában, amelyek előre vihettek a témám feldolgozását illetően.

(*A sötét energiáról*) A kozmológia, akárcsak más tudományok folyamatosan fejlődik. Egyre több ismeretünk lesz a minket körbevevő univerzumból, annak működési elveiről, azonban azt korán sem jelenthetjük ki, hogy a kozmoszról rendelkezésre álló ismeretanyag kielégítő lenne.

A legújabb kutatások közül kiemelkednek egyes kérdések, amelyek közül az egyik a sötét energia, valamint a vele kapcsolatos kérdéskörök. A tudomány jelen álláspontja szerint az univerzum 4%-át adják a csillagok és az egyéb látható objektumok, mintegy 23%-át az úgynevezett sötét anyag (Dark Matter) és a fennmaradó 72% a sötét energia (Dark Energy).

A sötét energia létezését sosem mutatták ki (eddig), azonban közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre annak létezéséről. A háromnegyed arányt felölelő energia kimutatását számos kísérlettel próbálták bizonyítani, így például megfigyelve az I.a. típusú szupernóvák viselkedését, azonban az eddigi eredmények még nem támasztják alá 100%-os bizonyossággal az elgondolást. (Snyder et. al. 2007)

1. ábra: A gyorsulva táguló univerzum

Forrás: <http://vizzavszodor.blogspot.hu/2012/04/nagy-bumm-es-fekete-lyuk.html>

A világűr kutatói abban egyetértenek, hogy mindenképp váratlan az univerzum gyorsuló tágulása. Korábbi elméletek szerint a gravitációnak, mint összehúzó erőnek le kellene lassítani, majd meg kellene állítania a kozmosz tágulását, ezzel szemben a mérések azt igazolják, hogy gyorsuló ütemben tágul az univerzum. A szakemberek ezt a jelenséget egy anti-gravitációs erőnek tulajdonítják, ami nem más, mint a „sötét energia”. Az még tisztázatlan kérdés, hogy az idő függvényében hogyan fog változni a sötét energia és a gravitációs erő közötti reláció, így a jövőre vetített kozmosz mérete és tömege meglehetősen nehezen kiszámítható. (Snyder et. al. 2007)

(*A sötét energia „világrendje”*) A következő fejezetben arra igyekszem rávilágítani, hogy helyénvalónak látszik a sötét energia jelenségét nemcsak a kozmológia, hanem a társadalomtudományok, gazdaságtudományok monitorozásánál is szem előtt tartani. A döntése-

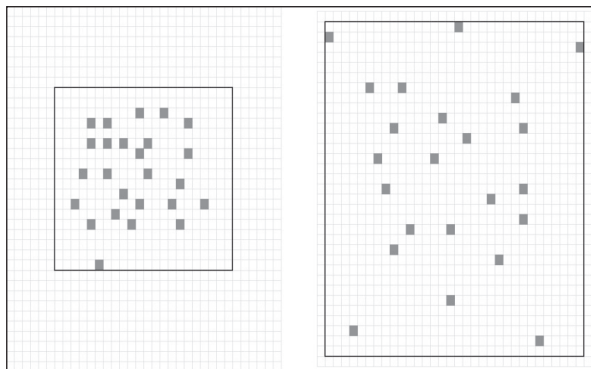
ket hasonlóképpen hozzuk meg, mint ahogy az univerzum működik. Mind a két esetben egy rejtélyes erő (sötét energia) befolyásolja a várható cselekményeket. Mindennapjaink döntéseit úgy befolyásolják a rejtett jelenségek, mint ahogy a sötét energia befolyásolja az univerzum viselkedését.

A sötét energia analógiájának kifejtése

A társadalomban egy ugyanolyan folyamat megy végbe, mint a kozmoszban, azonban ahhoz, hogy ezt észrevegyük, kissé át kell definiálni a fogalmakat.

Képzeld el, hogy adott számunkra egy A4-es lap, amely pont akkora, hogy az emberi kapcsolatok éppen elférnek rajta! Képzeld el azt, hogy ezen a lapon az emberek kis pontok és a köztük lévő távolság pedig a köztük fennálló kapcsolat jellegét, szorosságát mutatja! Minél kisebb az adott távolság, a kapcsolat annál szorosabb az ott található egyének között, következésképpen a kis lapméret egyenértékű azzal, hogy hat a társadalom tagjai között a közösséget formáló kohéziós erő.

2. ábra: A társadalom kapcsolatainak illusztrálása

Az ember alapjában véve közösségi lény (*homo sociologicus*), ami azt jelenti, hogy ösztönösen keresi mások társaságát. Ez az univerzum jelenségeinek vizsgálatában hasonlít a gravitációs erőhöz (tömegvonzás). Ebből az is következik, hogy habár a népesedés egy ideig növeli a lap méretét, annak gyorsulása egy idő után lelassul, esetleg meg is áll és mérete beáll egy szintre.

A tapasztalati vizsgálatok azonban a várakozásokkal ellentétes eredményt kaptak. Ahogy az univerzum is a várttal ellentétesen gyorsulva növekszik, ugyanígy a XXI. századi ember kapcsolatai is lazábbá váltak, vagyis a példa vonatkozásában egyre jobban növekszik a kapcsolatok erősségét mutató lap mérete.

Ahogy a kozmológusok is azon kezdtek el gondolkodni, mi okozhatja a gyorsuló tágulást, így minden bizonnyal ebben az esetben is célszerű lehet az okokat felderíteni. Ahogy a galaxis esetében, így kiindulópontnak itt is elfogadhatjuk, hogy egy rejtélyes, egyelőre megmagyarázhatatlan erő befolyásolja a viselkedést. Ez a *sötét energia analógiája*.

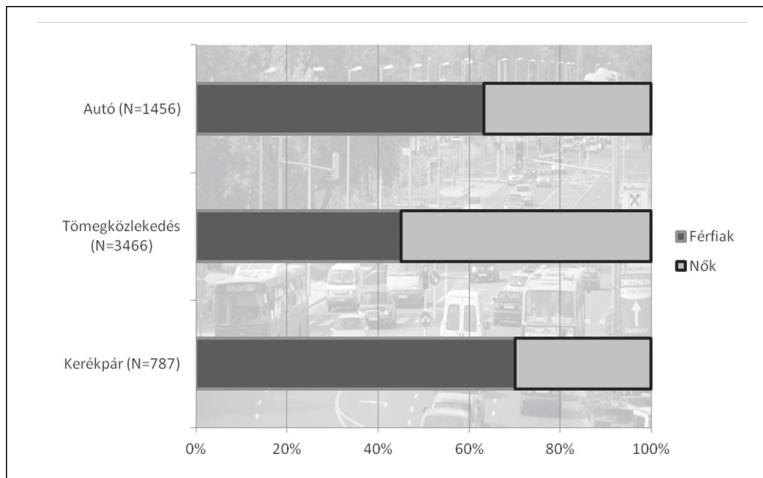
A digitális világ

A lazuló kapcsolatszerkezet egyik legnagyobb oka a digitalizálódás. A XX. század második felében a technológiai haladás ugyan felgyorsult, azonban ez a fejlődés azt eredményezte, hogy mára a lakosság nagy része nem tud élni a modern műszaki

víványok nélkül. A filmipar sokszor elrugaszkodik a valóságtól, azonban James Cameron utópisztikus elemeket tartalmazó filmjében lényegében 30 évvel megelőzte a világot. Az emberiséget bekebelezi egy Skynet nevű program, amely egyre gyűjti emberi áldozatait. Az emberek ugyan próbálnak védekezni a veszély ellen, de csak későn döbbennek rá, hogy a valódi fenyegetést egy számítógépes szoftver jelenti; nevezetesen a Skynet. (Cameron 1984) Jóllehet, a való életben nincsenek életre kelt robotok, akik mindenféle fegyverrel támadnak az emberre, de az internetes világ szimbólumaként szolgáló funkció tulajdonképpen ugyanezt a funkciót tölti be. „Meggförtözte” az oktatást, a mindennapokat, a hivatalokat és teljes mértékben ettől a szoftvertől függ a legtöbb ember. Tényleges haláleset nem történik az említett online portálon keresztül, de kialakít egy olyan szintű függőséget, amely ha testben nem is, de léleklben elkezd pusztítani az embert.

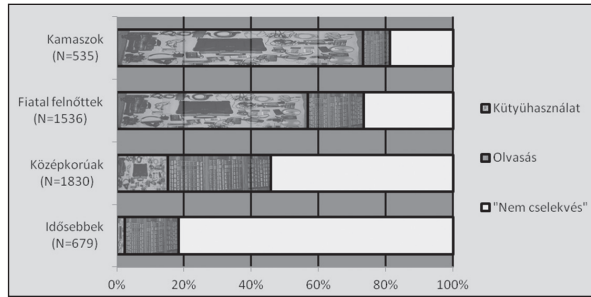
Sötét energia az utazási szokásainkban

Mindennapjaink egyik meghatározó, rutinszerűvé vált mozzanata a közlekedés. A XXI. századra a helyváltoztatás számos módja ismertté vált, azonban a lakosság jelentős része néhány módszerre szűkíti le az utazásai során igénybe vett eszközök sokaságát.

3. ábra: Az utazási szokások nemi bontásban'

Néhány évtizede az utazási szokások a maitól eltérőek voltak. A szekér és az ahhoz hasonló eszközök tulajdonképpen a múlt martalékaivá váltak és a XX. század második felében az autó és a tömegközlekedés vált általánossá. Az utóbbi évtizedben egyre gyakrabban helyettesítik az emberek kerékpárral az autós és egyéb közlekedést. Ezek tudatában jelenleg négy helyváltoztatási módszer tekinthető általánosnak: a gyaloglás, a kerékpározás, a tömegközlekedés és az autó.

4. ábra: Utazási szokásaink – tömegközlekedés

A XXI. században a leggyakoribb választott közlekedési eszköz a *tömegközlekedés*. Utazásaink során tökéletesen megmutatkozik a társadalmi szintű viselkedési attitűd. A generációk között a töréspontot a középkorúak jelentik, hiszen míg az X-generáció tagjai (1969 előtt születettek) sokkal visszafogottabbak, szolidak, addig az Y- és kiváltképp a Z-generáció aktívan keresi a technológiai újdonságokat. A statisztikai adatok rendkívül aggasztóak. A fiatalok komfort utáni vágyakozása, az introvertáltság a vártnál is nagyobb méreteket öltött. Borzasztó, hogy a tinédzserek és a fiatal felnőttek többsége képtelen úgy utazni, hogy közbe ne szorongassa valamelyik „kütyűjét” vagy a headset/fülhallgatót ne lenne a fülében, amiből gyakran zavaró hangerővel megy a zene. A fiatalok egyre kevésbé ismerik a „nem cselekvés” áldásos hatását, hiszen minden lehetőséget megragadnak arra, hogy a közösségi oldalakat nézegessék, vagy zenehallgatásba merüljenek. Gyakran pedig a belső béke a csend függvénye. A középkorúakra inkább az olvasás, míg az idősebb korosztályra a tényleges „nem cselekvés” a legjellemzőbb.

Sajnos napszakonként ugyan eltérő adatokat kaptam a kutatás folyamán, azonban a fáradtság, az inaktivitás és az introvertáltság minden esetben jellemző volt. A fiatalabbak reggel nagyon bágyadtak voltak, akárcsak az idősebbek. Sokakon lehetett látni, hogy még nincsenek igazán ébren. A kamaszok és a fiatal felnőttek többet olvastak (természetesen az iskolai tanulnivalót, illetve az ingyenes újságokat), valamint zenét hallgattak, míg az idősebbek inkább csak az újságok olvasására fordították az utazás idejét. Az utazók nagy része reggel a még fáradt, délutánra a már fáradt, ugyanakkor a nap második felében előkerültek a mobilinternetes eszközök és a középkorosztállyal bezárólag jellemző volt azok szorongatása és aktív használata.

A komfort iránti vágy erősen jelentkezik a tömegközlekedési eszközzel történő utazás során. A legtöbb esetben, ahol hat embernek van fenntartva az ülőhely, ott öten, ahol ötnek, gyakran négyen foglalnak helyet. Az álló emberek sok esetben „igyekeznek” úgy elfoglalni helyüket, hogy még csak véletlenül se lehessen érdemben közlekedni a szerelvényekben, csak azért, hogy a komfortzónájuk biztosítva legyen. Sajnos a nem-gondolkodás azt is eredményezi, hogy gyakran az ajtóban állnak az emberek, gátolva ezzel a le- és felszállást, holott ők még több megállót mennek. Hallgatva és megfigyelve az embereket a tömegközlekedési eszközökön, arra következtetek, hogy irritálja az emberek egy jó részét a másik ember közelsége, amely több esetben kimondásra is került.

Összességében a tömegközlekedésen történő utazásnál nagyon introvertáltak az emberek, s csupán pár százalék az azok aránya, akik extrovertált módon figyelembe vesznek másokat, esetleg érdeklődnek, akárcsak tekintet szintjén is mások iránt. Így ez mindenképp növeli a távolságot a lakosságot alkotó egyének között.

Napjainkban a lakosság számára elérhető és egyben legnagyobb komfortot biztosító utazási eszköz az *autó*. Habár az általános rutin szerint azok, akik nem tömegközlekedéssel közlekednek, gyakran az autót választják, sokszor használják együtt a kettőt, illetve a jelenlegi társadalmi sajátosságokra alapozva több használati modellt lehet megkülönböztetni. A személygépkocsi-állomány erősen megközelíti a magyar háztartások számát (KSH, 2014), ami szintén erősen elgondolkodtató, főleg annak ismeretében, hogy a gépkocsik hozzávetőlegesen 60%-ában egyetlen személy ül. A magas státuszúak számára kifejezetten elvárás, hogy autóval közlekedjenek, ezzel is növelve az illúziót, ami őket körülveszi, illetve növelve a szociális szakadékot a szegények és a tehetősek között. Az autó hátránya, hogy a közlekedés gyakran kiszámíthatatlan, eltérő vezetési stílusok. Ezek a kockázati tényezők erős stresszt okozhatnak egyes sofőrökben. Ugyan magasabb a férfi sofőrök aránya, azonban ez nem azt jelenti, hogy ilyen nagy a különbség az autóval járó nők és férfiak aránya között. Ennek oka a tradicionális családi szerepek, amely tükrében sokszor a férfi viszi a munkahelyre a nőt és érte is megy. Fordítva ez eseti rendszerességű, hiszen az üveglafon-effektus és az előbb említett hagyományos családszemlélet ezt megakadályozza. Habár szabályt hoztak rá, mégis előfordul, hogy a vezetés közben a sofőr kihangsúlyozás vagy headset nélkül telefonál (a kormányon ülők mintegy 2-3%-a telefonál vezetés közben). Ez és egyéb tényezők is azt mutatják, hogy az autósok gyakran nem figyelnek kellőképpen a saját maguk biztonságára, az autóstársukra és legfőképp a gyalogosokra.

A gyalogosan közlekedők szintén introvertáltak; s ez kiemelten igaz a fiatalokra. A kései Y-, és a Z-generáció tagjai sétálás közben is gyakran zenehallgatással, vagy mobileszközön való chateléssel töltik el az idejüket, aminek gyakran az a következménye, hogy tudomást sem vesznek a környezetükről. A tablet monitorára vagy az okostelefon kijelzőjére való fókuszálás miatt sokszor előfordul, hogy ismerőseiket sem veszik észre, vagy éppen nekimennek a velük szemben közlekedőnek. Sajnos, a fiatalok perifériás látása nagyon beszűkült, így néha elkerülhetetlen az ütközés.

A forgalmasabb központok kiválóan megmutatják azt, hogy a mai lakosság káoszrend szerint él, és sokszor kényelmesebb nem gondolkodni, csak követni a többieket. Egy zebránál, aluljárónál gyakran inkább az az érzése az embernek, hogy a közlekedés sokkal inkább hasonlít arra, amikor két ellenséges hadsereg egymásnak ütközik, mint sem egy jól strukturált, átgondolt helyváltoztatási metodikára. Ha megfigyeljük ezeket a pontokat, akkor látható, hogy mind a két oldalról az út teljes szélén közelednek egymás felé az emberek és sokszor vannak fennakadások. Üdvözítendő az ötlet, amelyet megvalósítottak a Kálvin tér metrómegállójának összekötő szakaszában, nevezetesen, hogy középre korlátot helyeztek el, ami segíti a forgalmi rendszer kialakulását.

A kerékpár elsősorban a test fizikális karbantartása, másodsorban pedig a környezetre rótt emisszió csökkentése miatt fontos közlekedési eszköz. Egyelőre nagyon kevesen élnek a biciklizés adta lehetőséggel. A férfiak túlsúlya itt is megfigyelhető, ami a középkorú és az idősebb nők kerékpár felé mutatott inaktivitásával magyarázható. A kevés kerékpáros oka az egyrészt, hogy jóval korábban el kell indulni, hiszen egy kerékpárral sokkal lassabban haladhatunk, mint egy autóval. Ehhez az kell, hogy korábban keljenek fel az emberek, ami pedig a kényelmes életvitel ellen hat. A biciklik alpból nem tekinthetők komfortos megoldásnak, ami megint csak csökkenti a népszerűségét. Végezetül meg kell említeni, hogy a közlekedés volumene és helyrajzi sajátosságai is befolyásolhatják, kik ülnek kerékpárra a mindennapjaik során.

Vállalatok „sötét energiája”

A szervezeteket azok az emberek alkotják, akik az előzőek alapján egyáltalán nem, vagy csak nagyon csekély mértékben érdeklődnek valóban a társadalom iránt. Az egyik klaszszikus szervezet, amely mindenképpen elemzésre szorul, a vállalatok rétege. A vállalatok filozófiája már a szó definiálása során prezentálja, mennyire önérdek-követők, miközben mások elért haszna őket kifejezetten nem érdekli, hiszen a vállalatok olyan szervezetek, amelyek szükségletet elégítenek ki, profit elérése mellett (Chikán 2008). Ugyan a meghatározásban a profit, mint másodlagos tényező szerepel, azonban a közgazdaságtan egy egész diszciplínát épített arra, hogyan maximalizálja a bevételeit a vállalat és a gyakorlati életben is ez az elv kerül a középpontba.

A szolgáltató és termék megvásárlását biztosító gazdasági társaságok mindennapos életében gyakoriak az olyan divatos kifejezések, mint például a marketing. A marketing „a tervezésnek és a végrehajtásnak az a folyamata, amelynek során elképzelések, eszmék, termékek és szolgáltatások teremtése, árazása, ösztönzése, elosztása megy végbe az egyéni és szervezeti célok kielégítése végett” (Józsa 2003). A vállalati rutin sokszor a marketingtevékenységgel és a vállalati érintettekkel való kapcsolat elemzésével követhető le a legjobban. Tekintettel arra, hogy a cégeket olyan emberek alkotják, akik az előzőek alapján erőteljesen középpontba helyezik a saját érdekeiket és kényelmüket, az érintettekkel való kapcsolat korán sem olyan harmonikus, mint ahogy azt esetleg elvárnánk egy olyan fogaskeréktől, mint a vállalat.

A vállalati tevékenység egyik alapvető fogalma az üzleti titok. Az üzleti titok „a gazdasági tevékenységhez kapcsolódó minden olyan tény, információ, megoldás vagy adat, amelynek nyilvánosságra hozatala, illetéktelenek által történő megszerzése vagy felhasználása a jogosult jogszerű pénzügyi, gazdasági vagy piaci érdekeit sértené vagy veszélyeztetné...” (Szilágyi–Szilágyi 2004) Lesarkítva a mai üzleti gyakorlat olyan, hogy ami nem a marketingkommunikáció része, az az üzleti titok tárgykörébe tartozik. Üzleti titokra hivatkozva a vállalatok szinte bármit eltakarhatnak, így olyan dolgokat is, amelyek nem feltétlen vetnek rájuk jó fényt. A szervezeti megoldások, mint például a javadalmazás, az alkalmazottak túlóráinak rendezése, a termékek tárolási körülményei mind olyan tényezők, amelyek a mai szervezeti kultúra alapján üzleti titoknak minősülnek. Ennek ellenére nagyon sok helyen nem úgy folynak a dolgok – akár a fenti témakörök tekintetében, akár más tekintetben – ahogy annak normális viszonylatban menniük kellene, azonban a problémás esetek csupán egy töredékére derül csak fény. Ennek legtöbbször az az oka, hogy az alkalmazott félti az állását, így sarokba van szorítva.

A marketingeszközök közül a legkönnyebben az árpolitika értelmezhető és prezentálható, hiszen annak alakulása számos statisztikai kimutatás témája. Természetes, hogy a költségek emelkedésével egyidejűleg nőnek a fogyasztásra szánt termékek árai, így az sem meglepő, hogy az utóbbi 10 évben szinte minden érdemi termék/szolgáltatás jelentősen megrágult. 10 évre visszamenőleg elemezve az adatokat elmondhatjuk, hogy akadt olyan év, amikor a kenyér és a hús 20%-kal, a zöldségek 40%-kal, a villamos energia megint csak 20%-kal és az orvosi ellátás 60%-kal lett drágább egy év alatt. (KSH, 2014) Azonban sajnos a háztartásokra nött teher nem csak a tényleges áremelkedés függvénye.

Az áremelés nem feltétlen az adott termék ellenértékének változásával oldható meg. A vállalatok előszeretettel módosítják a termékeik összetételét, kiszerezését. Gondoljunk csak bele abba, hogy vajon akárcsak 15 éve hogy nézett ki egy felvágott és az hogy néz ki ma. Mára a csomagolóanyag nagy betűkkel jelzik azt, hogyha egy sertés párizsi 50-60% sertéshúst tartalmaz, vagy hasonlóan gondolkodhatunk a sonkáknál, kenyereknél, olajoknál... Ez azt jelenti, hogy a vállalatok az összetétel módosításával ugyanúgy el

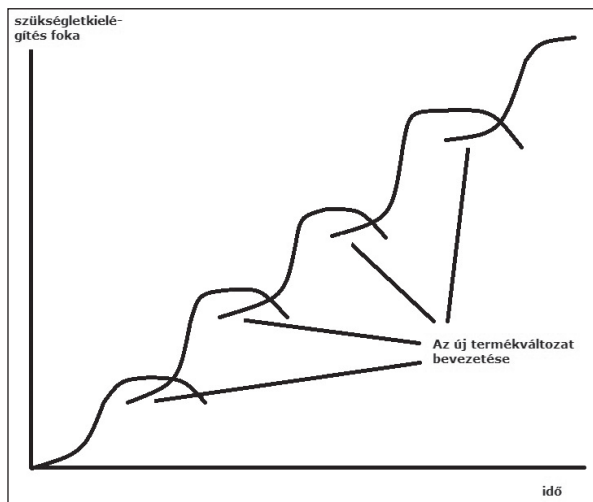

tudják érni az áremelést, még ha ténylegesen a termék ára nem is változik.

Napjainkban a termékek egység súlyával történő játszadozás bevett szokás. A vállalatok igyekeznek kijátszani a fogyasztók jóhiszeműsége alapuló rutinszerű vásárlási szokásait. Amikor a magyar piacra bekerült a Mars és Snickers szelet, akkor 60 grammosak voltak, de mára az előbbi 47g, az utóbbi 50g. Ez azt jelenti, hogy minden egyéb tevékenység nélkül 20%-kal megemelték a csokoládék árát. Ugyanígy régebben a fél kilós (500 g) tészták standardnak számítottak, azonban mára már sokszor kaphatóak „fél kilósnak látszó” 400 g-os kiszerelések, valamint a családi méret, ami 1 kg-os volt, mára azonban a súlyuk 800-900 g. Az olajnál volt kísérlet az 1 literes kiszerelés helyett a 0,92 literes kiszerelés térnyerésére, de egyelőre ez egy átmeneti megoldásnak bizonyult. Sajnos amíg a fogyasztók hagyják becsapni magukat, illetve amíg vásárlásaik során nem elég körültekintőek, addig ezek a megoldások terítéken maradnak, ugyanis a pszichológiai eszközök és a látszateltételek hatásos eszköznek bizonyulnak.

Összességében ez is azt mutatja, hogy a vállalati definíció, miszerint szükségletet elégítenek ki, sérül, hiszen ez a profitvárokozások mögé szorul, mint másodlagos cél.

A termékpolitika az ún. termékéletgörbéen alapul. A termékeket bevezetve a piacra 4 kategóriát különítünk el; bevezetés, növekedés, érettség és hanyatlás. Amikor egy adott termék az utolsó, azaz a hanyatlás fázisába kerül, megjelenik a piacon az őt helyettesítő más termékváltozat, amely elvileg magasabb szinten képes a fogyasztók igényeit kielégíteni. Erre egy szemléltető példa a mobiltelefonok esete. 1994-ben olyan készülékek kerültek piacra, amelyek csak telefonálásra voltak képesek. Amikor ezeknek a telefonoknak a kora lejárt, az innovátorok piacra dobták az sms-t és egyéb, mára már alapfunkciónak számító applikációt ismerő új készülékeket. Ezek után jöttek a több csengőhangot ismerők, az erősebb akkumulátorral rendelkezők, a kisebbek, a polifónikus hangokat tartalmazók, majd sok lépcső után az okostelefonok. Minden egyes készülék az innováció következtében egyre többet tudott, de ez vajon azt is jelenti, hogy egyre nagyobb mértékben elégítették ki az igényeket? Nem feltétlenül.

5. ábra: A termékéletgörbe az innovatív termékváltozatok mentén

Saját szerkesztés

Az előregondolkodó vállalat egy adott termék piacra dobása után nem sokkal arra összpontosít, hogy milyen irányba fejlessze a termékét. A kutatások előrehaladtán és az éppen aktuális, trendi jószág beérésének függvényében a cégek megtervezik az új termékváltozatok piacra való bevezetését. Egyik legjellegzetesebb példája ennek az ízesített sörök, amelyek csökkentett alkoholtartalommal és valamilyen gyümölcs-íz-tartalommal rendelkeznek. A racionálisnak tartott vállalat nem várja meg, míg az előző, még piacon lévő terméke a hanyatló szakaszba lép, hanem a fogyasztókat már az érettség szakaszában megismerteti az új termékváltozattal. Ez adhat arra biztositókat, hogy a vállalat ügyfélköre megmaradjon és új bevételi forráshoz juttassa a tulajdonosokat.

A kreativitás és egy más szempontú elemzés tükrében célszerű lehet egy teljesen szokatlan oldalról is megvizsgálni a termékek technológiai életgörbéjét. Általában a magasabb technológia egyben azt is jelenti, hogy a szükségletek magasabb szinten kerülnek kielégítésre. (Chikán 2008) Az elemzéshez a fenti termékéletgörbéhez társítsunk egy egészen elütő dogmát; nevezetesen a fizikában és az űrkutatásban egyaránt ismert relativitás-elméletet. Einstein elmélete szerint a tér meggörbül és ezáltal megbomlik a tér-idő egysége. (Lucas, 2007)

Képzeljük el, hogy a fenti termékváltozatokat tartalmazó életgörbéket felrajzoljuk egy A4-es lapra. Ez szolgáltatja az alapot. A tér meggörbülését szemléltessük úgy, hogy ezt a lapot henger formára formáljuk úgy, hogy a rajzolt vonalak a lap külső felén vannak. A papír széléit rögzítjük, majd magát a lapot egy asztalra tesszük. Ebben az esetben eltérünk Einstein eredeti tér görbüléséről szóló elképzelésétől, azonban az alapfilozófia mindenképp hasznosul a jóllét elemzésénél. Az asztal felszínétől mért távolság (magasság) jelentse a szükséglet kielégítését, illetve a jóllét színvonalát. Ha elkezdünk az egyes termékváltozatok mentén araszolgatni, látjuk, hogy egy idő után jól lehet, úgy érezzük, javult a helyzetünk, mégis alacsonyabb a jólléti színvonalunk. Az innováció társadalomra vetített jó hatása egy idő után visszajára fordul és ami eddig technológiai újítás címszó alatt a társadalmi civilizációt emelte és növelte a boldogság érzetét, az a sokadik termékváltozat, ciklus után egyre mélyebbre taszítja az emberiséget.

Oktatás és kultúra

A sötét energia, amely befolyásolja az emberek jellemét, nem csak az utazások és a vállalatok döntéseiben figyelhető meg, hanem a kulturális színvonalban és az oktatási rendszer sajátosságaiban is.

Az emberek nem akkor mutatják meg, mi a valódi kulturális színvonaluk, amikor „hozniuk kell” magukat, hanem akkor, amikor elengedik magukat és a hozzájuk hasonló társadalmi helyzetű csoportba kerülnek. Ez alapján a nyerssiesség nagyon erősen jelentkezik a mindennapokban, hiszen az emberek között járva gyakran hallani olyan obszcén szavakat, akár, mint kötőszavak, amelyeket az adott egyén egy más társaságban nem mond ki. Az őszinte személyiség részei ezek a szavak, mint ahogy a tipikus beszédtemák és döntések is. Az elmélet és a gyakorlat ebben az esetben is messze eltér egymástól. A szofisztikáltság és kulturális színvonal mérésének egyik legjobb mérési eszköze a felsőoktatás, az abban résztvevő emberek döntési és viselkedési algoritmusai, valamint lexikai és egyéb ismereteik felmérése.

A Z-generáció egyetemre való betörése nem mutat kedvező előjeleket, hiszen az Y-generáció utolsó évfolyamai már nagyon erősen mutatják azokat a sajátosságokat, amelyek a Z-generációra jellemzők. Az egyetemisták nagy része teljesen homogén a

lakosság többségével és szinte teljesen a digitális eszközök függői. A mobilinternetet is tartalmazó eszközöket sokan még az előadások alatt sem tudják nélkülözni és a koncentráció és a jegyzetelés helyett inkább a közösségi portálokkal és az egymással történő üzenetváltással foglalkoznak az órán (is). (Faragó–Vass 2014) Az elvileg szellemi elitet biztosító felsőoktatásban résztvevők egy része erősen megkérdőjelezhető lexikai tudással rendelkezik; tekintettel arra, hogy többen nincsenek tisztában a fővárosokkal, vagy nem ismernek fel idézetet a magyar himnuszból. (Bolla–Faragó 2012) Emellett a helyzetüket az is súlyosbítja, hogy extrém magas a belépéskor nem köszönők és a késők aránya (Faragó–Vass 2014).

Elkeserítő, de a felsőoktatás utánpótlása sem jobb, sőt! Az internetes portálok, ahol a fiatalok kérdéseket tehetnek fel másoknak, hemzseg az olyan kérdésektől, amelyek a lényege a középiskolás tanulás. Nagyon sok olyan feltett kérdés van, amelynek az a lényege, hogy valaki leír egy (házi) feladatot és azt várja, hogy más leírja a megoldást. Tehát a házi feladat megoldása semmilyen agyi tevékenységet nem generál az ő részéről, csak leírja (jó esetben) azt, amit válaszolnak neki, és ezzel kész a lecke. Talán ennél is súlyosabb problémákat irányoz előre az a tény, hogy ugyanezen a portálon elterjedőben vannak azok a kérdések, hogy: „Hogyan legyek beteg?”, amelyek háttérben az esetek legnagyobb részében egy másnapi dolgozat van, amire a kérdést feltevő semmit nem tanult. Sajnos a Z-generációnak a komfort nagy úr, még az egészségnél is fontosabb több esetben, amint a mellékelt ábra mutatja.

A komfort és a kulturális színvonal találkozását jelképezi az, amikor a fiatalok arról csevegnek egy kötetlen beszélgetésben, hogy melyikük milyen órára nem ment be. Sokak büszkélkedve, dicsekedve mondják el beszélgetőpartnerüknek, hogy éppen milyen álokot találtak ki arra vonatkozóan, hogy bújjanak ki az órára való bejárás alól; mintha ez lenne a legtermészetesebb dolog. Ami elborzasztó, hogy ezt a diskurzust akár a felsőoktatásban tanulók, akár a középiskolások is végigfolytatják, hiszen mind a két közösség tagjaira (illetve azok egy részére) jellemző az eseti iskolakerülés. Ezek a megoldások több esetben a kényelmetlen időpontban sorra kerülő órák esetében valósul meg, vagy abban az esetben, ha számonkérésre számít a fiatal és lényegében nem készült az adott dolgozatra/felelésre és meg akarja úszni a rossz jegyet.

Egyenlőtlenség és sötét energia

A szerzett munka státusza, az iskolázottság és egyéb tényezők erősen befolyásolják az egyén helyét a társadalomban. Ugyan a magyar adatok pozitívak a foglalkoztatásról és a bérek alakulásáról, azonban a képlet mégsem ilyen egyszerű. A média minden negyedévben legalább egy napot szentel az átlagbér alakulásáról való tájékoztatására. Minden alkalommal bemondják, hogy éppen aktuálisan mennyi a munkanélküliségi ráta és hogy az alkalmazásban állók átlagosan mennyit keresnek. Ez megint csak az illúziókeltés kiváló eszköze, hiszen a 2013. év végi adatok szerinti 215 ezer forintos átlagbér önmagában nem alkalmas a megbízható elemzésre egy eloszlást sejtető más mutatószám nélkül. Hogy ezt érzékeltessem, bemutatok egy rövid számpéldát!

A eset: Tegyük fel, hogy az országban 5 ember van, akik mind 200 ezer forintot keresnek. Tegyük fel továbbá azt is, hogy az A1-esetben következő évre mindannyiuknak 10%-kal nő a bére, míg az A2-esetben csak egy munkás jövedelme nő 50%-kal.

- **Status quo:** Átlagbér: $\varpi = \frac{5 \cdot 200.000}{5} = 200.000 \text{ Ft}$
- **A1-eset:** Átlagbér növekedési üteme: $I = \frac{\frac{5 \cdot 220.000}{5}}{200.000} = 110\% \rightarrow +10\%$
- **A2-eset:** Átlagbér növekedési üteme: $I = \frac{\frac{4 \cdot 200.000 + 1 \cdot 300.000}{5}}{200.000} = 110\% \rightarrow +10\%$

B eset: Tegyük fel, hogy az országban 4 ember van, akik 100 ezer forintot és egy, aki 600 ezer forintot keres. Következő évre a B1-esetben tételezzük fel azt, hogy minden munkás bére 10%-kal emelkedik, míg a B2-esetben a magas keresetű munkavállaló bére 15%-kal, míg az alacsony keresetűek bére 2,5%-kal nő.

- **Status quo:** Átlagbér: $\varpi = \frac{5 \cdot 200.000}{5} = 200.000 \text{ Ft}$
- **A1-eset:** Átlagbér növekedési üteme: $I = \frac{\frac{5 \cdot 220.000}{5}}{200.000} = 110\% \rightarrow +10\%$
- **A2-eset:** Átlagbér növekedési üteme: $I = \frac{\frac{4 \cdot 200.000 + 1 \cdot 300.000}{5}}{200.000} = 110\% \rightarrow +10\%$

Jól látható, hogy a játék a számokkal azt eredményezte, hogy a médiatudósításokban mind a négy esetben azt hallanánk, hogy az átlagbér a tárgyévben 220 ezer forint, amely 10%-kal haladja meg az egy évvel korábbi adatot. Természetesen ez nem hiteles bejelentés, hiszen a növekedés mögöttes okait nem látjuk tisztán. A tudósítás elrejtetheti mind az A, mind a B eseteket is. Éppen ezért szükségeszerű a szóródási vagy eloszlási mutató együttes bejelentése.

Ez korán sem elhanyagolható mozzanat, hiszen az A vagy B típusú eloszlás alapján megváltoztatja a társadalmi berendezkedést. Az A1 esemény egészen másra enged következtetni, mint a B2 eset. A szociális egyenlőtlenség egyik oka az, hogy egyeseknek nélkülözniük kell, míg mások dúskálnak a minőségi és a luxus jóságokban.

A munkanélküliség gyakran ellehetetleníti a lakások fenntarthatóságát és az állandósuló állástalanság előbb-utóbb a hajléktalanná válás egyik következménye. A főváros kerületeiben utazgatva megfigyelhető, hogy a nincstelének között is van különbség. A frekvenciánál helyeken sokszor találkozunk hajléktalankkal és azok egy minősített kategóriájával, a koldusokkal/kéregetőkkal (ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a kéregető nem feltétlen hajléktalan). Olyan forgalmi csomópontokban, mint mondjuk a Blaha Lujza tér, a Móricz Zsigmond körtér stb., vagy turisztikailag fontos helyek, mint például a Váci utca, nagyobb számban jelennek meg a kéregetők. Koldus és koldus között is van különbség, hiszen más stratégia alapján próbálnak kérni pénzt az arra járóktól, mégis a legtöbbször leírhatók néhány stratégiával. A standard stratégiát követő kéregetők az általában „kijelölt” helyen ülnek/állnak, semmilyen aktív tevékenységet nem végeznek és így visszafogottan próbálnak valamilyen bevételre szert tenni. Az aktív stratégiák között az egyik az, amikor zenei szolgáltatással próbálják meg rávenni a járókelőket az adakozásra. Az előadott „dalok” kiválasztásánál befolyásoló tényező a környék, a birtokolt hangszer és a „vendégösszetétel”. Az aluljárók torkolatában többször találkozunk az ember olyan

koldussal, aki gyermekének vagy valamely háziállatának társaságában próbál szerencsét. Végezetül a harmadik jellemző aktív stratégia a kis feliratos táblák alkalmazása, amelyeken rendszerint az szerepel, hogy valamilyen betegségben szenved az illető. Ez a réteg képi a társadalom legalsó részét, amelyről az átlagember nem szívesen beszél, a felsőbb réteg meg nem igazán igyekszik tudomást venni. Természetesen vannak olyanok, akiknek megesik a szíve a szerencsétlenül járt embertársukon, de más tényezőket is célszerű figyelembe venni ilyen esetekben.

Devianciák

A szegények gyakran a lefelé vezető úton devianciák felé menekülnek. Standard devianciának minősülnek a mentális betegségek formái, valamint a bűnözés, az alkoholizmus és a drogfogyasztás. Az aluljárók koldussorsra jutott emberei gyakran deviáns vagy halmozottan deviáns helyzetbe kerülnek, amelyet igyekeznek sokszor leplezni. Ezek az esetek sokszor elgondolkodtatják az embert afelől, hogy valóban szüksége van-e a pénzre, amit egy nála tehetősebb ad neki, vagy adott esetben ezek a forintok is a deviancia tárgyának megszerzését szolgálják. Több esetben előfordult, hogy a szegény sorsúak mellett ott hevert a 2 dl-es rövidital üvege tízes nagyságrendben. Ekkor talán bölcsebb a pénz helyett tényleges elemőzsiát adni az arra rászorulóknak, többek között azért is, mert sokszor a függőségük annyira erős, hogy inkább arra költenek, mint alapvető élelmiszerekre. Ennek szélsőséges esetét tapasztaltam utazásaim során, amikor egy fiatal kéregető kapott valakitől 20 Ft-ot és fél óra múlva ette a 100 Ft-os nagyságrendet kitevő mogyorós csokoládészeletet. Egy másik esetben egy fiatalabb lány kéregetett, miközben fülében ott díszelgett a műszaki „ketyere”, amelyen keresztül zenét hallgatott. A kozmetikai kezelések növelik a modern életfelfogású, trendi fiatal lányok identitását. Akadt olyan eset, amikor a dekoratíván kiszedett szemöldök gondolkodtatott el, hogy az „éhes vagyok” felirat valóban 100%-ban fedí-e a valóságot. Ugyanilyen szépségápolási baki, ha a kolduló keze rendkívül ápolts és ezt láttatni engedi. A benyomásom az, hogy azok, akiknek telik a körömépítésre, azok esetében nem biztos, hogy jogos a kéregetés.

Hogy a devianciáktól való függés juttatta el idáig a koldusokat, ahol most tartanak, vagy útközben menekültek ebbe az irányba, biztosan nem tudni, de a függőség nagy problémát okoz társadalmunk számára. Természetesen nem általánosítható, hogy minden elemőzsiára gyűjtő a fenti problémákkal küszködne, azonban az előbb felsorolt ellentmondásos szituációk elültetik azt a szemléletmódot a járó-kelőkben, hogy a koldusok valójában nem is a saját helyzetük jobbítására fordítják a kapott összeget, így kárba vész az általuk adott pénz.

Természetesen a társadalomban nem csak a koldusoknál, hajléktalanoknál, nincsteleknél lehet látni deviáns viselkedési formák jeleit. A jövő társadalmának alappillére a mostani Y- és Z-generáció, akik számára ugyanolyan nagy kihívást jelentenek az egyes devianciák. Az alapdeviancia mindenképp a stresszel és annak kezelése. Számos fiatal küszködik mentális betegséggel, mivel nem tud megküzdeni az őt ért stresszel. A stresszor gyakran eltérő; lehet szerelmi csalódás, a család felbomlása, vagy iskolai teljesítmény stb. A stressz megküzdésére két alapvető módszer ismert; az elhárítás-elfojtás-tagadás, illetve a megküzdés. (Kardos 2009) A kutatómunkám során kiderült, hogy a mai Y- és Z-generációs fiatalok gyakran azt elfojtást választják a megküzdéssel szemben. Ennek gyakran a félelem az oka, vagy épp az, hogy nem tudnak kilépni a komfortzónájukból, amit megszoktak, éppen ezért önállóan szinte lehetetlen túljutniuk a holtpontra, ugyanakkor segítséget meg szívesen kérni; még akár a saját családjuktól is. A segítségkérés gyakori portálja az internetes fórumok, portálok, ahol anonimitásukat megőrizve írhatják ki magukból a szorongást, amely persze önmagában semmilyen megoldást nem jelent.

A stressz levezetése rendkívül változatos, ha elemezzük az online kérdéseket e témát illetően. A legsúlyosabb esetek az öngyilkossági gondolatok, valamint a 16 +/- 2 éves lányokra jellemző vagdosás, amelyet szinte minden esetben igyekeznek elrejteni. Ezek a tinédzserek szinte állandó hazugságban és illúzióban élnek a vágásaik miatt. Szégyellik, éppen ezért nyári forróságban is képesek pulóvert vagy hosszú nadrágot hordani, esetleg el kívánják hitetni a környezettel, hogy megkarmolta őket valamelyik házi kedvenc. Ebben az esetben a mentális zavar egyértelműen látszik, azonban sok esetben sem a kortársak, sem a felnőtt környezet nem veszi észre ennek jeleit.

Természetesen a mentális betegségek kivételnek más tevékenységekre is. Nagyon sok esetben a beszédben is megnyilvánul a stressz helytelen kezelése. Ugyan a hivatalos munka nyelvezetében ritkán, azonban a nyelvi stílusok negatív hatásai gyakran megmutatkoznak, ha az emberek barátjaikkal, vagy nem hivatalosan beszélnek egymással. A szleng és a trágár kifejezések egyaránt megjelennek, mint stílusjegyek. A káromkodás használata egyáltalán nem függ össze a személy intellektualitásával, hiszen sokszor egy magasan kvalifikált egyén ugyanúgy használja e kifejezéseket, mint egy alacsonyán képzett. Általában akkor kerül sor a trágár beszédre, ha valaki ebbe szocializálódott vagy ha kifogyott az észérvekből. Ez utóbbi esetben az önkontroll nem képes meggátolni az érzelmek elhatalmasodását és előkerülnek a jelzős szerkezetet is tartalmazó agresszív kifejezések.

Gyakran az alkoholban vagy az aktív dohányzásban keresik a fiatalok a megoldást a stresszre. Bulik alkalmával szinte elképzelhetetlen, hogy valaki ne fogyasszon alkoholt. Talán ennek is köszönhető az a középiskolásokra vonatkozó statisztika, amely szerint a fiuk negyede, a lányok harmada rendszeresen dohányzik (Urbán 2007). A fiuk kétötöde, a lányok negyede viszonylag rendszeresen iszik jelentősebb mennyiségű alkoholt és a fiatalok negyede mintegy havi szinten részegedik le (Elekes 2007), ugyanakkor egy felmérésben részt vettek hatoda próbálta már ki a drogok valamely fajtáját 17 éves korára. (Paksi–Demetrovics 2007) Természetesen ez a probléma tovább fokozódik az egyetemen is, ahol az egyetemisták negyede fogyaszt mintegy 1 dl szintiszta alkohol egy bulizás alkalmával. (Faragó–Vass 2014)

Ezeknek a fiataloknak (is) a fenti megoldások jelentik a stressz kezelését. Sokszor bevallják a bulizók, hogy számukra azért (is) fontosak az ilyen alkalmak, mert így tudják kiadni magukból a stresszt. Nyilván ez a módszer sokkal kényelmesebb, mint szembenézni vele és megküzdeni a stresszrel.

A kozmológiában a deviáns viselkedések beszippantó hatására emlékeztet a fekete lyuk, amely egy olyan nagy sűrűségű objektum, hogy semmi nem tud kiszabadulni belőle, még a fény sem. Az univerzumban minden galaxis közepén található egy fekete lyuk, amelyek folyamatosan nyelik el a csillagokat, a fényt és minden anyagot, amely a közvetlen közelébe kerül. Az alkoholizmus, a droghasználat és a többi deviancia is hasonlóképp működik. Folyamatosan bekebelezi azokat, akik túlságosan rászoktak valamely függőséget okozó szerre, viselkedésmintára.

A fekete lyukak nagy szerepét az is bizonyítja, hogy a Föld végnapjainak 10 szcenárióját ismertető sorozatban az egyik, hogy egy, a bolygó belsejében létrejövő fekete lyuk felemészti a bolygót, a másik pedig az úgynevezett spagettizálódás, amelyben két fekete lyuk együttes hatása is érvényesül. (Tarantino–Cohen 2009)

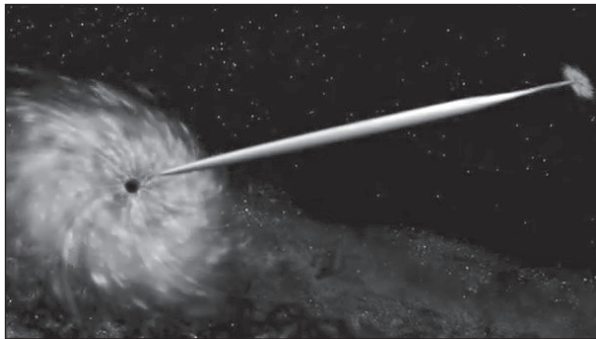
A spagettizálódás² hatványozottan nagyobb veszélyt jelent a társadalom számára, mint a „si-ma” devianciában szenvedő. Azok, akiket egyszerre két (vagy több) deviancia is hátráltat és nem tud kiszabadulni, tulajdonképpen felőrlik ezen devianciák között.

Legyen szó egy vagy több fekete lyukról, meg kell említeni az eseményhorizont fogalmát. Minden függőségnél (fekete lyuknál) van egy olyan pont, ahonnan már nincs az egyén számára (anyagnak) visszaút és a deviancia (fekete lyuk) végleg elnyeli.

6. ábra: A fekete lyuk és az eseményhorizont

Forrás: <http://mindennapi.hu/cikk/tudomany/hatalmas-energiaval-robbant-fel-a-csillag/2011-06-17/4126>

7. ábra: A spagettizálódás szemléltetése – „két tűz között”

Forrás: Tarantino–Cohen, 2009

Ez a társadalomban a függőségi tényezőkkel is pont ugyanígy van; legyen szó alkohorról, drogról vagy éppen a számítógépről. Egy ideig súlyosbodnak a problémák és talán jelek is utalnak arra, hogy már tartós, esetleg visszafordíthatatlan következményei lehetnek a deviáns viselkedésnek, azonban van egy pont, ahonnan már nem lehet visszafordítani a folyamatokat, azok véglegesek és egyirányúak lesznek.

Energiafelhasználás

A függőségek, átgondolatlan életvitel és a komfort gyakran sokkal többbe kerül, mint azt gondolnánk. A trendi deviancia, az internettől (és a modern technológiai eszközöktől – pl. mobiltelefon, tablet) való függőség nemcsak az időt viszi el, hanem energiaköltsége is jelentős. Egy modern okostelefon kibír jó néhány órát aktív használat mellett, azonban ha állandóan használatban van, akkor az eszközt napi szinten kell feltölteni, ami jelentős energiafogyasztás.

Egy 2011-es kutatásban a fejlődő Y-generáció energiafelhasználását tükröződő az a kutatási eredmény, amely a tévénézéssel, számítógépezéssel és zenehallgatással eltöltött időt vizsgálta. Ezen felmérés alapján az akkori egyetemisták átlagosan 6 órát használtak aktívan a készülékeket, azonban volt olyan eset, ahol a három tevékenységre fordított együttes idő 26 óra volt naponta. (Farkas–Faragó 2011) A korábbiakban leírt tapasztalatok azt mondatják, hogy azóta ezek az adatok csak egyre kedvezőtlenebbek lettek, köszönhetően a tablet, az okostelefon, az e-book és egyéb „kütyük”, valamint egyes internetes oldalak piacon való megjelenésének. Ha azt vesszük számításba, hogy a Z-generáció 80%-a állandóan ezen eszközök között él és még utazás közben is ezekkel foglalatkosodik, nem lepődhetünk meg hazánk energiamérlegén sem. Magyarország energiafelhasználási volumene ugyan rég nem látott mélységbe esett vissza, azonban a szerkezetében megmutatkozik, hogy sajnálatos módon a felhasználás túlnyomó többségét továbbra is az import fedezi. (KSH, 2013)

Mi ennek az oka és mit lehet tenni? Két dolgot; egyrészt racionalizálni kell az életvitelünket és ezen keresztül az energiafelhasználásunkat, másrészt olyan alternatív energiaforrásokat találni, amely kiváltja a külföldről behozott fosszilis energiahordozókat. Ez utóbbi többek között azért is fontos, mert a Föld szénkészletei fogyóban vannak és az emberiség energiapazarló életvitele nem nagyon akar alábbhagyni.

A kutatómunka és a korábbi felmérések kapcsán számos esetben találkoztam energiapazarló megoldásokkal. A fiatalok internet és műszaki eszközök iránti erős fogékonyságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. A komfortos és olykor trendi életvitel azt is magával vonzza, hogy gyakran amikor csak lehet, kocsival megy az emberek egy része, még akár bevásárolni is. A bioritmus szerepe is egyértelműen fontos, hiszen a Z-generáció mára már éjfélnél korábban nem nagyon fekszik, míg az alvási idő nem csökken, csak a kelési időpont tevődött át késő délelőttre, amely előirányozza a feleslegesen pocskólt energiamennyiség növekedését. Ezek és ezekhez hasonló életviteli megoldásokban szintén megmutatkozik az emberek sötét energia által való irányítottasága, amelynek következtében képtelenek vagyunk harmóniában élni a környezetünkkel, sokkal inkább uralkodni akarunk rajta és kivenni a belőle származó összes hasznot (pl. a Föld szénkészlete).

Tabuk és struccpolitika

Az ember jelleménél fogva a kényelmét annyira szem előtt tartja, hogy csak azt veszi észre, amit észre szeretne venni. Azokat a dolgokat, amelyek zavarják a kényelmét, nem akarja tudomásul venni, és tekintettel arra, hogy amit nem lát, az nincs is, így számára ezek a problémák nem léteznek. Ezek csak abban az esetben okozhatnak kellemetlenséget, ha azokból a nem létező dolgokból olyan következmények válnak valóra, amely gátolja az ember terjeszkedését vagy zavarja a kényelmét. Ekkor sokszor tanácstalanul, értetlenül áll a dolgok előtt, mert nem tudja mivel megmagyarázni azokat, amik történnek. Az egyik ilyen tipikus példa a 2013-as árvíz esete.

Az árvíz nemcsak a fővárosban okozott rendkívüli mértékű károkat, hanem nagyon sok más Duna-parti településen tett hajléktalanná számtalan családot. Ugyanakkor a médiában sok egyéb mellett értesülhetünk arról, miképp kezelték a nyári eseteket. Egyrészt számos tudósítás témája volt a nemzeti szintű összefogás az árvízvédelem vonatkozásában, ami jó fényt vetett a munkálatokban résztvevő emberekre, azonban a másik aspektus az emberi hozzáállás tipikus rákfenéjét mutatja be. A Világgazdaság internetes honlapján olvasható, hogy a tudósítók a vártnál olcsóbban ússzák meg az árvíz okozta károkat. Sajnos jellemző az emberekre, hogy még ilyenkor is azt számolják, mennyi pénzt tudnak megspórolni; és

a becsült 3-4 milliárd dolláros kifizetés az elsődleges szempont, amely dominálja azt az empátiaérzést, amit ilyenkor kéne tanúsítani a kárvallottak irányában. (MTI, 2013) Másik oldalról a szakemberek, illetékesek elfelejtették tájékoztatni a lakosságot, miért is következett be a katasztrófa. Feltételezhető, hogy számos lakosban felmerült a kérdés, milyen okokra vezethető vissza a 2013-as dunai árvíz, azonban erről tanulmányok napvilágot már nem láttak, illetve ezek nem lettek olyan hangzatosan publikálva, mint más aspektusok. Ennek talán az az oka, hogy ha visszagöngyölítik az okokat, akkor minden bizonnyal emberi tevékenységek sorozata hozta létre ezeket a szélsőséges természeti elemeket. Ez persze nem vetítene jó fényt az illetékesekre...

Természetesen a jellegénél fogva az okok firtatása tabutémának számít. Ez természetesen nem az egyetlen olyan téma, amiről nem illik beszélni. A magánéletben számos ilyen témakör van, amiről nem illendő beszélni. Ezen dolgozat korábbi témái közül akadnak olyanok, amelyek szintén tabutémáknak számítanak, hiszen nem illik beszélni a mások számára esetlegesen kínos társadalmi problémákról, mint ahogy tabu a női-férfi kapcsolat mozzanatainak jó része.

Jóllehet, próbálja az emberiség a fejét a homokba dugni, de a problémák ettől még nem oldódnak meg. A struccpolitika következtében az egyes csoportok között az ellentétek egyre élesebbé válnak és a problémák csak fokozódnak. Mindazonáltal a problémák megoldása még minden bizonnyal sokat várhat magára, hiszen vannak, akik félelemből nem tesznek semmit, mások számára a kényelem parancsol megálljt, végezetül akadnak olyanok, akik ugyan kezdeményeznek, de önmagukban képtelenek jelentős változásokat előidézni.

(A „sötét energia-analógia” dilemma feloldásának lehetősége) Max Weber, XX. századi német szociológus a cselekvés négy kategóriáját különböztette meg a szubjektív értelmük alapján. A célracionális, az értékracionális, az érzelmi és a tradicionális cselekedetek nyomai fellelhetőek minden egyén tetteiben. (enc.hu, 2003) Napjainkban a végrehajtott cselekvések eltolódtak az érzelmi indíttatás irányába, míg háttérbe szorult a logikus gondolkodásmódot megtestesítő célracionális cselekedetek.

Akármi is legyen pontosan a „sötét energia” és annak a világrendje, szerepe, az bizonyos, hogy a mindennapjainkba beleitta magát. Az is biztosnak látszik a fent leírtak alapján, hogy erős összefüggésben áll a kényelmi zónákkal, a gondolkodással, a javakért folytatott hatalmi játszmákkal és egyéb vágyakkal. A jelek jól megmutatkoznak mindennapi szokásainkban, amelynek talán elsődleges jele a digitalizálódás és a technikai eszközök nem megfelelő alkalmazása, amely mindenképpen túllendült azon az egyensúlyi ponton, amely a társadalom előnyére válik. A tömeges függés egyre magasabb fokra való jutása egyértelműen a ló túl oldalára való átbillenést testesíti meg. Cselekedeteink, gondolkodásmódunk és viselkedésünk nagyban alátámasztja a sötét energia elméletét. Lássuk be, a fentiek kapcsán kijelenthető az is, hogy másoknak általában csak abban az esetben segítünk, ha az nem igényel túl sok energiát, nem esik túl nehezünkre, vagy valamiféle érdekünk fűződik hozzá. Az is borzasztó, hogy a legtöbb ember ex post gondolkodó. Napjaink divatos problémakezelési módszere a „Pató Pál elve”: az „Ej, ráérünk arra még”. Nem törődnek sokak a jelekkel és nem gondolkodnak ex ante³, hanem csak akkor kapnak a fejükhöz, amikor már késő. Erre számos példa van az élet bármely területén (pl.: energiahordozók kimerülése, West-Balkán eset, Bándy Kata esete...).

A túllendülés példáját már más tudományban, más kontextusban értelmezték egyes elemzők és szakemberek. A szociológiában és a közgazdaságban is foglalkoztak már ezzel a témával, más vonatkozásban.

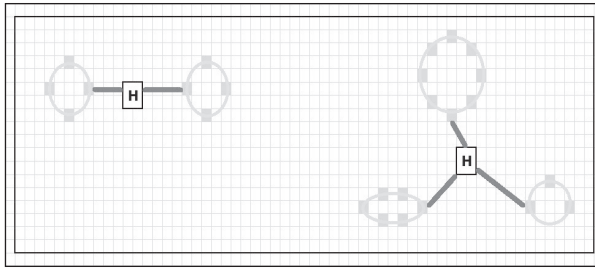
Émile Durkheim, francia szociológus az öngyilkosságról írt könyvében azt mutatta be, hogy változik az öngyilkosok aránya a gazdasági helyzet függvényében. Kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy azoknak, akiknek romlik a gazdasági állapota, nagyobb arányban omlanak össze, amely teljesen érthető, de az már nagyobb talánynak tűnik, hogy a gazdasági fellendülés miatt hoz magával nagyobb öngyilkossági rátát. Esetünkben a technológiai haladás (a műben a gazdasági fellendülés) egyidejűleg felszakít gátakat. Ennek következtében a vágyak (a műben a jószágok iránti vágy, esetünkben a komfort iránti vágy) elszabadulnak, azonban a korlátok továbbra is fennállnak. Ezt a kettősséget sokan nem bírják és összeroppannak alatta. (Durkheim 1967) Durkheim ezzel magyarázta a gazdasági fellendülés és az öngyilkossági ráta emelkedése közti fogalmat. Ezt az analógiát használva elképzelhető, hogy a technikai haladásban a komfort iránt erősen elkötelezettek azok, akik a fentebb leírtak alapján állandóan szorongatják kezükben a mobilinternetes szolgáltatást tartalmazó készüléket és/vagy állandóan zenét hallgatnak.

A közgazdaságtanban bizonyos behatásoktól a hazai valuta árfolyama értékelődik le, hogy az átbillen egy hosszútávú egyensúlyi ponton. A külföldi valuta túlzottan drágává válik, így rövidtávon érvényesül a túllendülés. (Krugman–Obstfeld 2000)

Bármelyik diszciplínáról származó analógiát is vegyük alapul, hosszú távon az egyensúly helyére billen. Jelen esetben az egyensúlyt az jelentené, ha a technológiai alkalmazások használatán keresztül az emberek komfort iránti érzékenysége – egyéb személyiségi jellemzők mellett – normalizálódna. Ez egyben azt is jelenti, hogy a társadalmi sötét energia (széthúzó erő) és a gravitációs erő (a homo sociologicus – az ember közösségi lény elv) kiegyenlítődne. Napjainkban a sötét energia egyértelműen erősebb az emberek közösséghez való tartozás iránti vágyától. Így tehát vagy gyengítjük a sötét energiát vagy erősítjük, érvényre juttatjuk a gravitációs erőt szimbolizáló közösségi vonásokat.

(A híd-kapcsolatok szerepe) A társadalmi szintű problémák megoldásának gyökere, hogy jobban figyeljünk egymásra, mert lássuk be, az emberek döntő hányada csak akkor segít másoknak, ha ez nem esik túlságosan nehezőre. Nyilván a teljes mértékű általánosítás nem lenne helyén való, de a többség sajnos így gondolkodik.

A nagyobb odafigyelés egyik döntő mozzanata, hogy a rideg társadalmi berendezkedés helyett közösséget formáljunk. A kapcsolatháló-elemzések folyamán Granovetter és más szociológusok megkülönböztettek különböző funkciókat a közösség mentén. A kapcsolatokon belül megkülönböztetik az úgynevezett gyenge és erős kötések. A feltételezések szerint a gyenge kötések gyakran inkább az ismerősi, míg az erős a rokon kapcsolatokat jelentik, azonban ezeket a fogalmakat rugalmasabban kezelve úgy is megközelíthetjük a fogalmakat, hogy erős kapcsolatnak tekinthetők azok, akik között nagyon sok az azonosság (pl. vallás, érdeklődési kör, baráti társaság stb.), míg a gyenge kötésekre ez nem jellemző. Egy tipikus gyenge kapcsolat a híd-kapcsolat, amelynek kiiktatása két csoport teljes mértékű elszakadását eredményezi. (Szántó 2006)

8. ábra: A híd-kapcsolatok helye a kapcsolathálóban

Forrás: Szántó (2006) alapján saját szerkesztés

A sötét energia vonatkozásában nagy szerepe lehet a híd kapcsolatoknak a kohézió erősítésében. Sajnos a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy az egyes társadalmi csoportokat más-más érdekeltségek jellemzik, de ami ennél is nagyobb probléma, az az, hogy nem igazán foglalkoznak a csoportok más csoportok alapvető céljaival, sorsával. Divatos kifejezéssel élve azt is lehetne mondani, hogy az egyes csoportok elbeszélnek egymás mellett. Ha a kapcsolatháló fogalmait kéne felhasználni, akkor azt lehetne mondani, hogy a két csoport által képzett ismerettségi gráf teljes mértékben elkülönült egymástól és mondhatni, semmilyen (sem gyenge, sem erős) kötés nincs a két réteg között.

Ennek a hiánynak a pótlását hivatott szolgálni a híd-kapcsolat (a 7. ábrán H-val jelölt individuumok), amely beiktatásával közelebb kerülhetnek egymáshoz az egyes társadalmi csoportok. A híd-kapcsolatok, mint afféle tolmácsok és információhordozók működhetnek a társadalomban; tolmácsolják az egyik csoport kívánalmát a másik kör felé, az egyes üzeneteket, amelyet a másik csoport nem ért meg 100%-os szinten, demodulálja, így biztosítva a csoportok közötti kommunikáció javulását.

(Következtetések) A mindennapjainkat súlyosan befolyásolja az a megfoghatatlan erő, amit e tanulmányban „sötét energiának” neveztem. 1957-ben Lumet vászonra vitte azon jelenségeket, amelyek már abban a korszakban megakadályozták az előrehaladást. A „Twelve angry men” (12 dühös ember) című filmben az igazság kiderítését illúziókkal próbálták eltakarni. Kik ismereteik híján, kik egyéni érdekei vagy előítéletei alapján adtak az illúzióra és elfogadták azt, amit az illúzió szolgáltatott, mert ez kényelmesebb megoldásnak tűnt, mint időt áldozni a valóság kiderítésére. (Lumet, 1957) Világunk folyamataiban szintén ezt a jelenséget figyelhetjük meg; az emberiség lényegében nem halad semmit előre, ami jobbra annak köszönhető, hogy önös érdekek, vagy a saját vágyak kergetése miatt nem látják az igazságot.

Mi, emberek szeretjük azt hinni, hogy autonómak vagyunk, de az előzőek tükrében ez csupán illúzió. Generációnk nagy része a vágyainak rabja, azok vezérlik a cselekedetüket és mindennapjaikban is nagy szerepet kapnak ezek a vágyak. A vágy által dominált emberek esetében a hatalom, a testi és lelki vágy, valamint kényelem iránti igény felülírja az emberi intelligenciát és olyan individualista lényé teszi őket, amely a társadalmat teljes mértékben széthúzza.

Ebből következően nem figyelünk egymásra kellőképp. Csak akkor segítünk az embereknek, ha az nem esik túlságosan a nehezünkre, nem igényel sok energiát, ha jól átlátható érdekünk fűződik hozzá, vagy esetleg a baj már megtörtént. Túlzottan adunk a kényelmi megoldásokra és a saját vágyainknak élünk, miközben embertársaink boldogulása nem

igazán van szem előtt. Ezek mind megmutatkoznak szokásainkban, életvitelünkben, viselkedésünkben.

A társadalomnak nagy szüksége van az átszellemülésre, mert oly távolságba kerülünk egymástól, hogy lassan szeretteink is olyan kapcsolatba lesznek velünk, mint egy 10 évente látogatott ismerős. Nem értjük meg egymást, nem kommunikálunk eleget embertársainkkal, így hát nem csoda, hogy a Z-generáció tagjai között egyre gyakrabban találkozunk olyanokkal, akik főbiaszerűen félnek a telefonbeszélgetésektől, az emberekkel való kapcsolatfelvételtől vagy esetleg az ügyintézésektől, párkapcsolatoktól.

Ezt a problémát ugyan ki lehet küszöbölni, azonban ehhez egy nem túl komfortos megoldást kell választanunk. Nagyon fontos a tabutémák és a „jót vagy semmit” elv feloldása. Ahhoz, hogy megoldjunk egy problémát, azzal előbb szembe kell néznünk és fel kell vállalnunk. Ebben segítségünkre lehet az, ha a társadalom egyes érdekkellentéttel küszködő csoportjai közé olyan egyéneket illesztünk, akik híd-kapcsolatként funkcionálnak. Felmerülhet az a kérdés, hogyan kerül be ez az egyén ebbe a szerepbe, illetve hogy mi a biztosíték arra, hogy a két csoport elfogadja azt, amit a hídkapcsolatot jelentő egyén kommunikál feléjük. Sajnos erre választ nem lehet adni, mint ahogy egyelőre sok más is megkérdőjelezhetetlen, az azonban bizonyos, hogy az emberek jellemének mindenképp fejlődnie kell, ha nem akarja önmagát felemészteni.

Tehát a társadalomban szintén érvényesül a „sötét energia analógiája”, amely a közösség felé tartani vagyó alaptermészetünket és az általunk felépített kapcsolathálókat – saját magunk közvetítésével – úgy szakítja szét, mint ahogy az univerzumot tágítja a gravitációs erő ellenére. Amennyiben a fenti ideológiai változások nem történnek meg, akkor a leírt „szétszakadás” nem csak jövőkép, hanem rémítő valósággá változik.

FORRÁSJEGYZÉK

- Paksi Borbála – Demetrovics Zsolt (2007): Illegális droghasználat a serdülőkorúak körében: elterjedtség, okok és a beavatkozás lehetőségei, Demetrovics Zsolt, Urbán Róbert, Kökönyei Gyöngyi (szerk.): *Iskolai egészségpszichológia*, (L'Harmattan, Budapest) p. 243–264.
- Bolla Emőke – Faragó Péter (2012): Krízishelyzet az iskolapadban – avagy emberi erőforrás válságban?, *Valóság*, 2012/12, p. 94–102.
- Cameron, James (rend., 1984): Terminator, Orion Pictures Corporation.
- Chikán Attila (2008): *Vállalatgazdaságtan*, AULA Kiadó, Budapest.
- Durkeim, Émile (1967): *Az öngyilkosság*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Elekes Zsuzsanna (2007): Serdülőkorú fiatalok alkoholfogyasztása, Demetrovics Zsolt, Urbán Róbert, Kökönyei Gyöngyi (szerk.): *Iskolai egészségpszichológia*, (L'Harmattan, Budapest) p. 216–242.
- Faragó Péter – Vass Nóra (2014): A papírközpontú felsőoktatási rendszer anomáliái és kudarca, *Valóság*, 2014/1. szám, p. 23–42.
- Farkas, Ágnes – Faragó, Péter (2011): The attendance of rational energyutilization and of the green energy, *Hungarian Journal of Industrial Chemistry*, 2011/39, p. 177–181.
<http://www.enc.hu/lenciklopedia/fogalmi/szoc/weber.htm> Letöltés ideje: 2014. 08. 19.
- Józsa László (2003): *Marketingstratégia*, KJK Kerszöv, Budapest.
- Kardos Márta (2009): *Stressz és megküzdés az elsős egyetemisták életében*, TDK dolgozat (Budapesti Corvinus Egyetem, Magatartástudományi és kommunikációelméleti Intézet).
- Kökönyei Gyöngyi (2007): Önértékelés, jóllét és rizikómagatartás serdülőkorban, Demetrovics Zsolt, Urbán Róbert, Kökönyei Gyöngyi (szerk.): *Iskolai egészségpszichológia*, (L'Harmattan, Budapest) p. 90–118.
- Krugman, Paul R. – Obstfeld, Maurice (2000): *Nemzetközi gazdaságtan*, Panem Könyvkiadó Kft., Budapest.
- KSH (2013): Energiamérleg (1990–), http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qe001.html Letöltés ideje: 2014. 04. 12.
- KSH (2014): A személygépkocsi-állomány gyártmány szerint (2002–), http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_ode001b.html Letöltés ideje: 2014. 04. 18.

- KSH (2014): Az alkalmazásban állók rendszeres havi bruttó átlagkeresetének alakulása a nemzetgazdaságban, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_qli013c.html Letöltés ideje: 2014. 04. 11.
- KSH (2014): Fogyasztóiár-indexek az egyéni fogyasztás rendeltetés szerinti osztályozása (COICOP) alapján (2003–), http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qsf004.html Letöltés ideje: 2014. 04. 04.
- Lucas, Thomas (rend., 2007): Kozmikus szörnyek – A fekete lyukak.
- Lumet, Sidney (rend., 1957): Twelve angry men, United Artists.
- MTI (2013): A vártnál olcsóbban megússzák a közép-európai árvizeket a biztosítók, <http://www.vg.hu/kozelet/avartnal-olcsobban-megusszak-a-kozep-europai-arvizeket-a-biztositok-407367> Letöltés ideje: 2014. 04. 17.
- Snyder, Daniel – Rehr, Darryl – Beemer, Robert – Andrew, Nock – Huggins, Amy – Cohen, Douglas – Long, Tony – Campbell, Colin – Verklan, Laura (2007): A világegyetem (20) – Sötét anyag, sötét energia, 2. évad, 7. epizód.
- Szántó Zoltán (2006): A társadalmi kapcsolatháló-elemzés, Letenyei László (szerk., 2006): *Szöveggyűjtemény II.*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, p. 649–662.
- Szilágyi György – Szilágyi Pál (2004): Jogalkalmazás és az üzleti titok, *Magyar jog*, 2004. 11. szám, p. 666–669.
- Tarantino, Louis C – Cohen, Douglas J. (rend., 2009): Világegyetem – 10 féle világvége, 4. évad, 6. epizód.

JEGYZETEK

- 1 Az utazási szokásoknál az individuális sajátosságok kerültek megfigyelésre. Ennek következtében az autóval utazók közül azokat a személyeket figyeltem meg, akik egyedül ültek a volánnál, a tömegközlekedés esetében is azokat vettem a statisztikába, akik egyedül utaztak. A kerékpár címszó alatt a bicikli mellett a roller, a görkocsolya és a gördeszka is helyet kapott. A kategória megnevezésénél azt vettem alapul, hogy a megfigyelt esetek közül a döntő többség kerékpárral közlekedett; minden más eszköz használata esetlegesnek nevezhető.
- 2 A Föld végnapjait számos formában elképzelhetjük. Most gondoljuk el azt, hogy Földünk két fekete lyuk közé keveredik. Mind a két objektum elképesztő erővel vonzza magához a bolygó. Első lépésben a geoid alak bomlik fel, majd idővel a két fekete lyuk atomjaira szedi szét a Földet. Ennek egyik lépésében egy spagettira emlékeztető alakot vesz fel a Föld, amelynek egyik vége az egyik, míg a másik féle a másik fekete lyuk torkolatában található. Ezt a jelenséget az űrutatásban spagettizálódásnak nevezik.
- 3 Ex ante és ex post. A közgazdaságtanból vett két kifejezés a kamatlábak meghatározásánál használatosak. Konceptiómban az alábbi módon közelítem meg:
 Ex ante gondolkodás: a jelekből való olvasás és azok alapján előre gondolkodás, a megelőzés egyik szükséges lépése.
 Ex post gondolkodás: utólag gondolkodás, amikor már egy adott esemény bekövetkezett. A problémát követő következmények tűzoltás jellegű kezelését jelenti.

A viktoriánus Anglia és az újhellenizmus

A homoszexuális szubkultúra szociológiai, kulturális, filozófiai és esztétikai háttere Oscar Wilde körében és az Urániaiak Társaságában

„Azt mondják a XVII. század elején még megszokott dolog volt az őszinteség. A szexualitás gyakorlatát nem kellett még rejtegetni; nem kellett elhallgatni bizonyos szavakat, nem kellett szégyenlősen takargatni egyet s mást; akkoriban még elnéző meghittség övezte a tiltott dolgokat. [...] De a verőfénynek hamar bealkonyul, jönnek a viktoriánus polgárság egyhangú éjszakái. A szexualitás gondosan bezárkózik, az otthon falai mögé szorul. Kisajátítja a család; kizárólag a nemzés funkciójára korlátozódik. Körülötte néma csönd. Ettől fogva az utódokat nemző házaspár a szabály. A házaspár a modell, a norma, az igazság letéteményese, és csakis a házaspárnak van joga ahhoz, hogy beszéljen a titkokról.”
(Michel Foucault)

(Bevezetés) Michel Foucault-ot sokan a modern filozófia egyik legmeghatározóbb egyéniségének tartják. *„A szexualitás története”* című műve, mellyel új fogalmat, a „queer” létezését alkotta meg, egészen az ókori hellén esztétizmusig visszavezethető. Foucault remekül rávilágított arra az eredetre, melyet Johann Joachim Winckelmann fedezett fel újra. Winckelmann érdeme óriási volt a hellenizmus újraértelmezésében, mely az oktatás és a nosztalgia hatására Angliában is megfigyelhető a XVIII. századtól. Lényegét azonban meglátásom szerint a XIX. században érte el, mely Linda Dowling megfigyelései alapján először oxfordi csoportosulásokban és folyóiratokban öltött testet. Az ókori pederasztia újraélése és átformalása nemcsak Oscar Wilde-hoz, hanem számos más művészhez, költőhöz, íróhoz, festőhöz köthető.

Írásom a viktoriánus prűderia és erkölcsiség ellenére a mindennapok részét képező szexualitást és erotikát, valamint az egyre erősebbé váló homoszexuális szubkultúrát vizsgálja. Az értekezés elején a szexualitás viktoriánus fogalmának tárgyalása után John Ruskin, Walter Pater és John Mahaffy munkásságának hatásának rövid ismertetése következik, melyet Oscar Wilde jelentőségének elemzése követ. Wilde és köre azért érdemel kiemelkedő figyelmet, mert a *„görög szerelem”* művelése és elemzése terén egy másik jelentős csoportosulással, az *„Urániaiak Társaságával”* lehet összehasonlítani, már csak tagjaiknak jelentős egyezése miatt is. A publikáció részletesen ismerteti a két csoportosulás hasonlóságait és különbségét, tagjaik tevékenységét és azok megszakadásának okait. E tanulmány nagyrészt angol nyelvű források alapján készült, külön kiemelve Michael Matthew Kaylor és Neil McKenna úttörő jelentőségű munkáit.

(*„Az erkölcsös viktoriánusok”*) A viktoriánus kor (1837–1901) szenvedélytelen, hűvös és kimért erkölceiről híres időszakként él a köztudatban. Az arisztokrácia csillogásával ellentétben azonban a nyomornegyedek borzalmas körülmények között élő lakói, a dolgozházak, a virágzó prostitúció és a bűnözés rontotta azt az idealizált képet, melyet a kor láttatni szeretett volna magáról. Erről tanúskodik számos korabeli irodalmi mű is, például Conan Doyle, Stevenson, Dickens munkái. A társadalmi kép erkölcsösségének és makulatlanságának hirdetése jegyében számos intézkedést figyelhetünk meg.

1857-ben az angol parlament megszavazta az első, obszcenitás-ellenes törvényt, mely révén a vámosokat felhatalmazták, hogy kobozzák el az erkölcstelen vagy obszcén nyomtatványokat, festményeket, könyveket és egyéb termékeket. A törvény (*The Obscene Publications Act*) „*Lord Campbell's Act*” néven is ismert, mivel a lord rendkívül heves indítványára került a parlament elé a kérdés. A törvényben kifejezésre juttatták, hogy a londoni pornográf kereskedelem „halálosabb a ciánnál, sztrichninnél és az arzénél is”.²

1868-ban bevezették a Hicklin-szabályt, amely nevét Benjamin Hicklinről kapta, és ennek segítségével döntötték el évtizedeken keresztül, hogy milyen anyag számít obszcénak: eszerint minden olyan anyagot cenzúrázni kell, mely elronthatja azokat, akiknek értelme nyitott az erkölcstelen hatásokra.³ Mindezek ellenére ekkor jelent meg egy rendkívül érdekes és páratlan mű, a „*My Secret Life*”, mely 4000 oldalt tesz ki és bőven tartalmaz tényszerű leírásokat. Szerzője egy bizonyos Walter volt, aki valószínűleg valójában Henry Spencer Ashbee lehetett, a kor ismert erotikagyűjtője. A munka 1882 és 1894 között jelent meg Amszterdamban. A könyv nemcsak azért különleges, mert Casanova emlékiratait kivéve páratlanul nyíltan írt a kor szexualitásáról és kultúrájáról, hanem mert leszbikus és homoszexuális kapcsolatok is helyet kapnak benne.⁴

A korszak által elvárt női és a férfi szerepek is teljesen eltértek korunkétól. Ahogy Lafferton Emese is elemzi tanulmányában, a kor férfiideálja az erős, családfenntartó, tekintélyes patriarcha. Az ideális nő ezzel szemben finom, gyengéd, szűzesség, oltalomra szoruló. A hétköznapi mellett azonban megjelent a romlott, bukott nő fogalma is, melyet Lafferton Emese így fogalmaz meg: „*A 19. századi Anglia még javarészt férfiak által uralt világában bukott nőnek számított minden nő, aki nem felelt meg az erényesnek tekintett szexualitás normáinak, a szűzesség, a szenvedélytelenség és a feltétlen hűség követelményeinek. Az uralkodó ideológia ezért a legszigorúbb erkölcsi elutasítással és a társadalomból való kirekesztéssel fenyegette a szexuális úton vétköző nőket.*”⁵ Természetesen nem számít újdonságnak, hogy művészetekben afféle „tiltott gyümölcsként” egyre gyakrabban találkozhatunk a veszélyes, érzéki, démoni nőknek az ábrázolásával. A Kleopátrák, Salomé, Delilák és Desdemonák szinte ellepték az irodalmi és képzőművészeti alkotásokat, a szfinx, mely titokzatos, ígérő és halált hozó, számos művész emblematisz figurájává vált.

A „bukott nő” prototípusai a művészi megformálások mellett a prostituáltak voltak, akiket a lehető legnegatívabb színben tüntettek fel az orvosok és a szociológusok egyaránt. A női mellett azonban virágzott a férfi prostitúció is, melynek nyílt megjelenése nem csak a kikötőkre korlátozódott. Az ún. „*molly houses*” néven emlegetett találkozóhelyeken azonban szintén nem volt veszélytelen az „ismerkedés” és a szexuális együttlét létesítése, hiszen a rendőrség nemcsak az utcákat, kocsmákat, kikötőket tartotta állandó megfigyelése alatt, hanem főként ezeket a gyanúsnak számító lakásokat is. 1881-ben Jack Soul, egy hajdani férfiprostituált megírta „*The Sins of the Cities and the Plain; or Confessions of a Mary- Anne*” című munkáját, melyben nyíltan ír korábbi „szakmájáról”.⁶ Neve később összefüggésbe került a hírhedt Cleveland street-i esettel (1889), melynek kapcsán egy férfibordélyt fedezett fel a rendőrség. A „vendégek” között számos arisztokrata, köztük a walesi herceg legidősebb fia, Albert Victor herceg is megfordult. A távirat-hordó fiúk sajátos „bérkiegészítésének” híre futótűzként terjedt el a sajtóban. Sokan ekkor hallottak róla először, hogy ilyesmi létezik.

Pár év múlva Oscar Wilde megírta a „*Dorian Gray arcképe*” (1891) című regényét, mely még rendkívül szigorú cenzúrái ellenére is nyíltan homoerotikus hangvételű volt. Wilde nevéhez köthető egy másik, úttörő jelentőségű munka is: a *Teleny: the Reverse of the Medal* című 1893-as regénye az első ismert homoszexuális pornográf irodalomnak

tekinthető. A könyvet szókimondó, néhol napjainkban is meglepő őszinteséggel és naturalizmussal megírt hangvétele jellemzi, mely Wilde megszokott jelzőkben és hasonlatokban bővelkedő stílusával társul. A könyv nemcsak az angol, hanem a francia fin de siècle körében zajló nyílt homoszexualitást és prostitúciót is kendőzetlenül tárja elénk.⁷ A homoszexualitás azonban emellett, hogy a büntetőjogi következmények miatt is rendkívül veszélyes volt, egy újabb bűnözési formának, a zsarolásnak nyitott új utakat. Neil McKenna szerint az azonos neműekkel viszonyt folytató férfiaknak hamar meg kellett tanulniuk együtt élni a zsarolókkal.⁸ Sokan vélik úgy, hogy Robert Louis Stevenson „*Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde*” 1886-ban íródott regénye szintén a kettős élet és bemutatása, s Mr. Hyde valójában egy zsaroló, aki a doktort üldözi.⁹

Az esztéta mozgalom volt a homoszexualitás identitás élvezetének elsődleges tárháza. John Addington Symonds például lányának írott levelében egy fiú iránt érzett szenvedélyét részletezi 1892-ben és azt nyilatkozta, hogy „*igazából ez a szerelem, amit esztétikának hívnak*”.¹⁰ Ahogyan sok viktoriánus homoszexuális, Symonds is az ókori görögök rajongásából származtatta a pederasztia és a fiúszerelem iránti tiszteletet és hódolatot, melyet tanulmányom következő fejezetében részletesen ismertetek.¹¹

(Oscar Wilde és az Urániaiak köre – Újhellenizmus és homoszexualitás a viktoriánus korban) Oscar Wilde (1854–1900) a XIX. század legismertebb íróinak egyike volt. Hatása, melyet nemcsak műveivel, hanem főként életével alapozott meg máig döntő jelentőséggel bír. Mindezeket több vastkos kötetben lehetne elemezni, de meglátásom szerint röviden kifejezve Oscar Wilde egész élete és művészete a szépség kereséséről, megértéséről és hirdetéséről szólt. Nemcsak dandy és dekadens volt a szó szűkebb és tágabb értelmében egyaránt, hanem esztéta is, melyet minden cselekedetével alátámasztott. A dandység első képviselője Lord Byron volt, akinek élete Wilde-hoz hasonlóan tündöklő és botrányos volt. Wilde számos munkája a tetszetős, dekoratív otthonról, öltözködésről, az igényes és választékos beszédéről, valamint a kreatív gondolkodásról szólt. Oscar Wilde szerepét azért érdemes behatóbban vizsgálni, mert tanárai között volt Walter Pater, John Ruskin és John Mahaffy. Mahaffy a Trinity College tanára volt, elismert szaktekintély az irodalom terén. Számos művet írt az ókori Hellásról, leghíresebb munkája a *Social Life in Greece from Homer to Menander* (1874). 1877-ben Mahaffy tehetséges tanítványával Olaszországba és Görögországba utazott, mely később a „*Ravenna*” című költeményét inspirálta, mellyel megnyerte az oxfordi Newdigate Prize-t.¹²

Wilde egyetemi éve alatt kitűnően megtanult latinul és görögül, tutorai segítségével pedig nemcsak a nyelvet, hanem a kultúrát és a filozófiát is a magáéra formálta, melyet ezután ő maga testesített meg. Wilde tragédiáját is később az a hitvallása okozta, mely szerint a görög paederasztia feltámasztása és gyakorlása lehetséges a viktoriánus korban. Afférfjai az egyszerű munkásokkal, prostituáltakkal, fiatal művészekkel, valamint nyílt viszonya Lord Alfred Douglasszel hamarosan felkeltette a fiú hirtelen haragú apjának figyelmét, aki 1895-ben addig provokálta, míg Wilde perbe fogta. Ebből az író került ki vesztesen, s ezek után a korona indított ellene pert az 1885-ös *Criminal Law Amendment Act* megsértése miatt.¹³ A végeredmény kétévi kényszermunkával súlyosbított fegyházbüntetés lett, mely kettétörte írói karrierjét, s elszegényedve halt meg 1900-ban egy párizsi hotelban.

Mindezek alapján azt hihetnénk, hogy Wilde mindössze egy szépelpő esztéta volt, aki a dekadencia igazolására használta fel az újhellenizmust. Ezt cáfolja azonban a „*De Profundis*” című csodálatos levele, melyben a meggyötört és számkivetett szerző eltaszítja magát az esztétikát és aláveti magát a konzervatív viktoriánus elvárásoknak.¹⁴ Jól megfigyelhető ez a változás, ha megvizsgáljuk a Bunbury a sorok mögött megbújó

könnyed, frivol és polgárpukkasztó stílusát és összehasonlítjuk a De Profundisszal, mely kísérletet tesz az azonos neműek szerelmének elfogadtatására.¹⁵

Wilde egyetemi évei alatt szoros barátságot kötött Walter Paterrel, aki főként a reneszánsz nagy alakjaival foglalkozott. 1873-ban megírt „*The Renaissance*” című művét Wilde is olyan nagyra értékelte, hogy mikor börtönevei alatt engedélyeztek számára néhány könyvet, Pater munkái köztük voltak, pedig az ekkor már halott „mester” életének utolsó éveiben elhidegült egykor rajongott tanítványától. Pater életművének nagysága abban rejlett, hogy újszerű meglátással közelített a letúnt korokhoz. Már említett eszszékötetében a platóni tradíciókra világít rá Michelangelo költészetében, Dante materializmusát hirdeti, remekül ötvözve ezeket a kereszténységgel, melyeknek köszönhetően Michelangelo spiritualista ábrázolása születik meg.¹⁶ Pater „*Plato and Platonism*” című 1839 és 1894 közötti előadásainak gyűjteményében többször is utalt a Platón filozófiájában nagy hangsúlyt kapó szerelemre is. Meglátásában Platón egyik nagyszerűsége abban rejlik, hogy szükségszerű dolognak látta azt valódi emberek között.¹⁷

Pater közel állt a preraffaelitákhoz is, viszont az általa megalkotott és tanított eszmények egy másik közösség és irányzat alapjait teremtették meg, az „Urániaiak Társaságát”. A kifejezés a homoszexuális mozgalom egyik atyjától, a költő, szociológus és irodalmár Edward Carpentertől ered, aki Platónról kölcsönözte a fogalmat.¹⁸ A „*Lakoma*” („*Symposium*”) című munkájában Platón kétféle szerelmet, a közönségeset és a nemeset különbözteti meg. Másik művében, a Phaidroszban Szókratész és Phaidrosz beszélgetését követhetjük nyomon, melyben Erósz dicséretén kívül a rajongás formáit és a lélek természetét is vizsgálja. Platón ebben a művében úgy beszél Erószról, mint istenről, vagy isteni lényről, aki így nem lehet rossz. A Lakomában viszont nem istennek, hanem daimónnak mondja, azaz „isten természetű lénynek”.¹⁹

A dialógus során az ifjabb és idősebb férfi közötti szerelmi kapcsolatok lényegének tárgyalását olvashatjuk: „*Mert ha egy idősebb ember szegődik egy ifjabb mellé, önként ugyan el nem szakad tőle se éjjel, se nappal, hanem valami kényszer és ösztökélő vágy nem hagy neki nyugtot, ez hajítja őt, mivel szüntelen gyönyört jelent neki ha látja, hallja, megérinti és minden érzékszervével érzékeli kedvesét, úgyhogy gyönyörűséggel, valósággal rátapadva áll szolgálatára.*”²⁰ Szókratész nem csábítja el a fiút, bár szerelmes belé, s ezzel a platóni ideális szerelmet valósítja meg. A távoli és nemes szerelem később felfedezhető a híres író E. M. Forster halála után kiadott regényében, a Maurice-ban is.²¹ A klasszikus erasztész-erómenosz viszonyt Dover is részletesen bemutatja könyvében. Az idősebb férfi (erasztész) a szeretett fiúnak (erómenosz) udvarolt, ajándécul általában kutyát, kakast vitt neki.²² A fiú családja csak látszólag tiltakozott, valójában örült a megtiszteltetésnek. Az elkövetkező években együtt éltek, vadásztak, s az idősebb férfi mindenben segítette fiatal társát. A homoszexuális kapcsolatok ezáltal nemcsak testi, hanem főként lelki és intellektuális viszonyoknak tekinthetők, melyre a nők eltérő neveltetésénél fogva ellenkező neműek között ritkán volt példa.

Wilde, Pater és követőik számára nemcsak a platóni filozófia, hanem más források is alapot jelentettek. A görög homoszexualitással kapcsolatos legfontosabb ismereteinket a fennmaradt képzőművészeti alkotások és irodalmi művek képezik. Előbbihez a férfiak közötti szerelem ábrázolásaiban rendkívül gazdag vázaképeket, valamint a szobrokat sorolhatjuk. Utóbbihoz a késő archaikus és kora klasszikus kor homoszexuális költészete, Platón munkássága, az attikai komédia (különösen Arisztophanész), Aiszkhinész beszéde a Timarkhosz ellen és a hellénisztikus korszak homoszexuális költészete tartozik.²³ Wilde kiválóan ismerte a görög irodalmat, otthoni csodálatos könyvtárában számos kötet volt megtalálható. Lakására legalább olyan műgondot fordított, mint öltözködésére – a szebb-

nél szebb szobrok, festmények és vázák között természetesen nem egy görög alkotás volt.

Oscar Wilde tanulmányait külön természetete miatt tanári kinevezés nélkül fejezte be Oxfordban, ezért diplomájának megszerzése után szabadúszó íróként és előadóként tevékenykedett. Amerikai és francia útjai után megnősült és újságírással, szerkesztéssel, költészettel foglalkozott. Baráti köréhez tartozott a színésznő Lillie Langtry, az arisztokrata Ada Leveson és férje, valamint sok más előkelő és híresség is. Wilde másik baráti köre azonban sokkal különösebb tanítványokból, fiatal művészekből állt, akik mesterként tekintettek rá. William Butler Yeats, a gyerekkori barát, későbbi Nobel-díjas író bár nem volt a homoszexuális félvilág tagja, mégis szívesen töltötte az időt Wilde társaságában, s dublini barátaival később is segítette patrónusát.²⁴ Aubrey Breadsley már jóval különösebb figura volt, olyasvalaki, akit ma a dekadencia megtestesülésének neveznénk. Az ismert grafikus sötét erotikával átítatott grafikái, plakátjai és festményei egy új stílus, a szecesszió jegyében készültek, Wilde Saloméja pedig elképzelhetetlen lenne nélküle. Breadsley alkoholizmusa és később kialakult tuberkulózisa miatt mindössze 25 évesen halt meg.

John Gray minden bizonnyal az egyik leghíresebb regényhősnek, Dorian Graynek szolgált prototípusul. A fiatalember 1889-ben a Sohoban találkozott Wilde-dal, akit Lionel Johnson tizenöt évesnek gondolt, miközben már huszonöt volt. André Raffalovich a gazdag orosz-zsidó költő, Wilde barátja szintén szoros ismeretségbe került a fiúval, aki végül élete szerelme lett, s mindketten 1934-ben haltak meg. Raffalovich és Wilde barátságát egy időre meg is rontotta Gray Wilde-al való viszonya, melyet Raffalovich Wilde bebörtönzése után nyilvánosságra is hozott. Raffalovich 1896-ban megjelentette „*Uranisme et Unisexualité étude sur différentes manifestations de l'instinct sexuel*” című művét, mely új utat nyitott a homoszexualitás okainak kutatása történetében.²⁵ Raffalovich később részt vett a Magnus Hirschfeld kezdeményezte Tudományos Humanitárius Bizottság munkájában, viszont nem egyedüli katolikus keresztényként később csaknem kritizálni kezdte a korai melegmozgalom munkáját.

Sir Max Beerbohm ismert humorista és karikaturista volt, aki Wilde-ról számos rajzot készített, s bár jó barátok voltak szívesen tartott görbe tükröt Oscar elé is. 1894-ben megírta „*A Defence of Cosmetics*” című esszéjét, egy Wilde paródiát és egy Pater burleszket, melyet az oxfordi *Yellow Book* magazin áprilisban ki is adott.²⁶ Yeats mellett a másik kivételnek tekinthetjük szexualitását illetően, ugyanis a baráti kör többi tagjához és a heteroszexuális Yeats-hez viszonyítva mai fogalmaink szerint aszexuálisnak mondanánk, mert sem feleségével, sem a hozzá közeledő férfiakkal nem létesített kapcsolatot.

Yeats jó barátja és a Rhymer's Club tagja volt Arthur Symons is, aki később könyvet írt Wilde-ról. Az ő munkásságának az alapját is Walter Pater jelentette, s Wilde mellett a dekadens szexuális politika másik reprezentatív alakja lett.²⁷ Életrajzában Symons jól érzékelteti Wilde lényének esszenciáját: meglátásában ő több volt pusztán költőnél.²⁸ Ahogy sokan utólag, jóval halála után érzékelték és megértették, hogy olyan útmutató volt ő, aki az elkövetkező századokhoz szólt, míg sajátjában idegen volt.

Ernest Dowson költő a dekadens mozgalom másik emblematikus figurája volt Wilde mellett. Versei főként az elvesztett szerelemről, fiatalságról, a szépségről szóltak, valószínűleg mélabús természetete is hozzájárult korai halálához.²⁹

Robert Ross Wilde igaz barátja volt egészen haláláig. Bár sok életrajzíró ellentmondásosan vélekedik szerepéről, azt egyikőjük sem tagadhatja, hogy ő volt Wilde első jelentős homoszexuális affairsja 1886-ban. Később újságírással foglalkozott és sikeres üzletember is lett. Elvonhatatlan érdeme amellett, hogy kitartott Wilde mellett annak utolsó napjaiig, hogy pénzt gyűjtött számára, megőrizte személyes tárgyait, majd szerkesztette és egybegyűjtötte leveleit, valamint a világon megjelenő Wilde kiadásokat is figyelemmel kísérte, s a szerzői jogokat Wilde fiaira íratta.³⁰ Ross a dekadens társaság különleges tagja volt, mivel magánéleti józansá-

gával kirítt az életigenlő művészek közül, s megállapításom szerint mindössze a beszélgetések és mentora tartották őt Wilde körében.

Egészen más személyiség volt Lionel Johnson, a fiatal költő, aki a Rhymers Club tagja volt Yeatsszel és Wilde-dal együtt. Ígéretes tehetség volt, viszont alkoholizmusa miatt harmincöt éves korában strokeban halt meg 1902-ben. Jól ismert volt homoszexuális körökben csakúgy, mint unokatestvére, „Bosie” Douglas, akit 1891-ben mutatott be Wilde-nak. Lord Alfred vidám, tanult és rendkívül jóképű fiatalember volt, akibe Wilde, a szépség megszállottja egyből beleszeretett. A lord költő is volt, mely még közelebb hozta őket egymáshoz. Lord Douglas a „*Két szerelem*” című versében beszélt először a szerelemről, „*mely nem nevezheti nevén magát*” („the love that dare not speak it's name”). Oscar Wilde 1895-ös második perében csodálatos hasonlatokkal védte meg azt a szenvedélyt, mely közte és a fiatal lord között is létrejött. Wilde néhány mondatában foglalta össze azt, melyet számos más művész is megfogalmazott.

A fiatal művészeknek köszönhetően megalapították az első homoszexuális és homoreotikus töltettel rendelkező folyóiratokat is, a legismertebbek a „*The Artist*”, a „*The Spirit Lamp: An Aesthetic, Literary and Critical Magazine*” és a „*The Chameleon*”. A *The Spirit Lamp*-et Oxfordban James Thornton szerkesztette, a *The Chameleon*-t Londonban a Gay & Bird adta ki. A *The Spirit Lamp* azért is jelentős folyóirat, mert Lord Alfred Douglas is részt vett a szerkesztésében. A Chameleonnak később szintén a Wilde-perekben lett jelentősége, mikor az író Lord Douglas fentebb említett verséről, illetve „*A pap és a ministránsfiú*” című John Bloxam által írt történetről kérdezték. Wilde tagadta, hogy bármi köze lenne a műhöz, melyet szörnyen megírt, silány, rossz irodalmi ízlésről tanúskodó alkotásnak nevezett.³¹

Wilde baráti társaságának nagy része az Urániaiak csoportjának is tagja volt. Mindkét közösség kulturális alapja a „görög szerelem” volt, mely meghatározást először a már említett John Addington Symonds, majd Oscar Browning használta először. A görög szerelmet gyakorlókat a korabeli források többféle meghatározással illették leggyakrabban a „mollies”, „margeries”, „poufs”, később a „sodomites”, „inverts”, „Uranians” szavakkal találkozhatunk, majd kialakultak a „homosexual” és a „gay”, „queer” szavak.³² Az utóbbi kettő természetesen a XX. század „szüleménye”, a „homoszexuális” meghatározás pedig Kertbeny Károly (Karl-Maria Benkert), egy osztrák-magyar író nevéhez köthető, aki névtelenül 1869-ben két értekezést tett közzé, melyben elsőként veleszületett tulajdonságnak írja le az azonos neműekkel szemben érzett vonzalmat, melynek korlátozását és üldözését az emberi jogokat sértőnek tartotta. Terminológiáját később Richard von Kraft-Ebing is átvette és „*Psychopathia Sexualis*” című művében használta is azokat.

Az Urániaiak közé legalább ötven fiatalembert sorolhatunk. A mozgalom „mesterének” Charles Sayle-t szokták tartani, aki „*Erotidia*” és „*Bertha: A Story of Love*” című munkáinak másolatát Symonds-nak és Wilde-nak egyaránt elküldte, mindkettőben az „urániai szerelem” üzenetét hordozva. Sokak szerint William Johnson „*Ionica*” (1858) című művét tekinthetjük a társaság első jelentős alkotásának. További vezéralakjai a már említett Edward Carpenter, E. M. Forster, William Johnson, Lord Alfred Douglas Leonard Henry Green, Gerard Manley Hopkins, A. E. Housman, George Cecil Ives, Edmund John, Lionel Pigot Johnson, William Johnson, Edward Cracroft Lefroy és Sydney Frederick McIllree Lomer voltak.

A két társaság között egyetlen különbséget figyelhetünk meg: Wilde 1895-ös perével baráti köre felbomlott, míg az urániaiak körét ez kis mértékben érintette csak. Az urániaiak sokat merítettek továbbá a festészetből. Meg kell említeni Henry Scott Tuke és Simeon Solomon rendkívül erős befolyását, melyet már Wilde-nál is felfedezhetünk. Wilde-nak oxfordi egyetemistaként gyakori olvasmánya volt Solomon könyve az „*A Vision of Love Revealed in Sleep*”. Wilhelm von Gloeden báró taorminai munkáit ugyancsak az urániai szemlélet ihlette. Az urániaiak nagy tisztelete övezte továbbá Walt Whitman amerikai költőt, aki szokatlan bátorsággal és merész-

séggel merete megénekelni a „lehetetlen szerelmet” („impossible love”). Wilde és Symonds személyesen is találkozott a művésszel. Whitman hatása azért is elkerülhetetlen, mert képes volt új hanggal megközelíteni azt a témát, mely Shakespeare, Michelangelo vagy Winckelmann által egyetemes része volt az újkori kultúrának. Az Urániai Társasága a 30-as évekig jelentősen hozzájárult a brit és egyetemes szexuáltörténethez. A második világháború kitörése a csoport megtorpanását eredményezte, viszont olyan mozgalmakhoz vezetett, mint a „Homosexual Law Reform Society”, 1967-re pedig sikerült elérni a felnőttek közötti homoszexuális kapcsolatok dekriminalizációját.

(Összegzés) A XIX. századi viktoriánus Anglia rendkívül szigorú erkölcsseiről ismeretes. A XVIII. századtól jelen lévő „ókorimádat”, a koedukált oktatás és az ellentétes neműek közötti találkozások lehetőségének leredukálása azonban rendkívül jó alapot biztosított egy szubkultúra kibontakozásához. Az ókori görög paederastia-ból levezethető homoszexuális kapcsolatok gyakoriságát figyelhetjük meg nemcsak a jogi, hanem a szépirodalmi alkotások, a festmények és egyéb munkák tanulmányozása során. Jeremy Bentham 1785-ben készített egy esszét a férfiak közötti kapcsolatok legalizálásáról, melyet azonban nem mert publikálni.³³ A XIX. század két legjelentősebb irodalomtörténésze és filológusa, John Ruskin és Walter Pater voltak, akiknek érdemeit munkámban is kifejezem. Ahogy Yopie Prins találoán megfogalmazta: „Ruskin a görögök nyugalmát és derűségét helyezte előtérbe, míg Pater eszközként használta őket arra, hogy a művészetet és a költészetet formával és színekkel töltsék meg.”³⁴

Publikációm a homoszexuálisok találkozóhelyeinek ismertetése mellett figyelmet fordít a homoszexualitással foglalkozó folyóiratokra és irodalmi, művészeti munkákra is. Tágabb kutatásaim során nemcsak a szó szoros értelmében vett azonos nemű kapcsolatokkal foglalkozó forrásokat tekintettem át, hanem figyelmet fordítok olyan művekre is, mint a Dracula, melyben Stoker elfojtott homoszexuális érzelmei és vágyai törnek felszínre. A gróf és Jonathan Harker viszonya rendkívül homoerotikus, sokak szerint modellje egykori barátja és vetélytársa, Oscar Wilde volt.³⁵

Az értekezés mindössze a férfi homoszexualitásra fókuszál, mivel a női kapcsolatokról nem maradtak fenn leírások néhány művészeti ábrázolás megjelenítéseit kivéve. Tanulmányom központi figurájának tekinthető Oscar Wilde, akinek homoszexualitását Andrew Elfenbein szerint sokszor merész pózként használta társadalmi pozíciója gyengeségeinek kompenzálására.³⁶ Meglátásom szerint azonban Wilde-nak köszönhetően erősödhetett meg az a szubkultúra, melyet később Michel Foucault már létező jelenségként aposztrofál. Wilde mártírrá, igazi archeotípussá vált, olyan személlyé, akit ma queernek, valamint úttörő egyéniségnek neveznek. Barátaiból létrehozott egy jelentős kulturális kört, melynek tagjai nagyrészt az Urániai Társaságát alkották. Utóbbi pedig azért is lényeges, mert tagjainak jelentősége miatt antropológiai és szociológiai értelemben véve egyaránt létező szubkulturaként kell tekintenünk az urániaiakra a viktoriánus társadalmon belül³⁷ Pater jelentősége itt is felfedezhető, mert abban rejlik, hogy ennek az esztétizmusnak és szellemi örökségnek a homoerotikus szubkulturával együtt megalapítója lett, mely árnyaltan továbbélt a viktoriánus Anglia társadalmában és irodalmában egyaránt.³⁸ A görög, főként platóni filozófiára alapozott „urániai szerelem” a francia fin de siècle-ben is megfigyelhető volt, melyet a dekadens mozgalom és a dandység összefonásával ugyancsak Oscar Wilde teremtett meg. Meglátásom szerint a témakör vizsgálata és elemzése éppen ezért nemcsak irodalomtörténeti, hanem filozófiai-esztétikai, valamint szexuáltörténeti szempontból is fontos.

JEGYZETEK

- 1 FOUCAULT, Michel, *A szexualitás története I., A tudás akarása*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999, 7.
- 2 MACKEY, Thomas C., *Pornography on Trial: A Handbook with Cases, Laws, and Documents*, ABC-CLIO, USA, 2002, 17.
- 3 CORNWELL, Nancy C., *Freedom of the Press: Rights and Liberties Under the Law*, America's Freedoms Series, ABC-CLIO, USA, 2004, 47.
- 4 CASTLE, Terry, *The Literature of Lesbianism: A Historical Anthology from Ariosto to Stonewall*, Columbia University Press, New York Chichester, 2003, 542.
- 5 LAFFERTON Emese, *A bukkott nő a viktoriánus képzeletvilágban*, In: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_bukkott_no_a_viktorianus_kepzeletvilagban/ (2013. szeptember 4-i letöltés).
- 6 HOPE DITMORE, Melissa, *Encyclopedia of Prostitution and Sex Work, I. kötet*, Greenwood Press, New York, 2006, 282.
- 7 A fin de siècle egy sajátos korhangulatnak feleltethető meg. Nevét egy 1884-ben bemutatott darabról kapta. Ugyanebben az évben jelent meg az akkorigiban népszerű író, Joris-Karl Huysmans *A rebours („A fonákjáról”)* című regénye, amelyet a fin de siècle életérzés klasszikus példaképeként emlegettek – és utánoztak. A könyvet „sárga könyvként” is emlegették, mely később feltűnik a Dorian Gray arcképében is.
HANÁK Péter, *Miért fin de siècle?* Budapesti Negyed, 22. évfolyam, 1998/4. szám, eredeti cikk: *Café Babel*, 1993. 4. sz. 3–13.
- 8 MCKENNA, Neil, *The Secret Life of Oscar Wilde, An Intimate Biography*, Basic Books, New York, 2006, 181.
- 9 MCLAREN, Angus, *Sexual Blackmail: A Modern History*, President and Fellows of Harvard College, Harvard, 2002, 18.
- 10 PRETTEJOHN, Elizabeth, *After the Pre-Raphaelites: Art and Aestheticism in Victorian England*, Manchester University Press, Manchester, 1999, 248.
- 11 DONOGHUE, *The Life of Goethe: A Critical Biography*, Oxford, Blackwell, 2001, 42. Lásd még: Michael Matthew KAYLOR, *Secreted Desires, The Major Uranians: Hopkins, Pater and Wilde*, Brno, Masaryk University, 2006, 26. (továbbiakban: KAYLOR, *i. m.*).
- 12 BLANSHARD, Alastair, J. L., *Sex: Vice and Love from Antiquity to Modernity*, Wiley-Blackwell: Malden, Oxford, Chichester, 2010, 93.
- 13 A törvény értelmében „gross indecency”-t követett el, mely mai fogalmaink szerint „szeméremstést” jelent. Tény, hogy a Lord, akit ki sem hallgattak a tárgyaláson ekkor töltötte be 24. életévét, tehát a kapcsolat kezdetén még 21 éves sem volt, mely a nagykorúság alsó határa volt Angliában. A tanúként kihallgatott fiatal emberek többsége 18 éves kora elérése előtt létesített kapcsolatot az íróval.
- 14 DOLLIMORE, Jonathan, *Sexual Dissidence, Augustine to Wilde, Freud to Foucault*, Clarendon Press, Oxford, 1991, 95–96.
- 15 DA SILVA, Stephen, *Transvaluing immaturity: Hellenism, Primitivism, and a Reverse Discourse of Male Homosexuality in Late-Victorian and Edwardian Narrative*, UMI, Rice University, Houston, 1998, 51.
- 16 WELLEK, René, *Walter Pater's Literary Theory and Criticism*, In: Ed. by: KUMAR, Shiv, K., *British Victorian Literature, Recent Revaluations*, London Press Limited, London, 1969, 462.
- 17 PATER, Walter, *A Series of Lectures, Plato and Platonism*, London, Macmillan and Co., Limited, New York, 1905, 134.
- 18 HUNTER, Richard, *Plato's Symposium*, Cambridge University Press, New York, 2004, 116.
- 19 *Platón összes művei kommentárokkal – Phaidrosz*, Szerk.: MIKLÓS Tamás, Ford.: SIMON Attila, Atlantisz, Budapest, 2005, 34. 48. lábjegyzet, 35. (továbbiakban: *Platón összes...*).
- 20 *Platón összes... 31.*
- 21 A regény egy homoszexuális angol arisztokrata, Maurice életét és útkeresését mutatja be, aki beleszeret iskolatársába Clive-ba, aki mindössze platóni módon tudja értelmezni két férfi kapcsolatát. A regény nagy érdeme, hogy Maurice nem deviáns, hanem egy egyszerű ember, egyszerű érzésekkel, aki végül egy vadór mellett megtalálja boldogságát. Az író azonban félve a társadalmi megvetéstől úgy rendelkezett, hogy munkáját csak halála után jelentethetik meg.
- 22 DOVER, Kenneth James, *Görög homoszexualitás*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 118–127. (továbbiakban: DOVER, *i. m.*).
- 23 DOVER, *i. m.* 23.
- 24 FOSTER, R. F., *W. B. Yeats: A Life - The Apprentice Mage, 1865-1914*, Oxford University Press, Oxford-New York, 1997, 154.
- 25 STOKES, John, *Oscar Wilde: Myths, Miracles and Imitations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 10. lábjegyzet, 194. Lásd továbbá: RODEN, Frederick S., *Wilde, Raffalovich, and the Problem of the Other*, The Oscholars Special Issue, Wilde, Jews and The Fin -De-Siècle, Summer 2010, In: http://www.ashgatepublishing.com/pdf/SamplePages/Jewish_Christian_Queer_Ch7.pdf.
- 26 RIEWALD, Jacobus Gerhardus, *Max Beerbohm's*

- Mischievous Wit: A Literary Entertainment*, Van Gorcum and Comp., Assen, 2000, 109.
- 27 ROBBINS, Catherine Ruth, *Decadence and Sexual Politics in Three Fin-de-Siècle Writers: Oscar Wilde, Arthur Symons and Vernon Lee*, University of Warwick, PhD. Study, Department of English and Comparative Literature, 1996, 8.
- 28 KOHL, Norbert, *Oscar Wilde: The Works of a Conformist Rebel*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, 3.
- 29 *The New York Times Guide to Essential Knowledge: A Desk Reference for the Curious Mind*, The New York Times Company, New York, 2011, 72.
- 30 KNOX, Melissa, *Oscar Wilde in the 1990s: The Critic as Creator*, Camden House, Rochester-Woodbridge, 2001, 103.
- 31 LATHAM, Sean, *The Art of Scandal: Modernism, Libel Law, and the Roman A` Clef*, Oxford Univeristy Press, Oxford, 2009, 66.
- 32 ROBB, Graham, *Strangers: Homosexual Love in the Nineteenth Century*, New York, Newton, 2003, 12.
- 33 CRAFT, Christopher, *Another Kind of Love: Male Homosexual Desire in English Discourse, 1850-1920*, University of California Press, Berkeley- Los Angeles- London, 1994, 17. (továbbiakban: CRAFT, *i. m.*).
- 34 PRINS, Yopie, *Greek Maenads, Victorian Spinsters*, In: Ed. by: DELLAMORA, Richard, *Victorian Sexual Dissidence*, University of Chicago Press, London- Chicago, 1999, 51. (továbbiakban: DELLAMORA, *i. m.*).
- 35 CRAFT, *i. m.* XI.
- 36 ELFENBEIN, Andrew, *Byron and the Victorians*, 2004, Cambridge University Press, Cambridge, 229.
- 37 KAYLOR, Michael Matthew, *Secreted Desires, The Major Uranians: Hopkins, Pater and Wilde*, Brno, Masaryk University, 2006, VII.
- 38 SAVILLE, Julia F., *The Romance of boys Bathing: Poetic Precedents and Respondents to the Paintings of Henry Scott Tuke*, In: Ed. by: DELLAMORA, *i. m.* 254.

Az 1941-es galíciái deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokauszt első fejezete

---

E tanulmány¹ célja, hogy megvilágítsa a holokauszt kifejlődésének egy fontos állomását. A Szovjetunió elleni, 1941. június 22-én elkezdődött német támadás példátlan lehetőséget kínált a magyar kormány számára, hogy 1941 nyarán, hat hét leforgása alatt 22 000 zsidót toloncoljon ki Magyarországról Galíciába. Kamenyec-Podolszkijban 1941 augusztusa végén a deportálások addig soha nem látott tömegmészárlássá fajultak, amikor a deportáltak nagy többségét meggyilkolták. Az életben maradtok sorsa összefonódott a galíciái zsidó közösségek sorsával – csak két- vagy háromezer túlélő jutott vissza Magyarországra.

Dokumentumok, túlélők beszámolóit és átfogó tudományos munkák szólnak a holokauszt idején megsemmisített milliókról, akik különböző etnikai, nemzetiségi és vallási csoportokhoz tartoztak. A tömeggyilkosság különböző szinten és különböző mértékben – tragikus módon – jellemzi a XX. század történelmét. Európa 1815 utáni viszonylagosan békés világa a XX. század első felében addig soha nem látott erkölcsi szakadékba zuhant. Ha nem számolunk az I. világháború és a sztálini tisztogatások áldozataival, csak a II. világháborúnak megközelítőleg 55 millió halottja volt.

A tömegmészárlás középpontjában – az 55 millióból 6 millió zsidó áldozattal – vitathatatlanul a holokauszt áll. E tanulmányban arra szorítkozunk, hogy megvizsgáljuk, mi történt a Magyarország területéről Galíciába deportált csoportokkal, amelyeknek tagjait „nem-kívánatos külföldieknek”, „hontalan menekülteknek” vagy csak egyszerűen „idegeneknek” minősítették. Mindez hat hét leforgása alatt történt, 1941 nyarán.² A deportáltak száma megközelítőleg 22 ezer fő. Közülük mintegy 16 ezer fő a köztudatba a „kamenyec-podolszkiji vérengzés”-ként bevonult tömeggyilkosság áldozata lett.

Kamenyec-Podolszkij – korábbi helyőrségi város – Nyugat-Ukrajnában található. Egyetlen jellegzetessége a masszív erőd a Szmotrics folyó partján. A második világháború előtt a város lakosságának mintegy hatvan százaléka zsidó volt. A tömegmészárlásról, amelyet közvetlenül a város közelében követtek el, sok holokausztkutató tesz említést, de a témát részletekbe menően leginkább a magyar tudósok kutatták. Úttörőnek tekinthető a feltárásban Randolph L. Braham munkája. További, a témát mélyebben feltáró szerzők: Majsai Tamás, Ormos Mária, Frojimovics Kinga, Gellért Ádám és Gellért János. A nemzetközileg ismert tudós, Klaus-Michael Mallmann tollából született meg a témával kapcsolatos alapvető fontosságú írás, amelyben a szerző a német katonai archívumban elhelyezett anyagokra támaszkodott.³

A téma kutatásának kényszerítően fontos oka az a felismerés, hogy a kamenyec-podolszkiji deportálás mind „minőségében”, mind „mennyiségében” „első fejezete” a megszállt keleti területeken végrehajtott népirtás történetének. A legelső megdöbbentő tény az áldozatok száma. Breitman szavaival élve: „minden korábbi, délen elkövetett vérengzés eltörpül az Ukrajnába száműzött magyar zsidó áldozatok száma mellett ... Kamenyec-Podolszkij jelképe a németek által a zsidók ellen elkövetett legnagyobb megsemmisítésnek”.⁴ Ez volt az első alkalom – amint arra kutatók sokszor rámutattak –, amikor az áldozatok száma öt számjegyű volt. Hasonlóan fontos megjegyezni, hogy

a Kamenyec-Podolszkijban végrehajtott vérengzés új szakaszt nyitott a vészkorszak történetében, mert a zsidók üldözése ettől kezdve szervezett, megtervezett népiirtássá vált. Fontos megemlíteni azt is, hogy ettől kezdve a megsemmisítés már nemcsak a megszállt területeken élöket érintette, hanem magyarokat, románokat és menekülteket egész Európából.⁵ A deportált magyar zsidók tragédiája a magyarországi holokauszt történetének is bevezető eseménye volt. Tény, hogy a magyar hatóságok – a nemzetközi normákat megszegve – a menedékjoggal rendelkező menekülteket is kitoloncolták. Sőt, a razzikiák során magyar állampolgárokat is elfogtak, és ez a gyakorlat baljós példája volt annak, hogy egy ország kitoloncolhatja a saját állampolgárait. A korabeli magyar vezetés felelősségét kiemeli az a tény, hogy ezeket az akciókat német részről nem hagyták jóvá, nem is bátorították, és a két kormány még csak nem is egyeztetett a zsidók kiszállításáról. Végezetül fontos tudnunk, hogy az egész deportálás, amely példa nélküli vérfürdőbe torkollott, majdnem azonnal ismertté vált nemcsak Magyarországon, hanem a brit, az amerikai és a szovjet kormányok számára is, és később az amerikai sajtó is tudomást szerzett róla. Magas rangú katonatisztek jóvoltából a budapesti amerikai képviselő különösen pontos, közvetlen és naprakész információkkal rendelkezett a keleten történt eseményekről. Az amerikai követ, Herbert C. Pell 1941. július 17-én kelt rövid levelében tudósít arról, hogy „jelenleg Magyarországon tartózkodó lengyel zsidók nagy csoportját szállítják Galiciának arra a területére, amelyet magyar hadtestek most foglaltak el”. A levél azt bizonyítja, hogy az amerikai Külügyminisztérium azonnal értesült a tömeges kitoloncolásról. Július 27-én a nagykövet további részletekkel szolgált az ügyről, amennyiben a száműzöttek között magyar állampolgárok és nyugat-európai menekültek is voltak.⁶ Amellett, hogy az elkövetett bűntény iszonyú volt, baljóslatú precedens történt, ami egyenesen a holokauszt megsemmisítő folyamatához vezetett. Patrick Desbois atya és Paul A. Saphiro új kifejezést alkottak a jelenség leírására: „golyó általi holokauszt”⁷.

E tanulmány törekvése, hogy feltárja a történelmi forrásokat, az egymást átfedő beszámolókat; és a történelmi eseménysort – az elkövetők, a szemlélők és az áldozatok megszólaltatásával – különböző nézőpontokból mutassa be.

(A népiirtás anatómiája) A II. világháború magyarországi vagy európai történetében 22 000 ember deportálása önmagában nem tekinthető jelentős vagy a szokásostól eltérő jelenségnek. Az „etnikai tisztogatás” mint kifejezés viszonylag újszerű, a gondolat azonban régóta létezik. Mind a szovjet, mind a náci politikában a rendszer jellemzői az óriási népességmozgatások, majd az ezekkel gyakran együtt járó tömeggyilkosságok.⁸ Különböző népességcserékre, telepítésekre sor került a náci Németországgal szövetségben lévő országokban, így Olaszországban, Romániában, Szlovákiában, Bulgáriában, Horvátországban és Magyarországon is. A zsidók deportálását eufemisztikusan „áttelepítésnek” nevezték, de nincs az az eufemizmus, ami elfedhetné aényt, hogy az „idegen” zsidók Magyarországról történt kiűzetése egyáltalán nem volt idegen az adott korszakra jellemző normarendszertől és gyakorlattól.⁸ Magyarországon elsősorban az ország politikai elitjének gondolkodásában vált általánossá az a vélekedés, hogy különbség van a régóta Magyarországon élő, asszimilálódott zsidók és a zömmel Galiciából a XIX. század végétől kezdve érkezett és részben a keleti határvidéken letelepedett zsidók között, akiket a megbélyegző „galiciánerek” kifejezéssel illettek.¹⁰ Ezen „idegen” zsidók kitelepítésének a gondolata gyakran felmerült a két világháború közötti magyar közéletben.

Az 1920-as évek közepén az egyik vezető magyar politikus egy parlamenti felszólalásában így foglalta össze a különbségtétel lényegét: „A régóta nálunk élő és hazaszerető zsidók iránti tiszteletünk sem akadályozhat meg bennünket abban, hogy kijelentsük, a

galíciai zsidók első és második generációi a proletárdiktatúrát hozták el hozzánk.¹¹ Az 1930-as évek végén a folyamatosan radikalizálódó magyar politikában ez a tétel a szélsőjobboldali politikusok vesszőparipájává vált. A „külföldi zsidók” problémakörét tovább súlyosbította az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken élő 330 000 zsidó helyzete. 1941-ben Teleki Pál miniszterelnök is így nyilatkozott: az asszimilálódott zsidóknak „Választani kell a magyar és a hitsorsos között, olyan hitsorsos között, aki idegen és idejött.”¹² Ennek a kulturális és vélt „nemzethűség” alapján tett különbségtételnek egyik szerencsétlen mellékterméke a zsidó közösségen belüli szakadás volt. Megrendítő példa erre a szakadásra az ismert zsidó bankár, dr. Láng Lajos hozzászólása a zsidókat érintő gazdasági korlátozásokról szóló, heves parlamenti vita során. A parlament felsőházában dr. Láng – az asszimilálódott magyar zsidóság képviselője – visszautasította a tervezett zsidóellenes törvényeket: „amely megbélyegez bennünket, akik már háromszáz éve élünk ebben az országban, magyarul beszélünk és magyarként gondolkodunk, és egyáltalán nincs közünk az ún. keleti kaftános zsidókhöz.”¹³

Az „idegen” zsidók kitelepítésének a gondolata tehát már hosszú ideje érlelődött; a deportálás hosszú előkészület következménye volt. A deportálás közvetlen előzményének tekinthető az 1941-ben megszerzett Bácska vidéken élő, 1919 után betelepült szerbek tömeges kiutasítása a németek által megszállt Szerbia területére. A magyar katonai közigazgatás tehát elsősorban a jugoszláv telepítéspolitika következményeit kívánta ily módon felszámolni.

A harcokat követően, április 14-én a délvidéki hadműveletet végrehajtó 3. magyar hadsereg parancsnoka, Gorondy-Novák Elemér altábornagy tisztogató akciót rendelt el. Ennek során a magyar katonai hatóságok összesen mintegy 12 ezer szerb telepest, valamint nemzethűség szempontjából gyanúsnak tartott személyt internáltak. Továbbá összeírásra került mintegy 50 ezer személy, akiket a magyar közigazgatás kitelepítésre ítélt. Nem meglepő módon a szerbiai német vezetés erőteljesen ellenezte a magyar kitelepítési terveket. A németek ellenkezését csak növelte, hogy a horvát usztasa alakulatok által végzett „etnikai tisztogatás” több ezer szerb és zsidó érintettje is erre a területre érkezett. A német visszautasítás ellenére a magyar katonai alakulatok több tízezer „nemkívánatos elemet” telepítettek ki a délvidéki területekről a határon túlra, Szerbiába.¹⁴

A délvidéki kitoloncolás és a galíciai deportálás közötti összefüggés az, hogy a déli területeken végrehajtott akció modellül szolgált az 1941 nyarán történt deportáláshoz.

A Szovjetunió elleni német támadás 1941. június 22-én kezdődött, amihez néhány nap múlva csatlakozott a magyar haderő is. Az új helyzet lehetőséget biztosított az „idegen” zsidók régóta tervezett tömeges deportálására. A deportálás célja nem a tömeges megsemmisítés volt, bár az akció megtervezőinek ezzel a lehetőséggel is számolniuk kellett volna.

1941. június 30-án a Kárpát-csoport átlépte a szovjet határt és gyorsan elérte a Dnyeszter folyó vonalát. Ez a hadiesemény kulcsfontosságú a deportáltak további sorsát illetően. Július 10-én a gyorshadtest a Kárpát-csoporttal egyesülve elfoglalta Kamenyec-Podolszkijt.

Kamenyec-Podolszkij – stratégiailag kiemelt helyzeténél fogva – Christopher Browning szavai szerint „a román és magyar hatóságok általi tömeges deportálások célállomásává vált, még mielőtt – szeptember 1-jén – a város formálisan német polgári fennhatóság alá került volna”.¹⁵

A német katonai és polgári hatóságok között Vinicában, augusztus 25-én történt végtetes megbeszélést követően augusztus 27-én Friedrich Jeckeln Obergruppenführer az SS- és rendőri erők parancsnoka (Höhere SS- und Polizeiführer) vezetésével kezdődött a – megközelítőleg 16 000 magyar, 2000 román és körülbelül 4000-5000 helybeli zsidó áldozatot követelő – tömeggyilkosság. A 320-as rendőrzászlóalj és a németek által felállított

ukrán rendőri erők segítettek az akcióban. A közelben magyar alakulatok is tartózkodtak, a tömeggyilkosságban való közreműködésük azonban nem bizonyítható egyértelműen. Azt azonban teljes bizonyossággal tudjuk, hogy magyar katonák, zsidó munkaszolgálatosok és még mások is szemtanúi voltak a vérengzésnek. Ezt részletes beszámolóik támasztják alá, amelyekben az érintett családokról, kormányhivatalnokokról, de még a budapesti amerikai követségről is tesznek említést.¹⁶ Jeckeln közvetlenül Himmlernek küldött operatív jelentése szerint három nap alatt összesen 23 600 zsidót gyilkoltak le, akik közül 16 ezren magyar zsidók és velük tartó – a Magyarországról történt deportálásban sorsközösséget vállaló – keresztény családtagjaik voltak.¹⁷

A tömegmészárlásnak az egyik legmegdöbbentőbb jellemzője az, hogy az elkövetők még csak meg sem próbálták tetteket leplezni a helyi lakosság előtt. A kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságot a lehető legembertelenebb módon hajtották végre, ellentétben a – főként rendfenntartó szolgálatot teljesítő – 320-as rendőrzászlóalj tagjainak a háború utáni tárgyaláson tett vallomásaival, amelyek szerint az események kíméletesen, rendezetten és „higiénikusan” folytak le. Az áldozatoknak először azt mondták, hogy új lakóhelyre vagy az eredeti lakóhelyükre viszik őket, majd kilométereket kellett menetelniük, amíg megérkeztek egy kietlen helyre, ahol hatalmas kráterek voltak. Ezeket a krátereket kellett kibővíteniük, majd meztelenre vetközniük. Ekkor a kráterek széléről géppuskával belelőtték őket a tömegsírokba. Voltak, akik azonnal meghaltak, mások csak könnyebben megsebesültek, megint mások élve ugrottak be a gödörbe. A kis gyerekeket rutinszerűen élve dobták be a szüleik után. Ezt a gyilkossági gyakorlatot bizonyítja a Kamenyec-Podolszkijhoz közeli, Tarnopol régióbeli Plebanovka nevű faluban 1944-ben készített szovjet tényfeltáró jelentés. A tömegsírok feltárásakor kiderült, hogy az áldozatok 35%-a azonnal meghalt, 50%-ot sebesülten és 15%-ot élve temettek el.¹⁸ Túlélők és szemtanúk nehezen tudták szavakba önteni, mi történt közvetlenül a mészárlás után. Egy 8 éves ukrán kislány így emlékezett: „a németek lovakat hoztak, hogy letaposkák a földet. Éjszaka hallottuk, ahogy az élve eltemetettek nyöszörögtek... a föld remegett.” A visszatérő magyar katonák és munkaszolgálatosok így írták le a mészárlás helyszínét: „a sírok felett napokig remegett a föld”.¹⁹

Noha a kamenyec-podolszkiji vérfürdő meghatározó eseménye ennek a tragédiának, a teljes eseménysornak ez mégis csak egy része. A magyar katonai hatóságoknak és a sors szeszélyének kiszolgáltatva további több ezer deportált bolyongott Kelet-Galícia mezőgazdasági területein, városokban és elszórt kis településeken. E deportáltak és helyi hittestvéreik legnagyobb része meghalt a különböző „akciók” során. Megközelítőleg 2000–3000 ember a magyar katonai közegek megvesztegetésével, ukrán lakosok támogatásával vagy saját erőből a Kárpátokon keresztül visszajutott Magyarországra.

Akiknek nem sikerült visszatérniük, azok későbbi tömeggyilkosságok áldozatai lettek. Az 1944-es náci atrocitásokat kutató Szovjet Állami Bizottság anyaga megerősítette azokat a beszámolókat, amelyeket a túlélők az 1941 szeptemberében, Orinin régióban történt tömegmészárlásról mondtak, ahol a kivégzett magyar zsidók száma 1000 és 2000 között volt.²⁰

Szukkot ünnepe (Hoshana Rabbah) idején, 1941. október 12-én, a „Blutsonntag”-on Sztanyiszlavov zsidó temetőjében több mint 10 000 zsidót – közöttük 2000 magyar zsidót – mészároltak le. A tömegmészárlást ukrán kollaboránsok és a német 133-as rendőrzászlóalj közreműködésével Hans Krüger SS Hauptsturmführer (százados) irányította. Krüger rendelkezésére állt még egy magyarországi németekből verbuvált egység, amely rendszeresen részt vett ezekben a tömeggyilkosságokban.²¹

Az 1942. március 31-én (Pészach előestéjén) Sztanyiszlavovban végrehajtott tömegmészárlás végzett azokkal a magyar deportáltakkal, akik addig a sztanyiszlavovi gettó melletti befejezetlen épületben, a Rudolf malomban voltak.²²

Kolomeában 1941. október 11–12-én – a sztanyiszlavovi „Blutsonntaggal” egyidejűleg, de annál kevesebb áldozatot követelve – Peter Leideritz SS Obersturmführer (főhadnagy) vezetésével több ezer zsidót – közöttük magyarokat is – gyilkoltak meg.

A pontos német nyilvántartásból tudjuk, hogy az 1942. márciusi, Belzecebe történő deportálás, majd az azt követő elgázosítás során 6000 zsidó vesztette életét. Közöttük voltak annak a körülbelül 1000 főt kitevő magyar csoportnak a tagjai is, akik korábban Kolomeában és Sztanyiszlavovban húzták meg magukat. 1942. augusztus 26–27-én a Belzecebe tartó transzportok tagjai között „sok csortkovi magyar zsidó volt”.²³

Kolomeában és Csortkovban a náci hatóságok sok olyan osztrák, cseh, szlovák és német zsidót gyilkoltak meg, akiket feltehetőleg Magyarországról deportáltak a térségbe.²⁴

Galícia majdnem minden pontján történtek „kisebb léptékű” megszárlások, amelyek „csak” százakat érintettek. A Magyarországról elűzött nagyszámú zsidó deportáltak az ukrán–magyar határ körzetében való megjelenése következtében a nácik szándéka kifejezetten arra irányult, hogy a magyar–ukrán határzónát „zsidómentes” övezetté tegyék. Ezeknek a halálos kimenetelű razziáknak nagyon sok magyar zsidó áldozatuk volt. A magyar politikusok – akik tartottak a deportáltak visszatérésétől – ismételt kérelmeikkel tovább erősítették ezt a náci politikát.

A deportálások hátterében a Belügyminisztérium befolyásos bürokratája, Pásztóy Ámon állt. A látszólag szerény viselkedésű Pásztóy – mint a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályának a vezetője – nagy befolyást gyakorolt a sokakat érintő és messzemenő következményekkel járó bevándorlási politika alakítására. Amint azt egyik memoranduma tanúsítja, Pásztóy közvetlen kapcsolatban állt Bárdossy László magyar miniszterelnökkel, aki egyben a külügyminiszter is volt. Pásztóy „sürgös” jelzésű üzenetében azzal a kéréssel fordult Bárdossyhoz, hogy vegyék fel a kapcsolatot a német hatóságokkal annak érdekében, hogy a magyar határral párhuzamosan elterülő 20–30 kilométeres sávot „zsidómentes” övezetté tegyék.²⁵

Egy ilyen zóna kialakítása egyet jelentett a tömeggyilkossággal. Hans Krüger és a 133-as rendőrzászlóalj perében az 1941. október 6-án Nadvornában meggyilkoltak számát körülbelül kétezerre tették. Ez az esemény előfutára és főpróbája volt az egy héttel későbbi, sokkal nagyobb léptékű sztanyiszlavovi vérengzésnek, és az egykori Lengyelország központi területét magában foglaló főkormányzóság területén ez tekinthető a „végső megoldás” felé tett első lépésnek.²⁶

Egy helybeli túlélő, akinek azt parancsolták, hogy a nadvornai tömegmegszárlás után nyolc hónappal fedje le a tömegsírokat, így írt: „mindenféle széttépett imakönyvek hevertek... néhány magyar nyelvű, amelyeket valószínűleg a több száz – itt elpusztult – magyar zsidó hozott magával Magyarországról”.²⁷

Ugyanezek a vallomások azt tanúsítják, hogy a tatarovi határrendőrség (Grenzpolizei-Post) az ukrán rendészeti erők segédletével megsemmisítette a delatini zsidó közösséget, akik közül 1950 személyt lelőttek.

Mindkét esetben jelentős volt a magyar áldozatok száma. Zabiében, Zablatovban, Jaramcsében, Skalában és Bucsacsban is hasonló tömeggyilkosságokat követtek el. Helybeli túlélők pontos beszámolóí szerint: „[Kosovban] a megelőző két nap során 2.088 zsidót lőttek le, közöttük 149 magyar menekültet”. A dátum 1941. október 18. Máshol a szerző így emlékszik vissza: „a horodenkai első akció 1941. december 4-én történt. A négyezer lelket számláló zsidó közösség felét, valamint 400 magyar és román menekültet lőttek le”.²⁸

Christopher Browning szavai így foglalják össze az atrocitások hosszú sorát: „a széles körben elkövetett tömeggyilkosságok a régió déli felére összpontosultak, és legnagyobb részt a sztanyiszlavovi és a kolomeai Biztonsági Rendőrségi Hivatalok hajtották végre”.²⁹

A hivatalok vezetői Hans Krüger és Peter Leideritz voltak, akik ádázul versengtek egymással a megsemmisítések végrehajtásában.

(Egy állampolitika evolúciója) Nem kerülhetjük meg a kérdést, hogy hogyan és miért történt, hogy a magyarországi és a visszacsatolt területekről – a határok körül húzódó félkör mentén elhelyezkedő Felvidékről (észak), Kárpátaljáról (kelet) és Erdélyből (dél-kelet) – származó zsidók végül Galíciába kerültek és ott veszítették életüket. Milyen mechanizmusok és körülmények sodorták őket rettenetes sorsukba? Ehhez a problémához kapcsolódva a kutatók ismételten felvetik a kérdést, hogyan követhetett el egy fejlett jogrenddel, működő parlamentáris államformával rendelkező, büszkén hangoztatott keresztény értékrendet követő ország ilyen gaztettet? A válasz természetesen nem egyszerű.

A kitelepítés politikájának kidolgozásáért és végrehajtásáért a döntő felelősség a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóságot (a továbbiakban: KEOKH) terhelte. 1930-ban a svájci mintát követve, a Belügyminisztérium félig önálló osztályként hozták létre a KEOKH-ot. Kormány megbízás alapján a hivatal feladata volt a különböző jogállású, Magyarországon tartózkodó külföldiek nyilvántartásba vétele, ellenőrzése és életük jogi kereteinek a szabályozása. A közigazgatási jogkörökön túl a KEOKH miniszteri rendelet kibocsátási jogkörrel is rendelkezett, ami a kormány irányelvein alapuló szabályozási felhatalmazást jelentett. Ezeknek a rendeleteknek a végrehajtásához a KEOKH kikényszerítési jogkörrel rendelkezett: mozgósíthatta a városi rendőrséget, a határrendőrséget és az állami csendőrséget is annak érdekében, hogy a nemkívánatos idegenek ellen időről-időre razziákat, internálásokat és kitelepítéseket hajtsanak végre.³⁰ Ez a hatóság leginkább a zsidók ellen lépett fel. 1935 novemberében például öt keleti megyében olyan zsidókat vettek őrizetbe, akik nem rendelkeztek letelepedési engedéllyel. Két évvel később ugyanez megismétlődött Budapesten – a zsidó szervezetek legnagyobb megdöbbenésére és tiltakozása ellenére. Ez a tiltakozás még Horthy Miklós kormányzóhoz is eljutott, aki megnyugtatta a zsidó szervezetek vezetőit, hogy az akció csak a „galíciai” zsidókra vonatkozik, az asszimilálódott zsidókra nem leselkedik semmilyen veszély.³¹

A KEOKH által elrendelt razziák és őrizetbe vételek közvetlen kihatásaként az 1930-as évek végén internálótábor-hálózat épült ki, s ez előrevetítette ezek egyik pillanatáról a másira történő deportálásának a lehetőségét. Ez a radikális – és messzeható következményekkel járó – elképzelés valósult meg 1941 nyarán. 1941. július 12-én a KEOKH „szigorúan bizalmas” feliratú rendeletével kezdődött el a kitelepítési program. A rendelet kimondta: „... *megnyílt a lehetősége annak, hogy az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek, illetve külföldi állampolgárok... a közeljövőben az ország területéről eltávolíttassanak.*”³² Arra vonatkozóan, hogy kiket szükséges eltávolítani az ország területéről, semmilyen nemzeti vagy vallási szempontot nem határozott meg a rendelet. A későbbi körlevelekben már pontosították, hogy azokat a „lengyel és orosz” zsidókat kell összegyűjteni, akik nem magyar állampolgárok és/vagy kérdéses az állampolgárságuk, tekintet nélkül arra, hogy már rendelkeznek-e hivatalos letelepedési engedéllyel. Az őrizetbe vett személyeket a visszacsatolt területekről – Kárpátaljáról, a Felvidék déli részéről és Észak-Erdélyből –, valamint a magyarországi vidéki és budapesti internáló-táborokból vonattal Körösmezőre – egy a Kárpátokban lévő, az ukrán határhoz közel fekvő kisvárosba – szállították. A kitelepítetteket erről a gyűjtőhelyről a katonaság továbbszállította Délkelet-Galícia különböző pontjaira, ahol sorsukra hagyták, s ezzel kiszolgáltatották őket az ukrán milicisták és német SS-alakulatok kénye-kedvének. Mindezt a „fényes jövő” hazug ígéretének hangoztatásával, amely szerint az elűzöttek majd az új helyen mezőgaz-

dasági és más munkát találnak, valamint lakhatási lehetőséget kapnak az újonnan „felszabadított” és az eredeti lakosság által elhagyott falvakban és városokban.

Az 1941. július 12-i KEOKH-rendelet valójában csak az események nyitó mozzanata volt. A KEOKH szerepe a kibontakozó drámában a jogi keretek megteremtése és az állami kényszer biztosítása volt. Maga a kitelepítés, illetve a deportálás gondolata Budapesttől messze, Kárpátalján fogalmazódott meg. Magyarország keleti határterülete zsidóknak, különböző nemzetiségeknek és vallásoknak adott otthont, ahol a magyarok csak kisebbségben voltak. Mélyen vallásos – budapesti hittestvéreikkel összehasonlítva – nem teljesen asszimilálódott, nagy létszámú zsidó közösség élt itt, akik inséges körülmények között tengették életüket. Korabeli népszámlálási adatok szerint az itteni összlakosság 14,2%-a zsidó, szemben az 5%-os országos átlaggal. Észak-Erdéllyel együtt ez volt Magyarország gazdaságilag legelhanyagoltabb és legszegényebb régiója.

Megelőzve a KEOKH direktíváit, Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzói biztosa³³ majd-hogynem egyedülállónak mondható megoldást javasolt a régió „zsidótlánítására”. Horthy 1940-ben közvetlenül nevezte ki erre a posztra Kozmát mint különmegbízottját, aki teljehatalommal rendelkezett a normál kormányzati munkán kívüli döntések meghozatalára. Ez azt jelentette, hogy Kozma tervet készített már az első hivatalos KEOKH-rendelet megjelenése előtt a deportálás lebonyolítására. Kozma sorozatos kijelentései tükrözik a politikai elit többségének a „külföldi” zsidók kérdésében képviselt véleményeit. 1941 elején a régió zsidó lakosságáról elmélkedve így ír: „Nagyon örülnék, ha ki lehetne őket valahová vándoroltatni, de egyelőre nem lehet.”³⁴ A térség szegénységét súlyosbító helyi gazdasági nehézségek orvoslására a kormányzói biztos azt javasolta, hogy oldják meg a „zsidó kérdést”. Még pontosabban: Kozma azt képviselte, hogy a zsidó gazdasági javakat adják át a térség magyar-keresztény lakosainak. Ekkor a zsidók jelentették a térségben a középosztályt. 1941. június utolsó napjaiban így nyilatkozott: „Azok a kérdések, amelyek fájdalmasak voltak és ellentéteket jelentettek, fokozatosan megenyhülnek. [...] A jövőben pedig a helyzet még inkább meg fog javulni, mert azoknak az elemeknek, amelyek Kárpátalján *politikai vagy népi okokból nem érzik jól magukat, módjukban lesz hamarosan oda távozni, ahol jobb megélhetést remélnek és érzelmeiknek megfelelő hazát találhatnak.*”³⁵ [kiemelés – G.E., S.T.]

Azok közül, akik ezeket a szavakat olvasták, senki nem vette észre, hogy ez figyelmeztetés, és a zsidókat fenyegető, elkerülhetetlen deportálásra vonatkozik.

1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. A magyar kormány, illetve a hadvezetés tudott a német támadás tervéről. A magyar illetékesek azzal számoltak, hogy a háború lehetőséget ad a „nemkívánatos elemek” eltávolítására. Június 7-én Kozma találkozott a miniszterelnökkel, és kifejtette a kitelepítés sürgősségére vonatkozó nézeteit. Kozma megnövekedett aktivitását jelzik a belügyminiszterrel június 10-én, a miniszterelnökkel június 14-én és Horthy Miklóssal június 24-én folytatott megbeszélései.

A deportálások kezdete – immár megmásíthatatlanul – 1941. július 10-e volt. Kozma a bekövetkező deportálásról mint eldöntött tényről informálta a miniszterelnököt: „A jövő héten a nem magyar állampolgár, idemenekült galíciánereket, az exponált ukrán agitátorokat és a cigányokat át fogom tétetni a határon. A részleteket Barthával [hadügyminiszter], Szombathelyivel [a Kárpát-csoport vezetője] és a debreceni hadtestparancsnokkal megbeszéltem.”³⁶ A magyar hadsereg éppen ezen a napon foglalta el Kamenyec-Podolszkijt. Kozmának a deportált zsidók vagyonának a felhasználásáról szóló, 1941. július 12-i keltezésű feljegyzése a zsidókat már múlt időben említi.³⁷ Ha ezt a kijelentést összevetjük a már idézett, ugyancsak július 12-i KEOKH memorandummal – ami a deportálásra szánt embereknek csak a „regisztrálásáról” szól –, megállapíthatjuk, hogy a kárpátaljai zsidók kitoloncolása már korábban kezdetét vette.

Noha a kormányzói biztos és a magyar katonai hatóságok közötti egyeztetésekről – amelyek a kitelepítésekre vonatkoztak – nem maradt fenn kiterjedt dokumentáció, kétségtelen, hogy a katonai vezetés részt vett az akció megtervezésében és később a megvalósításában is. Kozma 1941. július 10-i beszámolóját erősíti meg Werth Henrik vezérkari főnök július 7-én kiadott tervezete a deportálásról, amelyben arra utasítja Szombathelyi altábornagyot, hogy kezdjen tárgyalásokat a kárpátaljai kormányzói biztos hivatalával a megvalósítás részleteinek tisztázása érdekében. Fennmaradt Werthnek 1941. július 9-én, a Kárpát-csoportnak kiadott utasítása, amelyből világosan kitűnik, hogy a vezérkari főnök is részt vett a deportálás előkészítésében és megvalósításában. A parancs – amelyet László Dezső altábornagy továbbított – azt tartalmazta, hogy: „Ezt a megszállt területet sokáig szeretnénk kezünkben tartani, hogy a zsákmányolt hadianyagot, élelmiszert, üzemanyagot és főleg gumit, amilyen gyorsan csak lehet, hazaszállítsuk és másrészt, hogy erre a területre a *nem-kívánatos honi elemeket, zsidókat és ukránokat áttelepíthessük.*”³⁸ [kiemelés – G.E., S.T.]

A visszacsatolt erdélyi terület határszéli megyéiben helyi hivatalnokok – saját kezdeményezésükből – már 1940 őszén tömegesen toloncoltak ki zsidókat.³⁹ 1941. július 8-án kiadott rendeletében Máramaros megye alispánja, dr. Ajtay Gábor ugyancsak központi utasítástól függetlenül sürgette, hogy a helybeli lakosok térjenek vissza a szülőföldjükre [Galícia], ahol majd mezőgazdasági munkából fognak megélni. Ezt a „rózsás” jövőképet tovább árnyalta, hogy a hatóságok erősítés érkezéséről adtak hírt.

„Figyelemmel Galícia egy jó részének a honvédsapatok által történt megszállására, a kérdés méltányos rendezését a zsidótörvény rendelkezéseinek végrehajtása előtt megkísérlem és felhívom a vármegye területén lakó zsidóságot, s elsősorban azokat, akik Galíciába kívánnak költözni, hogy a vonatkozó jelentkezési ívek kitöltése végett illetékes hatóságuknál, nevezetesen: Máramarosszigeten a város polgármesterénél, illetőleg az általa kijelölt szervnél, községben pedig a községi elöljáróságoknál 8 napon belül jelentkezzenek. Felhívom az érdekeltek figyelmét arra, hogy átköltözésüket központilag fogom megszervezni és lebonyolítani, amit nagyban megkönnyít az a körülmény, hogy a megszállt területekről a lakosság nagy részét az oroszok eltávolították, illetőleg azok az orosz csapatokkal elmentek, így a zsidóság elhelyezése s új élet indítása nagyobb nehézségbe nem ütközik. A zsidóság érdekeit szolgálja az, ha az itteni pozícióinak mielőbbi felszámolásával a vármegye területén levő bizonytalan helyzetét likvidálja, s hatósági támogatással új életet kezd Galícia földjén.”⁴⁰

Az alispán nem pontosította, hogy milyen erősítéssel és kik érkeznek, hogy segítsenek a visszatelepítés lebonyolításában. De az időzítés, a tartalom és más, hasonló témájú közlemények azt valószínűsítik, hogy Ajtay Gábor és néhány középszintű hivatalnok, akik a határvidéken dolgoztak, közvetlenül a kormányzói biztostól kaptak előzetes felhívást arra, hogy távolítsák el a térségben lakó zsidókat. Történt ez annak ellenére, hogy megfelelő feltételek híján ilyen nagyságrendű kitelepítést nem lehetett önállóan lebonyolítani.

A korabeli dokumentumokat és a történészek munkáit tanulmányozva megállapíthatjuk: szinte bizonyos, hogy a deportálás kezdeményezője Kozma Miklós kárpátaljai kormányzói biztos volt. A magyar katonaság és a vezérkar aktív részvétele biztosította az előzetes tervezést és logisztikai támogatást. A KEOKH irányelvei és rendeletei pedig a „kormány általi legitimációt” nyújtották, noha a legitimáció ebben az esetben talán nem a legmegfelelőbb kifejezés. A KEOKH egyoldalúan megnövelte a kitelepítendőek számát azzal, hogy az internáló-táborokból és Budapestről több ezer zsidó menekültet ítélte deportálásra. Azt nehéz megmondani, hogy ez a bővítés előre elhatározott lépés volt-e vagy csak az adott pillanatban született hirtelen KEOKH-döntés. Nincsenek olyan bizonyítékok, amelyek segítenének megválaszolni ezt a nehéz kérdést. Azt azonban tudjuk, hogy az

észak-magyarországi, kárpátaljai és észak-erdélyi kitelepítések kronologikusan július 12. előtt vagy körül kezdődtek. Az internáló-táborok kiürítése 10 nappal később, július 23. körül történt. A budapesti zsidók eltávolítása pedig augusztus elejére tehető.⁴¹

Az a kérdés, hogy a legfelsőbb magyar kormányzati körök milyen részletességgel ismerték, illetve hogy jóváhagyták-e az eljárást, még vitatott, de a történelmi tisztázásra feltétlenül szükség van. Nem került napvilágra olyan dokumentum, amely egyértelműen bizonyítaná, hogy a minisztertanács „hivatalosan” kiadott volna egy kitoloncolási parancsot.

Kozma 1941. június 16-i feljegyzése a minisztertanáccsal folytatott megbeszéléséről azt igazolja, hogy az egyetlen megoldandó kérdés a deportálások anyagi fedezetének biztosítása volt.⁴²

A mozaik egy következő darabja Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter felszólalása 1941. november 26-án, egy parlamenti vitában, ahol nyilvánosan elismerte a deportálásokban való felelősségét: „amint csapataink előre nyomultak Galíciában, utasítást adtam arra, hogy a galíciai zsidókat (...) toloncolják vissza a szülőföldjükre”⁴³.

A kérdés megítélése szempontjából közömbös, hogy ez a felszólalás csak színjáték, vagy egy viszonylag józan politikus felelősségének a beismerése volt-e, aki 1941. augusztus 8-án saját hatáskörében leállította a deportálást. A korabeli dokumentumokra és a háború utáni perek vallomásaira támaszkodva összeáll egy, az adott helyzetet bemutató koherens kép. A bizonyítékok szerint a legfelsőbb kormánykörök tudtak a deportálásokról és helyeselték őket. Amerikai diplomáciai dokumentumok azt bizonyítják, hogy a miniszterelnök tisztában volt a deportáltak sorsával. Ormos Mária nagyszerű munkája – amely Kozma Miklós feljegyzésein alapul – azt a hipotézist támasztja alá, hogy Kozma központi szerepet játszott a kitelepítés gondolatának megvalósításában, valamint nyilvánvalóan kiderül a kormány bűnrészessége is.⁴⁴

(Egy idea megvalósítása) Az a gyorsaság és hatékonyság, amellyel a felvidéki, kárpátaljai, észak-erdélyi, magyarországi – vidéki és budapesti – zsidókat elfogták, elszállították és gyűjtőtáborokba zárták, szoros együttműködést követelt a helyi polgári hatóságok, a katonai erők és a központi közigazgatási szervek között. A terv gyakorlati kivitelezése helyi és „műveleti” szinten sokszor brutális és önkényes volt, megszegve mind a magyar, mind a nemzetközi jogi normákat. A Németországból és máshonnan érkező valódi menekülteken kívül a deportáltak között voltak olyan zsidók, akiknek a felmenői már generációk óta Magyarországon éltek, de nem rendelkeztek állampolgársággal; voltak olyanok, akiknek az állampolgársági kérelme folyamatban volt; és voltak olyanok is, akik rendelkeztek magyar állampolgársággal.

Végül voltak keresztények is, akiket zsidó házastársukkal vagy szüleikkel együtt deportáltak.⁴⁵

Amerikai diplomáciai híryanagokból tudjuk, hogy a különböző internálótáborok – ahol lengyel, osztrák, német, cseh és még francia menekültek is voltak – kiürítése július 23-án kezdődött. A külföldi deportáltak általában olyan országokból származtak, amelyek már nem voltak önálló államok. Azt a tényt, hogy ezek az akciók nemzetközi jogot sérthettek, teljesen egyértelművé teszi az amerikai nagykövetség a magyar miniszterelnökhöz írt levele:

„A deportálást elrendelő jogszabályt kiterjesztették a német, a bécsi és a prágai zsidó menekültekre is... ami a menedékjog egyértelmű megsértésének tűnik, amely jogot a szuverén államok biztosítani szoktak a menekültek számára”⁴⁶.

Aggasztóan keveset tudunk azoknak a nem-zsidó családtagoknak – keresztény házastársaknak és gyermekeknek – a sorsáról, akik szeretteikkel együtt mentek Galíciába.

Miközben a KEOKH listákat küldött Kárpátalja különböző településeire és más távoli területekre, a helyi hatóságok és a katonaság teljesen független erőként működtek, és a központi rendelkezéseket vagy önkényesen alkalmazták, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyták. Ez a tény jelzi a központi közigazgatás és a helyi szervek közötti együttműködés hiányát, valamint a nagyfokú korrupciót és a rendeletek végrehajtásának önkényes esetlegességét is. Egy Dombón elfogott kárpátaljai túlélő szavai felfedik azt az önkényeséget, amellyel a helyi listákat összeállították. Egy keresztény család elirigyelte a túlélő családjának sikeresen működő pékségét, ezért kerültek fel a listára. Csak az együttérző rendőrfőnök-helyettes közbenjárására kerültek le a listáról és maradhattak – időlegesen – Dombón.⁴⁷

Még megrendítőbb a tény, hogy olyanokat is elfogtak és kitoloncoltak, akik minden kétséget kizáróan rendelkeztek magyar állampolgársággal, illetve bátorságukért kitüntetést is kaptak az első világháborúban. A következő szívbemarkoló beszámoló annak a túlélőnek a története, akinek az édesapja a kőrösmezői átmeneti táborban hősi érdemrendjét a hozzá tartozó dokumentummal együtt bemutatta a tábor vezetőjének. Kezében a kitüntetéssel odalépett Orbán alezredeshez, aki rövid és ellentmondást nem tűrő válaszát követően „a magyar királyi hadseregnek nincs szüksége büdös zsidókra...”, a könyörgő család szeme láttára szétépte a dokumentumot. A szemtanú látta, hogy az apja „egyszerűen összecsukszott a szavak hatása alatt... az egész világa darabokra hullott körülötte”. Nem sokkal ezután meghalt Galíciában.⁴⁸

A valóságban a kitoloncolások lebonyolítása nem a tervezettnek megfelelően zajlott. Ha egy pillanatra eltekintünk is a katonai felső vezetés köreiben jelenlévő erőteljes antiszemitizmustól, az 1941-es akciókat minden túlzás nélkül a következők jellemzik: a hozzáértés és az ellenőrzés hiánya, a gyenge tervezés, az együttérzés teljes hiánya, nagy adag brutalitás és tökéletes közöny a deportáltak sorsát illetően.

Az archív anyagok és a vallomások tanúsága szerint a kitoloncoltak összegyűjtése és a határon történő átszállítása a lebonyolítás és a módszerek tekintetében – kisebb különbségektől eltekintve – egységes képet mutatnak. Egy munkácsi túlélő – aki több mint egy évig tartó galíciai bolyongás után tudott visszatérni Magyarországra – megrázó történetet mondott el: „Reggel 5-kor kopogtak az ajtón. Fél órát kaptunk arra, hogy egy bőröndbe becsomagoljunk, és csak 30 pengőt vihettünk magunkkal.”⁴⁹

A hirtelen távozás nem tette lehetővé, hogy gondoskodjanak a hátrahagyott állapotokról, hogy odaadhassák a ház kulcsát egy családtagnak vagy barátoknak. Míg néhány helységben a kifosztott deportáltak hátramaradt javait ellenőrzés mellett kellett volna kiosztani, a valóságban az eredmény szabad rablás volt. Egy másik deportált – a Felvidék déli részén található Dúlházáról származó 12 éves leány – beszámolója egy másik tragikus esetet mutat be. Amint a családot a vasútállomásra kísérték, elhaladtak a szomszédos keresztény család előtt, amelynek egyik nőtagja – aki baráti viszonyban volt az elhurcolt szemtanúval – szegyenkezés nélkül megkérdezte, hogy elviheti-e a gyerekszoba-berendezést.⁵⁰

A szállítási folyamat vizsgálata is megrázó eredménnyel jár. A magyar és német becslések szerint a Magyar Királyi Honvédség a csendőrség segítségével napi ezer embert szállított el. Az amerikai követség ezt a számot napi kétezerre becsüli. A korabeli feljegyzések és a túlélők beszámolóí rettenetes képet tárnak elénk: zűrzavar, gondatlanság, a szabályok teljes negligálása, nem beszélve az együttérzés teljes hiányáról, ami a katonákat és a rettegő csendőröket egyaránt jellemezte. Mindkét szervezet tagjai rendszeresen kifosztották a szerencsétlen deportáltakat vagy már az induláskor, vagy amikor megérkeztek egy ismeretlen, galíciai helyre. Moshe Deutsch visszaidézte, hogy Kamenyec-Podolszkijba érkezve a csendőrök azt parancsolták, hogy „felemelt kézzel álljunk, míg ők átkutatták

a zsebeinket, és mindent – pénzt, érmeket és órát – elvettek tőlünk”. Az „ismeretlen” helymeghatározás pontosan lefedi, hová vitték a deportáltakat. A végállomás majdnem minden esetben ott volt, ahol a parancsnokok vagy akár az alacsony rendfokozatú katonák önkényesen kijelölték: mezőn, erdőben vagy néha egy kis faluban, és „senki sem tekinthetett vissza, mert golyót kapott a fejébe”.⁵¹ Egy gépkocsizó alakulat tagja egy olyan deportált csoporttal találkozott Skala mellett, akiket egyszerűen kiraktak az útra. A találkozásra így emlékszik vissza: „a teherautó személyzete semmilyen iránymutatást nem kapott a deportáltakra vonatkozóan, a katonák pedig egy idő után belefáradtak a szállításukba ... így a deportáltak számára csak az út menti árok maradt. Az végül befogadta őket”. Egy deportált uglyai (kárpátaljai kis falu) család egyetlen túlélője, egy fiatal fiú visszaidézte a zavarodottságot, ami úrrá lett azon a néhány száz emberen, akiket egy késő este szó nélkül magukra hagytak az erdőben. A teherautók megfordultak, és a szerencsétlen, sorsukra hagyott emberek minden cél nélkül elindultak. Menetelésüket a rettegett ukrán milicisták támadásai, rablásai, nemi erőszakai és gyilkosságai még elviselhetetlenebbé tették. Útjuk mellékutakon és erdőkön át vezetett Tluste, Borscsev, Skala, Orinin és végül Tarnopol városán keresztül. A „könnyek útja” – ahogy a túlélők emlegetik – ismét Orininbe vezetett, ahol egy csendes mező mellett néhány elmenekült fiatal ember kivételével, az egész csoportot – mintegy kétezer főt – legéppuskázott egy SS-alakulat.⁵²

További galíciai zsidó források számolnak be a deportáltak testi megpróbáltatásairól és lelki szenvedéseiről. A sztanyiszlavovi megérkezésről egy helybéli így ír: „A magyar és az ukrán lakosok útközben kifosztották a szerencsétlen menekülteket, akik borzalmas állapotban elgyötörten, rongyosan, legyengülten, éhesen, betegen és nélkülözve érkeztek meg”. Tluste városában az ukrán lakosság megbízott a zsidó orvosban és támogatta is a doktort, aki egy kis faluban találkozott „300 zsidó menekülttel, asszonyokkal, gyerekekkel és öregekkel”. Az orvos a legnagyobb megdöbbenéssel szerzett tudomást arról, hogy „a magyar katonák lerakták a zsidókat a kocsiról, és közölték velük, hogy ez a falu az övéké – házak, legelők, minden – majd hangos nevetéssel elmentek”.⁵³ A csoport feldühödött parasztokkal találta szemben magát. Ebből a pokoli helyzetből véres konfliktus kerekedhetett volna, ha az orvos ezt nem akadályozza meg.

A magyar katonai vezetésnek a hazai és a megszállt galíciai területeken élő zsidósághoz való viszonya nem volt egységes. A magyar vezérkar főnöke, Werth Henrik vezérezredes meggyőződéses náci és fanatikus antiszemita volt.

Szombathelyi Ferenc vezérezredes, Werth utódja így írt a vezérkart meghatározó állásfoglalásról és magatartásról: „A vezérkar teljesen németpárti volt a politikai elgondolásai alapján... közvetlen környezetemben magas rangú tisztek és tábornokok teljesen németbarátok voltak...”⁵⁴

Fennmaradt levelezésből tudjuk, hogy Werth 1941. augusztus 19-én, a miniszterelnök megkerülésével, egyenesen Horthy kormányzóhoz fordult azzal a javaslatlall, hogy a galíciai deportálásnál sokkal átfogóbban használják ki a háború adta lehetőségeket, és toloncoljanak ki minden „nem-magyar állampolgárt, különös tekintettel a románokra, ukránokra és a teljes zsidó közösségre”⁵⁵. Ez az etnikai tisztogatást javasoló memorandum közel 8 millió ember eltávolítását vette tervbe.

Nagy általánosságban elmondható, hogy a magyar haderő hat héten át tartó fennhatósága Dél- és Kelet-Galíciában a helybéli zsidó lakosok számára biztonságot jelentett az ukrán lakosság egy részének ádáz és kegyetlen antiszemitizmusával szemben. Ez éles ellentétben állt a német megszállók politikájával, akik illetékességi területükön kifejezetten támogatták a zsidóellenes pogromokat. A helybéli zsidók, akik nosztalgiával emlékeztek vissza a türelmes Habsburg időkre, megkönnyebbüléssel fogadták a magyar katonák érkezését, és

gyakran fordultak hozzájuk védelemért a fosztogató ukránokkal szemben. Egy galíciai túlélő visszaemlékezésében a magyar megszállás egy majdnem idilli pillanatát idézi vissza: „egy csodálatos nyári estén katonák és tisztek ültek a fűvön a tűz körül... Az egyik katona egy szívszorítóan szomorú dalt játszott a hegedűjén... [Utolsó levél] Az erkélyen álltam, és láttam, hogy a katonák sírtak. Az én arcomon is könnyek peregtek végig.”⁵⁶

A túlélők tudatába azonban elsősorban nem ezek az érzelmes jelenetek, hanem a mindennapos bántalmazás, az önkényes letartóztatások, a fegyveres fosztogatások emléke vésődött be. A német megszállás tükrében a magyar megszállás „vihar előtti csend” volt. A magyar–német katonai szövetség ebben az időben ellentmondásos volt, mert a helyi magyar gyakorlat gyakran eredményezett konfliktusokat a német katonai vezetéssel. A külügyminisztériumhoz és a legfelsőbb német hadvezetéshez befutó jelentésekben a magyar hadsereget egyértelműen „zsidó-barátnak” tüntetik fel. Egy 1941. július 15-én kelt, Berlinbe küldött beszámolóban például az áll, hogy a magyar katonaság „azonnal közbelépett”, amint „[ukrán] milicisták zsidók elleni akciót hajtottak végre.”⁵⁷ A helyzet gyújtópontjában a több ezer magyar zsidó beáramlása állt, akiket a magyar hatóságok 4–5 hét alatt telepítettek ki. Noha egy 1941. augusztus 25-i német operatív helyzetjelentés egyértelműen arra utal, hogy a két fél között folytak tárgyalások, ezek a megbeszélések leginkább a kiűzött zsidók visszatoloncolásáról szóltak. Egy két hónappal későbbi magyar levél közvetve bizonyítja: a német álláspont arra vonatkozott, hogy azokat a magyar zsidókat, akik képesek voltak visszatérni Magyarországra, ne lehessen ismét átdobni a határon, hanem kerüljenek magyar internálótáborokba.⁵⁸ A deportálást tehát a magyarok nem egyeztették és nem is hagyták jóvá sem a német katonai, sem az elfoglalt ukrán területek közigazgatási vezetésével. Ezzel párhuzamosan folyt a romániai zsidók kiűzése a déli szektorból északi irányban Kamenyec-Podolszkijig és még azon túl is, ami tovább nehezítette a német tervezést.⁵⁹ Ez kínos találkozókát és feszült helyzeteket teremtett a két szövetséges között. Egy operatív jelentés bizonyossága szerint a 10. magyar vadászászlóalj – majdnem a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlással egy időben – több mint 1000 zsidót kényszerített át a Dnyeszeren Galíciába. Egy „Tarnopol” nevű német különleges alakulat (Einsatzgruppe) azonban közbelépett, és a magyar zsidókat visszatoloncolta.⁶⁰ A Magyarországról kiszállított zsidók számára azonban nem volt visszaút. Legtöbbször a Kárpátokhoz közeli városokban találtak – legalább egy rövid időre – menedéket. Egy magyar katonatiszt találkozott ezekkel a szerencsétlen emberekkel a határ menti Tatarowban, és 1941. októberi naplóbejegyzésében így emlékezett vissza: „... beérek Tatarow-ba. Itt mindenütt magyar szó üti meg a fületem. Rengeteg magyarországi kizsupolt zsidó él itt, aki a Dnyeper vidékére lett kitelepítve, de ebben a kitelepítésben semmi rendszeresség nem volt. Miután a németek terhesnek találták a bolyongó tömeget, visszazavarták őket a Kárpátok vonaláig. Most így vándorolnak mint a nomádok, koldulva, ukránok által pusztítva, mindig tovább és tovább verve.”⁶¹ Valóban, német parancsnokságok egyes helyeken hazatérésre engedélyt adó okmányokkal látták el a magyar deportáltakat. Előfordult, hogy az engedély érdekében a helyi zsidó közösség vesztegetett meg német tiszteket.

A két szövetséges közötti egyik ütközőpontot az jelentette, hogy a magyar fél vonakodott részt venni a genocídiumban – legalábbis az általuk megszállt szektorban. Zsitomirban például 1941. július 15-én leállították az ukrán milícia zsidók elleni egyik akcióját.⁶² Majdnem ugyanebben az időben a magyar határhoz közeli kis faluban, Ricskában a magyar parancsnok „azonnal elengedte azokat a zsidókat, akiket be akartak börtönözni. Válaszként az ukránok bepanaszolták a magyarokat a németeknél, hogy támogatják a zsidókat... ennek eredményeként a németek a saját katonai rendőrségüket ültették a magyarok helyébe.”⁶³

Szombathelyi Ferenc altábornagy – a megszálló Kárpát-csoport parancsnoka, szeptemberben pedig már vezérkari főnök – példája is rávilágít a megszálló magyarok problematikus viszonyára a lengyelekkel, ukránokkal, németekkel és a helybeli zsidókkal. Visszaemlékezéseiben Szombathelyi rejtélyes utalást tesz arra, hogy milyen szerepe volt Kolomeában 200 zsidó megmentésében, „a Gestapo kezei közül, kik halálra voltak ítélve, fenyegetésük dacára.”⁶⁴ Ez az esemény 1941. július 15-én vagy 16-án történt, és hamar híre ment a dél-galíciai zsidók között. Egy magyar altábornagy, aki saját sírjukat ásó zsidókat mentett meg. Ez a történet jóval több annál, mint amennyinek látszik. A már említett Peter Leideritz SS Obersturmführer lett volna ennek a megakadályozott tömeggyilkosságnak az elkövetője, akit Sztanyiszlavovból irányítottak át Kolomeába az ezt megelőző napon, hogy ellenőrizze a zsidók Kolomea környéki kivégzését. Egy helybeli túlélő elmondta: a térség zsidó lakosságának megfélemlítése céljából a Gestapo „összegyűjtött 200 zsidót és Kolomea mellé Dialkoivce-be [más források szerint Korolovkába] vitték őket, és megásatták velük a saját sírjukat. Ekkor jött erre egy magyar tábornok. Megállította a német gyilkosokat, leállította a munkát, a zsidókat visszaküldte Kolomeába, ahol elengedték őket.”⁶⁵

Tekinthetnénk helyi jelenségnek a történeteket, de emlékeznünk kell rá, hogy ekkor a magyar haderő főhadiszállása Kolomeában volt. Az esetet értelmezhetjük az őszinte együttérzés megnyilvánulásaként is. Szombathelyi helyettesének visszaemlékezése szerint az egyik áldozat felesége – aki franciául beszélt az alezredessel „Kezeit tördelve fakadt sírásra, rimánkodó mozdulattal elém vetette magát a földre, átkarolta csizmámat, megcsókolta annak a fényes orrát. . .” Amire Szombathelyi „szomorúan azt felelte: bár csak a feleségednek sose legyen szüksége, hogy életedért így kelljen könyörögnie.”⁶⁶

Visszatekintve majdnem szurreálisnak látszik, hogy egy alacsony rangú SS-főhadnagy és egy teljhatalmú magyar altábornagy között konfrontáció keletkezhetett. De Peter Leideritz, a kolomeai biztonsági rendőrség parancsnoka egyáltalán nem volt egyszerű SS-tiszt. Míg egyfelől csak egy 25 főből álló, kolomeai biztonsági rendőrségi egység parancsnoka volt – amit egy 20 fős, népi németekből álló alakulat és egy 100 főből álló ukrán milicista csapat erősített meg (Hilfspolizei vagy Hipo) –, másfelől kiegészíthette erőit a különböző helyeken szolgálatot teljesítő határrendőrséggel, valamint a 133-as tartalékos zászlóaljjal, amely részt vett Sztanyiszlavovban a zsidók meggyilkolásában.

Leideritz fellépése tragikusan érintette a Kolomeában, Horodenkában, Nadvornán, Delatinban, Zabiében, Zablatovban és más városokban átmenetileg menedéket kapott magyar deportáltak ezreit. Leideritz az első pillanattól kezdve megmutatta, hogy ő az egyik legkegyetlenebb, leggyorsabb tömeggyilkos Dél-Galíciában. Hatékonyságát talán csak cinizmusá multha felül. Módszeréhez hozzátartozott, hogy a helyi zsidó közösségekkel fizettette ki az éppen folyamatban lévő népiirtás számláját. A horodenkai 2000 zsidó lemeszárítása után – akik közül 400 magyar és román deportált volt –, Leideritz elment a zsidó tanácshoz [Judenrat] és bemutatta a költségeit tartalmazó számlát – üzemanyag, golyó, autó használat, stb. – összesen 10.000 zlotyi, amit 10 órán belül kellett kiegyenlíteni.⁶⁷

Ha megpróbáljuk értékelni a magyar hadsereg deportáltakhoz való viszonyulását, figyelembe kell vennünk egyrészt a vezérkar egyértelmű antiszemitizmusát, másrészt az egyes személyek mentési akcióit, amelyeket hol őszinte együttérzés, hol mohóság vezérelt. A helyzet ellentmondásosságára rávilágít Szombathelyi altábornagynak a véleménye, amely szemben állt a vezérkar tagjainak álláspontjával a deportálások nagyságrendjét és ésszerűségét illetően. Július 14-én, amikor a tömeges kitelepítések megkezdődtek, Szombathelyi megkérdőjelezte a deportálások indokoltságát, és felhívta a figyelmet a veszélyekre, különös tekintettel arra a tényre, hogy a német katonai vezetéssel semmilyen

konzultáció nem történt e tárgykörben. Úgy látta, a Galícia feletti ellenőrzést kétségbevonhatatlanul át kell majd adni a németeknek, és számítani kell arra, hogy az egyoldalú magyar kitelepítési akciók sem maradnak német válaszlépés nélkül. Szavai profétikusnak bizonyultak.⁶⁸

A helyszínen tartózkodó katonai egységek eljárásával kapcsolatos visszhangok vegyesek voltak, a katonai akciók vagy éppen azok hiánya tele volt megokolási ellentmondásokkal. Beszámolók szerint a magyar megszálló hadsereg zsidó munkaszolgálatosai rémült elképedéssel és együttérzéssel tekintettek hittestvéreik szerencsétlen sorsára. A deportált családok gyakran találkoztak frissen besorozott katonákkal. Ezek a találkozóok szívszorítóak voltak. A galíciai atrocitásokról szóló hírek sokszor éppen a munkaszolgálatosok és a reguláris katonák közvetítésével kerültek be Magyarországra. A katonatisztek időnként védelmet nyújtottak a szegény, kiszolgáltatott, vándorló deportáltaknak a fosztogató ukrán milicistákkal szemben. Ugyanakkor a legmagasabb hivatalos politikai körök felbujtóként támogatták a pusztítást. 1941. szeptember 27-ről és 29-ről datálódik a Kárpát-csoport új parancsnokának, Farkas Ferenc ezredesnek a parancsa, amely megtiltja, hogy a hadsereg katonái segítséget nyújtsanak a deportáltaknak. Ez vonatkozott arra is, hogy a kitoloncoltak nem kaphattak sem levelet, sem pénzt otthoni rokonaiktól. Farkas rendelete szerint: mérlegelnünk kell, hogy „a jelenlegi súlyos közgazdasági helyzetben a zsidóság ezzel a ténykedésével is beláthatatlan károkat okoz. . .” A deportáltak sorsát tovább súlyosbította a vezérkar főnökének az az utasítása, amely megtiltotta, hogy a katonaság vagy más hatóságok segítségével visszacsempésszék Magyarországra a zsidókat, akik kétségbeesetten próbáltak visszatérni az országba. Az utasítás megfogalmazása is könyörtelen: „Tiltó rendeletem megszegőivel szemben a legszigorúbban fogok eljárni.”⁶⁹

Az utasítás kemény megfogalmazása a valóságot tükrözi. Túlélők vallomásai és haditörvényszéki dokumentumok bizonyítják az embercsempészet gyakorlatát, mind anyagi haszonszerzés, mind humanitárius indítatásból.⁷⁰ A KEOKH és a Magyar Határőrség egyértelmű célkitűzése – amelyet a határrendőrség és a csendőrség hajtott végre – az volt, hogy minden áron megakadályozzák a kitelepítettek Magyarországra történő visszatérését.

Azokat a magyar zsidókat, akik sikeresen visszatértek a határon át és azokat a galíciai gettókból menekült zsidókat, akik túléltek a tömegmészárlást, rendszeresen átadták a német hatóságoknak, akik azután kivégezték őket.⁷¹ Szerencsésebb esetben a magyar katonaság elszállította őket Kolomeába. Ez a gyakorlat nem kímélte azokat a nem-zsidó családtagokat sem, akik az ukrainai rémálom elől vissza akartak térni Magyarországra. A kárpátaljai kormányzói biztosi hivatalnak a miniszterelnökhöz és a belügyminiszterhez megküldött feljegyzése idézi a már említett Pásztóy Ámont. A feljegyzés a hivatalos álláspontot tükrözi: „a külföldi állampolgárok és az őket önként elkísérő keresztény családtagjaik visszatérése Magyarországra nem képezi vita tárgyát”.⁷²

Albert Fine és családja, akik csodával határos módon kimenekültek a kamenyecpodolszkiji tömegsírbelől – mind a német, mind a magyar katonai hatóságok által aláírt – keresztény személyi okmányokkal érkeztek vissza, de ismét kiutasították őket az országból és visszatoloncolták Kolomeába.⁷³

Ahhoz hogy megérthessük ennek a politikának az elkerülhetetlen következményeit, át kell tekintenünk a helyzetet a határ mindkét oldalán. A magyar kéréseket követően a német biztonsági rendőrség megerősítette a határvidéket, és több határrendőrségi állomást állított fel Tatarovban és a Wyszkow hágónál. A határpontok megerősítését a sztanyiszlavovi Hans Krüger SS Hauptsturmführer hajtotta végre, felettesének, a lvovi Helmut Tanzmann SS-Obersturmbannführernek (alezredes) az utasítására. Ezzel a dön-

téssel egy időben Tanzmann alezredes parancsba adta, hogy „le kell lőni az összes galíciai zsidót, akiket szökés közben a magyar határrendőrség elfogott, majd visszaküldött a határ túloldalára”.⁷⁴

Az a tény, hogy a német egységek tömeggyilkosságokat követtek el, nem meglepő. A zsidók elpusztítása már a Szovjetunió ellen folytatott háború legelején az állampolitika szintjére emelkedett. De vajon elmondható-e ugyanez a magyar királyi hadseregről? Részletes bizonyítékokra és túlélők visszaemlékezéseire támaszkodva, úgy tűnik, mind a csendőrség, mind a katonai egységek csatlakoztak a németekhez a zsidók alkalomszerű és módszeres meggyilkolásában, esetenként a határ mindkét oldalán. Sok, egymástól független forrás ad hírt a Dnyeszternél történt atrocitásokról. „Később olyat is hallottunk – ezt nem láttam! – hogy nagyobb tömegüket magyar katonák, tisztjeik parancsára behajtották a Dnyeszterbe, hogy így keljenek át rajta, ami csak nagyon keveseknek sikerült.” Simon főhadnagy, a győri utász zászlóalj parancsnoka, aki ezeknek az atrocitásoknak a kezdeményezője, sokszor kerül említésre a dokumentumokban és a túlélők vallomásaiban. Ugyanezek a források hírt adnak sok száz holttestről, amelyek a Dnyeszter folyó hídjai körül lebegtek.⁷⁵

Frojimovics Kinga könyvében idéz egy visszaemlékezésből, amelyben egy szemtanú leírja, hogy egy Kőrösmező melletti erdőben hogyan gyilkoltak meg menekülteket.⁷⁶ Ennek a visszaemlékezésnek a valóságtartalmával kapcsolatban kételyek merülhetnek fel. Ennél sokkal hitelt érdemlőbb Kozma Miklós vallomása. 1941 októberében Kozma – egy shakespeare-i fordulattal – személyes vallomást bízott egy látogatójára. Azokról a gyilkosságokról beszélt, amelyek a határhoz közel, a magyar oldalon történtek, és Kozma számára visszatérő szellemi kínszenvedést jelentettek. Szavai vérfagyasztóak: „Százszoros titok, amit mond éjjelenként, nem minden nap, de sokszor holttestek hevernek ott. [...] S hiába tiltakozik, küld híradást titkos drótokon a Belügynek, a hadseregnek, a kormányzónak. ... Maga a tett a mi lelkünkön szárad. Érted? Mi öljük meg őket.”⁷⁷ Kozma, az 1941-es deportálások kezdeményezője, nem sokkal a november 2-i infarktusa és halála előtt egy bizalmasának bevallja bűneit. A vallomás nem egy halálközeli állapotban lévő beteg ember hallucinációja, amint azt Ormos Mária feltételezte. Ez a kárpátaljai gyilkosságok beismerése, hogy megölték azokat a zsidókat, akik visszatértek, és azokat, akik a galíciai gettókból elmenekültek. Ha valaki tudta, hogy a magyar határrendőrség és csendőrség milyen gyilkosságokat követett el rendszeresen, az kétségtelenül a teljhatalmú kormányzói biztos volt. A magyar bűnrészesség kérdése a menekültek meggyilkolásában még inkább nyugtalanító. A határ galíciai oldala katonai terület volt, ahol nem volt mód civil ellenőrzésre. Nagyon kevés információ jutott át a magyar hatóságokhoz. Ennek ellenére titkos utakon – menekülő deportáltak, magyar katonatisztek, munkaszolgálatosok által – közvetített információknak köszönhetően Budapesten tisztában voltak a kitoloncolt magyar zsidók tragikus sorsával. Jelentős magyar zsidó szervezetek informálták közvetlenül Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert – aki személy szerint tisztességes ember volt – a deportáltak szenvedéseiről, az ukránok ellenséges magatartásáról, a helybeli és a külföldi zsidók lemészárlásáról. Júliusban a belügyminisztert tájékoztatták a kiszállítások német helytelenítéséről is. Keresztes-Fischernek a határokon túl nem volt illetékessége, de azzal, hogy 1941. augusztus 8-án leállította a deportálásokat Magyarországról, ezek életét mentette meg. Sajnos, ez nem segíthetett azokon, akik már Galíciában voltak. Azonban mint belügyminiszter, tisztában volt a határ menti helyzettel és tudott Helmut Tanzmann SS Obersturmbannführer fentebb már említett utasításáról. Keresztes-Fischer ismét határozottan cselekedett, és 1942. október 28-án megtiltotta, hogy a visszatérő, megmenekült zsidókat a magyar határon visszadobják. Ezt a megjegyzést fűzte hozzá: „A Kőrösmezőről Galíciába kitoloncolt zsidókat a megszálló erők általában lelövik”.⁷⁸

Ebből a titkos megjegyzésből nehéz megfejtetni, kik voltak a „megszálló erők”, mivel a magyar katonai alakulatok, amelyek a határ galíciai oldalán állomásoztak, szintén ellenőrzésük alatt tartották a területet. Egy magyar túlélő beszámolója – akit az édesanyjával és más galíciai zsidókkal együtt egy magyar alakulat a határon fogott el és börtönzött be – némileg megvilágíthatja a helyzetet. A galíciai zsidók, akik megkísérelték a veszélyes átszökést a határon, semmi illúziót nem tápláltak a sorsukat illetően. Anya és lánya azonban – miután kihallgatták a magyar örök beszélgetését arról, hogy csoportjukra kivégzés vár – megszöktek galíciai zsidók segítségével.⁷⁹ Vajon ekkor is tömeggyilkosság történt? Nem tudhatjuk, de Kozma fentebb idézett „vallomása” nem sok kétséget hagy efelől.

Túlságosan későn ugyan, de Kozma, úgy tűnik, felfogta bűne iszonyú súlyát.

Más szempontból is megvilágítja a történeteket egy egyszerű katona beszámolója, bár hangja nyilvánvalóan nem érhetett el a döntéshozókig. Somló Béla, a pécsi Kárpát-csoport gépkocsizó zászlóaljának tagja 1941. július 23-án leírta a naplójába, hogy megdöbbentő volt az elkínzott, kimerült, szájalomra méltó zsidók csoportja, akik közül legtöbben budapestiek voltak. Skala egyik utcáján ültek az árok partján. „Délután valami szedett-vedett öltözetű, fáradt, szomorú civil népség özönlött be a parkba. Szakállas öreg emberek, batyukat vonszoló gyerekek, pityergő, tétova asszonyok. A fák alatt a gyepen letelepedtek, kitergették szegényes cók-mókjukat. A nők ennivalókat szedtek elő, pátyolgatták a gyerekeket. A férfiak a földön ülve üres tekintettel a semmibe bámultak.” Egy 15 éves lány családja különösen felkeltette a figyelmét. Az apa, szakmája szerint szűcs, Budapesten született és csak magyarul tudott. A rendőrök egy éjszaka minden ellátás nélkül teherautóra tették őket, és katonai felügyelet mellett keresztülzállították Galícián. A családdal való beszélgetés, majd a három héttel későbbi ismételt találkozás most már Ivanencében mélyen megdöbbentette Somló Bélát. Naplójában elkeseredetten írta a következőket: „a legmeggrázóbb azonban megint a zsidókkal való találkozás volt. Az elsőt, a skálai-parkban elhessegettem magamtól, hogy szinte szándékos feledésben merült. Nem lehet valóságként elfogadni azt, ami annyira ellenkezik józan ésszel, logikával, jogérzékkel, emberséggel, – egész életvitelünkkel! ... A szerencsétlen emberek látványa tovább kísértette: „Mindegyikünknek az a kimondhatatlan kérdés zakatolt az agyában: mit keresünk mi itt, ha otthon ez történhet a családunkkal?”⁸⁰

(A felelősség kérdése) Somló Béla gondolatai hűen tükrözik a belső konfliktust, amelyet az a feloldhatatlan ellentét okoz, amely az 1941-es deportálások és genocídium, valamint a jó erkölcs között feszül. Ez a felvetés – kérdőjellel a végén – tökéletesen egybecseng ennek a tanulmánynak a fő mondanivalójával.

Bárcsak megküzdöttek volna a magyar vezető politikusok ugyanezzel a morális imperatívusszal, mielőtt cselekedtek! Nem volt német politikai nyomás, nem volt gazdasági kényszer, és nem volt védhető demográfiai indok sem, amely igazolhatta volna, hogy 22 000 embert küldtek a halálba.

Visszatekintve: az egész történelmi eseménysor háttérben a magyar közéleten belüli politikai nyomás állt, amely folyamatosan hangoztatta a „külföldi” zsidók galíciai voltát, és ezzel kiengedte a palackból a szellemet.

Az állami politika, amely ezeket küldött a „bizonytalan jövőbe” – valójában a halálba –, téves megfontoláson alapult, rosszul megtervezett volt, bár politikailag az adott pillanatban hasznosnak bizonyult. Ha egy pillanatra eltekintünk is az érzelmi politizálás értékelésétől, az 1941-es deportálási elgondolás akkor is ellentétes minden humanitárius és minden gazdasági logikával.

Ha egy másik oldalról vizsgáljuk a kérdést, felmerül, hogy mit remélhetett attól egy viszonylag elmaradott társadalom, ha középosztályát, pusztán azért, mert zsidó, felszámolja.

A Budapestről és a vidéki internálótáborokból elszállított, nem több mint 4000, kulturálisan teljesen beilleszkedett és asszimilálódott zsidó egyértelműen kisebbségben volt a kitelepítettek csoportján belül. Az áldozatok többségét kitevő felvidéki, kárpátaljai és erdélyi – budapesti nézőpontból hátrányosabb helyzetűnek tekintett – hittestvéreik alkották a soknemzetiségű magyar társadalom talán leggyorsabban és legnagyobb készséggel asszimilálódó csoportját. Ők nagy részben városokban éltek és a középosztályhoz tartoztak. A korabeli statisztikák azt mutatják, hogy a „periférián” élő összes kisebbség közül a zsidók – egy közösségük kivételével, amely megtagadta az asszimilálódást – támogatták a leglelkesebben és leghűségesebben a kormány „elmagyarosítási” politikáját. Az 1941-es népszámlálás tanúsága szerint túlnyomó többségben magyarnak vallották magukat. Gyermkeik Kárpátalján és más térségekben is a többi kisebbségnél jóval nagyobb számban jártak magyar iskolákba. A kárpátaljai elmaradottság és szegénység ellenére is a feltörekvő és magasan iskolázott középosztály a születőben lévő civil társadalom reményteli megtestesítője volt.⁸¹

Ez a kép éles és drámai ellentétben állt azzal az elképzeléssel, amit a magyar uralkodó elit és a középosztály többsége vallott megrögzötten „az elmaradott és mélyen vallásos, ortodox” zsidóságról. Ez az uralkodó nézet hatotta át a magyar közéletet és ezen belül tragikus módon magát a zsidó közösséget is. Az 1941-es deportálásokban meghatározó szerepet játszott az egyre erősödő antiszemitizmus, valamint az a politikai érdek, hogy a szélsőjobboldalt semlegesítsék. A telhetetlen, gazdasági opportunizmus által is tüzelt antiszemitizmus része volt a komplex társadalmi-politikai helyzetképnek. Kárpátalja helyi rutén lakosai általában vidéken éltek és nagyon szegények voltak. A hatóságok itt csak a földet tudták kisajátítani. Ebből következett, hogy a zsidó középosztály logikus és „kivánatos” céltáblává vált.⁸²

Az 1941-es deportálás az 1938–1941 között elfogadott három zsidótörvény után következett. A zsidótörvények célja a zsidók szerepének erőteljes megnyirbálása – ha nem teljes megszüntetése – a magyar gazdasági életben. Ez a szempont érvényesült az „idegen” zsidók deportálásánál is.⁸³

A kárpátaljai kormányzói biztos hivatalának 1941. július 25-i, aprólékosan kimunkált memoranduma hitelesen bizonyítja a fenti állítást. Ez egy részletes lista, amely mintegy 200, deportálásra kijelölt kárpátaljai zsidó nevét tünteti fel. Nem meglepő, hogy a lista csak gazdag kereskedők és gyárosok neveit tartalmazza. Így a külföldiek, a hontalanok vagy a „lengyel és orosz zsidók” deportálását nem is próbálja kitelepítésnek álcázni. Ehelyett hirdeti, hogy a régiót „zsidómentes” övezetté kívánja tenni, ami a kitelepítettek vagyonának kisajátításával jár együtt. A dokumentum szerzője meg sem kísérel elrejtteni a régió „megtisztításának” valódi okát, célként tűzve ki, hogy a terület megszabaduljon a „zsidó parazitáitól és a határmenti gazdasági előnyök teljes egészében a keresztényeknek biztosíttassanak... megszabaduljon az idegeneket kizsákmányoló és az idegenekben undort keltő zsidóktól”.⁸⁴

Nem túlzás azt állítani, hogy a galíciai deportálás egyfelől a 1944-es magyar holokauszt főpróbája volt, másfelől a deportálást követő tömeggyilkosság a magyar holokauszt integráns részét képezte. Sajnos, a magyar politikai és katonai vezetés tagjai közül – beleértve Kozma kormányzói biztost, Werth vezérkari főnököt, Bárdossy László miniszterelnököt és a többieket – senki sem olvasta Somló Béla írását, amelyben lelkiismeretvizsgálatot tartott, a végén egy kérdőjellel. A háború utáni perében Bárdossy elismerte

személyes felelősségét az 1941-es deportálásban, de nem vallotta bűnösnek magát az akciókban. Ezt a képet támasztja alá Herbert C. Pell amerikai követ értékelése Bárdossyról, amit a lisszaboni brit nagykövetség írt. Ebben így jellemzi Bárdossyt: „nagyon művelt ember, jelentős diplomáciai tapasztalattal, de nagyon gyenge”.⁸⁵

Ha Bárdossy szerepét vizsgáljuk, aki a deportálással visszafordíthatatlanul elindította a magyar holokauszt folyamatát, megállapíthatjuk: elsősorban nem az a bűne, hogy engedélyezte az előre nem látható és előre nem is szándékolt következményekkel járó 1941-es deportálásokat. Az antiszemitizmussal terhelt korabeli Magyarországon a deportálásokat politikai célszerűség motiválta, amely találkozott a széles tömegek helyeslésével. Erkölcsileg az esik a legszigorúbb megítélés alá, hogy a magyar vezetés megtagadta a kitoloncoltak visszatérését akkor is, amikor már nyilvánvaló volt, hogy Galíciában a német katonai közigazgatás alatt halál vár rájuk.

Nyilvánvaló, hogy nem kizárólag bűnös inkompetenciáról van szó. A magyar vezetés előre megfontolt politikáját – amely szándékosan megtagadta a túlélők ezreinek visszatérését, bár tudván tudta, hogy ezzel a halálos ítéletüket írja alá – morálisan sem igazolni, sem megvédeni nem lehet.

Idézzük fel Szombathelyi Ferenc szavait, aki mint a Kárpát-csoport parancsnoka folytatott megbeszélést a vezérkarral a „zsidó kérdéssel”. Közvetlen szemtanújaként a borzalmas eseményeknek, szavai ambivalenciáról árulkodnak a deportálással és a galíciai tömeggyilkossággal kapcsolatban: „ha nem is tudtuk azokat olyan nagy eredménnyel felfokozni, mint azt a németeknél láttuk, de éppen ennek a politikának a sarkalatos kérdésében, a zsidó kérdésben, aránylag többet teljesítettünk, mint a németek tettek, de sajnos – mert őket akartuk utánozni – mindent ostobábban. Ők megfejték a zsidókat, leföldrék a vagyonukat, mi pedig agyon akarjuk ütni őket. [...]”⁸⁶

Mindent összevetve: Szombathelyi, a képzett katonatiszt, nem volt elvakult antiszemita. Ambivalens magatartása azonban felveti a kérdést: hogyan lehetett az, hogy értelmes, okos emberek meggyőzték magukat az atrocitások szükségességéről, annak ellenére, hogy tisztában voltak szörnyű következményeikkel. Ez azonban sem Szombathelyit, sem mást nem ment fel a felelősség alól. Szombathelyi szavai feltárják, hogy noha személy szerint mind neki, mind másoknak voltak kifogásaik és fenntartásaik a gyilkosságok felé vezető úton, mindannyiukat felelősség terheli a diszfunkcionális és morálisan korrupt rezsim által elkövetett bűnökért.

JEGYZETEK

- 1 Szeretnénk köszönetet mondani Natalya Kubinyinek, Vasil Miklovdának és Myhajlo Pityulych-nek, az Ungvári Nemzeti Egyetem Közgazdasági Kara professzorainak, akik elkísérték George Eisent Kamenyec-Podolszkijba. Köszönet illeti Katona Ferencet is, a United States Holocaust Memorial Museum (továbbiakban: USHMM) munkatársát, és még sok kollégát, akik átnézték ezt a tanulmányt. Ez az írás a Holocaust and Genocide Studies folyóirat 2013. őszi számában megjelent tanulmány átdolgozott változata.
- 2 1938 és 1941 között Magyarország annektálta a korábbi északi régió (Felvidék) déli részét,

Kárpátját és Észak-Erdélyt. Ezek a területek félkörben helyezkedtek el az országhatár körül. Galícia Kelet-Európa történelmi tájegysége – jelenleg lengyel és ukrán országrész – az északkeleti Kárpátoktól keletre. A területet – amely a középkori Halics városáról kapta a nevét – először 1206-ban említik, Galicioe néven. A határvidéki régió 1918-ig Ausztria, majd a két világháború között Lengyelország, ezt követően 1939 és 1941 között a tartomány keleti fele szovjet fennhatóság alatt állt. Larry Wolff: *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture* (Stanford: Stanford University Press, 2011).

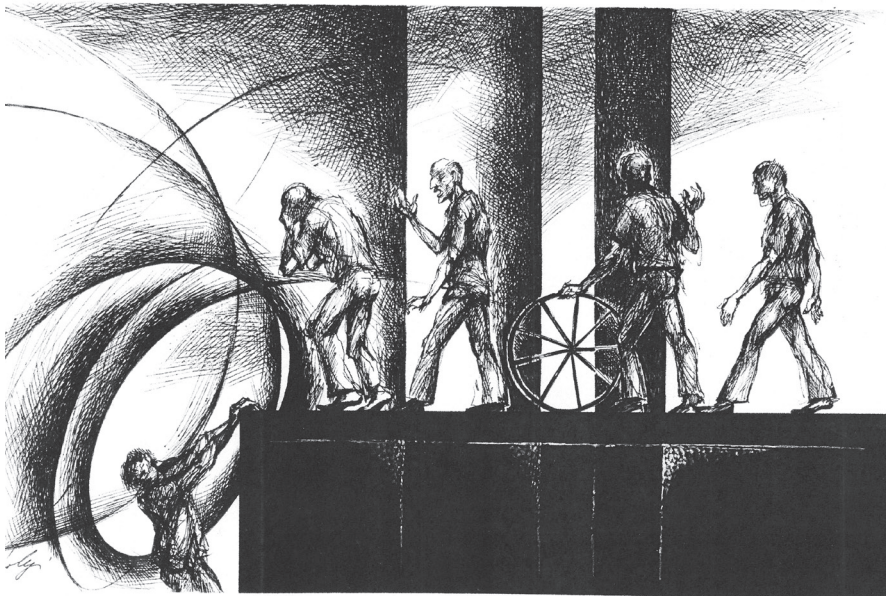
- 3 Randolph L. Braham munkája, „The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacre: Prelude to the Holocaust in Hungary.” *Yad Vashem Studies*. 9 (1973): 133–156.; Majsai Tamás: „A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben.” *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. IV-V (1984-85): 59–86., 195–237.; Frojimovics Kinga: „I have Been a Stranger in a Strange Land.” (Jerusalem: Yad Vashem, 2007); Klaus-Michael Mallmann: „Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess, der Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941.” *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*. 10 (2001): 239–64.
- 4 Richard Breitman; Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew (New York: Hill and Wang, 1998), 63–65.
- 5 Megjegyzendő, hogy még a románok sem nagyon utasították ki a zsidókat a „történelmi Románia” területéről. A kitelepítések leginkább az újonnan elfoglalt Bukovinából és Besszarábiából történtek.
- 6 Herbert C. Pell rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter a táviratot közvetlenül a külügyminisztériumnak küldte. National Archives (NARA), roll 12, 840.48 Refugees/2644. Ld. még üzenetváltás a deportálásról Cordell Hull-lal. „Expulsion of Jews from Subcarpathia” August 7, 1941. No. 111. Herbert Pell Papers, 0029, reel no. 8. A brit titkosszolgálat megfejte a Friedrich Jeckeln – a tömeggyilkosság irányítója – és közvetlen feleltese Heinrich Himmler közötti üzenetváltást. Ld. Richard Breitman: *Official Secrets* (New York: Hill and Wang, 1998), 63–65.; Deborah E. Lipstadt: *Beyond Belief: the American Press and the Coming of the Holocaust, 1933-1945* (New York, 1986), 150–151. *New York Times*, October 26, 1941.
- 7 Patrick Desbois: *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews* (New York: Macmillan, 2008).
- 8 Timothy Snyder: *Bloodlands Europe Between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010).
- 9 A magyarországi történések elhalványulnak a romániai atrocitások nagyságrendje mellett. Százazretket toloncoltak ki Bukovinából és Besszarábiából a Dnyeszteren túlra és Galiciába. A világháború első éveiben ukrán zsidók és kitoloncoltak tízezreit kegyetlenül lemészárolták.
- 10 A keleti zsidók beáramlása miatti aggodalomnak magyar államférfiak – gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos – adtak hangot a XIX. század közepén. Nathaniel Katzburg, *Anti-Semitism in Hungary* (Tel Aviv: Dvir, 1969), 24–28., 30–32.
- 11 Gróf Klebelsberg Kuno (1875–1932) vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde 1926-ban. Szabolcsi Lajos: „Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931).” In: *Emlékezések, dokumentumok (Hungaria Judaica)*, Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), 376. Ld. még Ungváry Krisztián: „Kitelepítés, lakosságcsere és a holokauszt egyes összefüggései”. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 84–99.
- 12 Vita 1940. december 3-án. Átvett idézet Nathaniel Katzburgtól: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. (Budapest: Babel, 2002), 269. 1941. április 3-án Telemi öngyilkosságot követett el a németekkel való kollaboráció és a Jugoszlávia felosztásában való részvétel elleni tiltakozásként.
- 13 A vita 1939. április 17-én zajlott le. Átvett idézet Nathaniel Katzburgtól: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. (Budapest: Babel, 2002), 123–124. Nathan Blum emlékiratából megtudhatjuk, mindez hogyan mutatkozott meg a hétköznapi életben. „Girush Yehudim Netulai-Ezrahut M'hungaria L'galicia B'shnet 1941.” *Yalkut Moreshet*, 43-44 (1987), 42.
- 14 A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, ki-sebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947* (Napvilág Kiadó, Budapest, 2004), 190–198. Szerb tudományos munkák szerint a kitelepített személyek száma 25.000. Slobodan D. Milosevic: *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941-1945*, (Belgrad, 1981), 276. Aleksandar Kasas: *Madari u Vojvodini 1941-1946*, Filozofski Fakultet u Novom Sadu, (Novi Sad, 1996), 39. A szerbeket és a zsidókat az usztasák – Horvát Forradalmi Mozgalom – üzték ki Horvátországból.
- 15 Christopher C. Browning: *The Origins of the Final Solution, the Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939– March 1942* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.), 291. és Andrej Angrick: „The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy after the Attack on the Soviet Union.” *Yad Vashem Studies*. 26. (1998), 218.
- 16 George Eisen két nagybátyja sorsának pontos részleteiről egy magyar katona informálta a családot. Lásd még: Gábor Éva: „Személyes emlékek 70 év múltán”, a „Körösmezei és Kamenyec-Podolszkiji” deportálások 70. évfordulójára rendezett konferencián, Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF), 2011. október 12–13., „Testimony of Dezső Weiser” Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL), TGY 2962. Az Amerikai Nagykövetség és az amerikai sajtó rendelkezett információival a Galiciában lezajló tragikus eseményekről. Karsai László: „1941. augusztus 27–28.” *Élet és Irodalom* (2009. szeptember 11.): 1–7. Christopher R. Browning: *The Final Solution and the German Foreign Office: a Study of Reférat D III of Abteilung Deutschland, 1940-43* (New York: Holmes & Meier, 1978), 73.
- 17 Lásd Yitzhak Arad: *The Einsatzgruppen Reports*. (New York: 1989), 129. Operational Situation

- Reports, USSR. # 80. 1946-ban Rigában bíróság elé állították és kivégezték a letterszági zsidók meggyilkolásáért. Ekkor a bíróság még nem tudott a Kamenyec-Podolszkijban és a Galícia-szerte lezajlott tömegmészárlásokban játszott szerepéről. Lásd: G. H. Bennett: „Exploring the World of the Second and Third Tier Men in the Holocaust: The Interrogation of Friedrich Jeckeln: Engineer and Executioner.” *Liverpool Law Review* 32 (2011): 1–18.
- 18 B. F. Sabrin, (ed.): *Alliance for Murder, the Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*. (New York: Sarpedon, 1991), 278–279.
- 19 Interjú Branislava Antonovna Kanarchukkal, egy 78 éves idős hölgygel, aki a tömegsír közelében virágot áruolt (2008. április 28. és 2012. szeptember 6. Kamenyec-Podolszkij). George Eisen családja megőrizte egy hazatérő katoná visszaemlékezéseit két nagybátyjának kamenyec-podolszkiji tragikus sorsáról.
- 20 Tsvi Zelikovits Testimony, található: USC Shoah Foundation Oral History Archives, # 19436. Moshe Deutsch: „The Ghetto in Kaminitz-Podolsk”. In: Abraham Rosen (ed.): *Kaminitz-Podolsk & Its Environs* (Tel Aviv, 1965), 65–69. *Naziskij Okupatziynij Regime na Hmelhitziny 1941-1944, Dokumnty 1 Materiali*, (Kamenetsk Podolsk: Oyum, 2009). Report No. 105. 201–203. Jiddis betűzés szerint Orinin, az angol az ukrán írásmód szerinti Orynyn formát használja.
- 21 Lásd: Dieter Pohl: „Hans Krueger and the Murder of Jews in the Stanislawow Region (Galicia)”, *Yad Vashem Studies*, (1998): 249–250. Krüger Romániából is verbuvált egy hasonló egységet.
- 22 „Stanislawow” *Pinkas Hakehillot Polin*. (Jerusalem: Yad Vashem), 368–376. Lásd még: http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00359.html.
- 23 „A Reassessment: Resettlement Transports to Belzec, March-December 1942”, Robin O’Neil nem publikált kézirat, lásd: <http://www.jewishgen.org/yizkor/belzec/bel1004.html#n024>. Yizkor Book Project. *Séfer Czortkov*, (Memorial Book if Czortkow), szerk. Yeshayahu Austri-Dunn, (Tel Aviv: Irgun Yotzey Czortkow in Israel, 1967), 18–19.
- 24 *Séfer Zikaron L’Kehilat Kolomyia* említést tesz egy külföldiek ellen elkövetett tömeggyilkosságról, ahol az áldozatok között több mint 200 magyar, osztrák, cseh, szlovák és német zsidó volt, akiket valószínűleg Magyarországról toloncoltak ki 1942. március 9. és 16. között. 284. o. Pnina Kaufman Blum leírja a csortkovi, külföldiek ellen elkövetett tömegmészárlásból való menekülését. *Paamyim B’Shoah*. (Raananah: Docostory, 2006), 51–52.
- 25 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K 774-1941, 14.500/1941. (1941. szeptember 16.). Az üzenet másolatát megküldték Kozma Miklósnak, a kárpátaljai kormányzói biztosnak. 1949-ben Pásztóyt Magyarországon bíróság elé állították és kivégezték.
- 26 Dieter Pohl: i.m. 11–12.
- 27 Israel Carmi (ed.): *Séfer Nadworna* (Tel Aviv: Nadworna Community in Israel and America, 1975), 21.
- 28 Lásd: Joshua Gertner and Danek Gertner: *Home is no More, the Destruction of the Jews of Kosow and Zabie* (Jerusalem: Yad Vashem, 2000), 86, 113. Browning: *The Origins of the Final Solution*, 349–350. Lásd: Leslie Gordon vallomása Adolf Eichmann tárgyalásán – a magyar zsidók elleni bucsacsi tömeggyilkosságról – 1961. június 1-jén. The Nizkor Project, www.nizkor.org.
- 29 Browning: *The Origins of the Final Solution*, 352.
- 30 Frojimovics Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land* (23–33. o.) című könyvében kiváló összefoglaló olvasható a KEOKH történetéről, szerepéről és alapelveiről. Lásd még: Kovács Tamás: A belügyminisztérium rendészeti és karhatalmi feladatai 1920 és 1944 között. <http://www.pecshor.hu/periodika/2009/kovacs.pdf>
- 31 Tilkovszky Lóránt: „A zsidótörvények”. In: Randolph L. Braham és Pók Attila (szerk.): *The Holocaust in Hungary. Fifty years later*. (New York: Columbia University Press, 1997), 123.
- 32 MNL OL 192/res/1941. VII/b. BM. L. 149; 1941. július 12.
- 33 A kormányzói biztost mint külön megbízottat Horthy Miklós személyesen nevezte ki. A kormányzói biztos önálló jogkörrel rendelkezett a régió kormányzását illetően, és csak a kormányzónak tartozott beszámolni. Kozma döntésének megértésében kulcsfontosságú szerepe van annak a ténynek, hogy 1935 és 1937 között – amikor a hivatalos iratokkal nem rendelkező zsidók ellen folytattak razziákat és vették őrizetbe őket – ő volt a belügyminiszter.
- 34 MNL OL, K 429, 36. cs. file 830. Átvett idézet Ormos Máriaától: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. (Budapest: PolgArt, 2000), 737.
- 35 Fedinec Csilla: *A Kárpátaljai Magyarság Történeti Kronológiája, 1918–1944*. (Dunaszerdahely: Forum, 2002), 377.
- 36 MNL OL. K 429, 38. cs. 1653. sz. Hivatkozás Ormos Máriaától: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*, 758. Ebben a memorandumban sehol nem merül fel a KEOKH-kal történő konzultáció szükségessége.
- 37 Nagyon meggyőző Fejes Judit cikke: *On the History of Deportations from Carpatho-Ruthenia in 1941*, 311. Lásd még: MNL OL, Kárpátaljai Kormányzói Biztosának Hivatala, 646/41/el.n. K 744 cs. 1.
- 38 HL, Magyar Királyi Gyorshadtest, Kárpát-csoport (1941. július 9.), I. doboz, Frojimovics:

- I have Been a Stranger, 104–107.; Ormos: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós, 753–767.*; László Dezső altábornagyot 1949. június 8-án a magyar hatóságok kivégezték.
- 39 Az erdélyi Csikszereda katonai parancsnoka, Éder Elemér ezredes 1940. november 8-án 24 zsidó családot vett őrizetbe, majd a román határhoz küldte őket. A román visszautasítás után a magyar hatóságok a Szovjetunióba deportálták a csoportot. Ennek az önkényes akciónak végül a Védelmi Minisztérium vetett véget, és elrendelte a többi, őrizetbe vett ember elengedését. Lásd: Majsai Tamás: „The Deportation of Jews from Csikszereda and Margit Slachta’s Intervention on Their Behalf”, in: *Studies on the Holocaust in Hungary*, szerk.: Randolph L. Braham, (New York: Social Science Monographs, 1990), 113–163.
- 40 MNL OL, K 148, BM. elnöki iratok, 1048. cs. 4. sz. Fedinec: A Kárpátaljai Magyarország Történeti Kronológiája, 378. Lásd még: Sefer Marmarosh; mea ve-shishim kehilot kedoshot beyishuvan u-ve-hurbanah, (The Marmaros Book; In Memory of 160 Jewish Communities), szerk.: S. Y. Gross és Y. Yosef Cohen (Tel Aviv: Beit Marmaros, 1983, 1996), 93–112.
- 41 Zobel László tanúvallomása. Shoah Foundation Oral Archives, USC, #51784. Személyes interjú Zobel Lászlóval, 2012. szeptember.
- 42 MNL OL, K 429, 38. cs. 1684. Átvett idézet Ormos Máriától: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós, 757.*
- 43 *Képviselőházi Napló*, 1939–1944, XII. kötet, 62. Lásd: Karsai László: *Holokauszt* (Budapest: Pannonica Kiadó, 2001), 230. 1941. november 21-én a miniszterelnök is elismerte, hogy hozzájárulását adta a deportáláshoz. *Képviselőházi Napló*, 1939–1944, XI. kötet, 537.
- 44 Karsai László cikke az amerikai nagykövet és Bárdossy közötti kommunikációról. Az amerikai Külügyminisztérium megcáfolhatatlan bizonyítékot szolgáltat arról, hogy a miniszterelnök tudott a galíciai helyzetről. „1941. augusztus 27–28.” *Élet és Irodalom*. (2009. szeptember 11.): 1–7. Lásd még: Ormos: *Egy magyar médiavezér, 757–759.*; Majsai Tamás: „A magyar Holocaust első felvonása”, *Holocaust Emlékkönyv*. (Budapest: TEDISZ, 2003), 304.
- 45 Livia Rothkirchen: „Hungary an Asylum for the Refugees of Europe”, *Yad Vashem Studies* 7. (1968): 127–168.
- 46 MNL OL. K 63, 85. cs. 10. t. 10/7 4808/pol. 1941.
- 47 Gabriele Drimer tanúvallomása, USC Shoah Foundation, Oral History Archives, # 10860.
- 48 Yaffa Rosenthal tanúvallomása, USC Shoah Foundation, Oral History Archives, #16308. Orbán alezredes személyét nem sikerült beazonosítanunk. Erőteljes antiszemizmusáról azonban több forrás is beszél. Lásd Fejes, „On the History of the Deportations from Carpatho-Ruthenia in 1941”, 309, n. 23, 26.
- 49 Albert Fine tanúvallomása a családjáról, erről fél óras anyag áll rendelkezésünkre (2005. február 19.), in: *Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive, University of MichiganDearborn*.
- 50 Dúlháza Szlovákiában, Kassához közel található. Interjú Marion Samuellel, USC Shoah Foundation, Oral History Archives, # 40972.
- 51 Moshe Deutsch: „The Ghetto in Kaminitz-Podolsk”, 66. Túlélők ehhez hasonló beszámolóik kerülnek elő rendszeresen. Lásd Albert Fine tanúvallomását.
- 52 A fiú két évig tartó galíciai vándorlás után végül a Kárpátokon keresztül visszakérült Magyarországra. Tsvi Zelikovits tanúvallomása in: USC Shoah Foundation Oral History Archives, # 19436. Lásd még: Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land*, 128–135. Túlélők vallomásai a DEGOB Gyűjteményben, melyek a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár anyagában találhatóak. Az anyag átfogó képet ad a borzalmakról, amelyek a deportáltakat sújtották. Lásd még *Naziskiy Okupatsiyiny Regime na Hmelnitziny 1941-1944, Dokumenty I Materiali*, Report No. 105, 201–203.
- 53 „Stanislawow?” *Pinkas Hakehillot Polin*, 370. Baruch Milch, *Can Heaven be Void?* Shosh Milch-Avigal (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), 80–81.
- 54 Vargyai Gyula: Magyarország a második világháborúban, (Budapest: Korona, 2001), 203. Lásd: Ungváry: „Kitelepítés, lakosságcsere és a holokauszt egyes összefüggései”, 94.
- 55 Ez a memorandum Werth bukását is jelezte, akit 1941. augusztus 31-én elmozdítottak a helyéről. Karsai: *Holokauszt*, 228. Lásd: Pritz Pál, *The War Crime Trial of Hungarian Prime Minister László Bárdossy*. (Center for Hungarian Studies and Publications, Columbia University Press, New York, 2004), 40. Szinai Miklós és Szűcs László (szerk.): *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1962), 302–307.
- 56 Mila Sandberg-Mesner: *Light From the Shadows*. (Montreal: Polish-Jewish Heritage Foundation, 2005). Lásd: Ungváry Krisztián: „Hungarian Occupation Forces in the Ukraine 1941-1942: Historiographical Context”, *Journal of Slavic Military Studies*. 20 (2007): 81–120.
- 57 Arad, *The Einsatzgruppen Reports*, 26. o. Operational Situation Report (Operatív helyzetjelentés), USSR. # 23, (1941. július 15.). Lásd még: Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*. (New York: Holmes & Meier, 1978), 73.; Ray Brandon and Wendy Lower (eds.): *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. (Bloomington: Indiana University Press, 2010), 132–133.

- 58 MNL OL, K 744 cs. 1078, B. 1941. október 28. Ez az erőltet megállapodás nem akadályozta meg a magyar hatóságokat abban, hogy újra és újra átöbuják a határon a visszatérő menekülteket.
- 59 Raul Hilberg: *Destruction of European Jews*, (New York: Harper, 1992), 870. Románia zsidókra vonatkozó politikájáról lásd: Jean Ancel, „The German-Romanian Relationship and the Final Solution”, *Holocaust and Genocide Studies*, (2005. ősz) 19. kötet, # 2, 252–275.; Angrick: „The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy”, 203–238.
- 60 Arad, *Einsatzgruppen Reports*. 112. Operational Situational Report, USSR. # 66. (1941. augusztus 28.).
- 61 Alapi Salamon Alajos, „Katona-naplóm. Orosz- föld, 1941.” HL, TGY 3212.
- E témában Pihurik Judit munkája az egyik leg- kitűnőbb: „Hungarian Soldiers and Jews on the Eastern Front, 1941-1943”, *Yad Vashem Studies*. 2 (2007): 71-102.
- 62 Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 199, 518–520.; Lásd még: Ronald Headland: *Messages of Murder, A Study of Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and Security Service, 1941-1943*. (Cranbury, NJ: Assoc. University Press, 1992), 132.
- 63 Gertner: *Home is no More*, 72–73. Hasonló beszámolókat jegyeztek le Galícia-szerte, külön- böz városokban és falvakban.
- 64 *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése, 1945*. szerk.: Gosztonyi Péter (Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990), 40.
- 65 Sok beszámoló hitelesíti ezt a történetet. Lásd: *Séfer Zikaron L’Kehilat Kolomyia V’hasevivah*. szerk.: Dov Noy és Mordechai Shutzman (Tel Aviv, 1972), 275–276. *Ir u-metim; Zablutow ha-melea ve-ha-hareva* (City of the Dead: Zablutow Alive and Destroyed. Memorial Book of Zablutow), Schmuél Kahati fordításában (Tel Aviv, Former Residents of Zablutow, 1949); „Extermination of the Jews of Kolomyia and District”; lásd: <http://www.jewishgen.org/yizkor/galicia/gal002.htl>.
- 66 A jelenetet Lieszkovszky Pál ezredes részletesen leírta, HL, TGY 2833. Kaló József hivatkozik rá, „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás”, *Magyar Napló*, 8 (2008): 29. Egy másik kortárs magyar forrás szerint a megmenekülés másképp- ten történt. E szerint a forrás szerint az áldozatok száma negyven volt. Lásd: Siegler Endre ezredes, HL, ZGY 3255.
- 67 Gernter, *Home is no More*, 114. Browning, *The Origins of the Final Solution*, 349–350. Lásd még: *Séfer Zikaron L’Kehilat Kolomyia*. Leideritz eltűnt a háború után és csak 1946-ban tűnt fel Németországban. Lengyelországnak történt ki- adatása után 1948-ban felakasztották. Felesége, aki aktívan részt vett a gyilkosságokban, a börtönben halt meg.
- 68 Árnyalt képet fest Szombathelyi Ferencről és a deportálással kapcsolatos nézeteiről Kaló, in: „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás”, 27–32.
- 69 HL, Kárpát-csoport, II. doboz. A vezérkar paran- csa 1941. szeptember 5-éről datálódik.
- 70 Idevágó eset Zobel László megmenekülése Kolomeából. A tanúvallomásában elmondja, hogy egy magyar kémelhárító ügynök volt a megmen- tője. Shoah Foundation Oral History Archives, USC, #51784. Egy másik túlélőt két nem zsidó parasztember mentett meg egy kis kárpátaljai faluban, és a családjával együtt átcsempeszték őket a határon. Frida Landau tanúvallomása, Shoah Foundation Oral History Archives, USC, # 43849. Lásd még a bírósági eljárást Deák Béla főhadnagy ellen, akit 1941. október 21-én hadbí- róság elé állítottak, mert kicsempészte a keresz- tény Bartal Máriát és fiát. A szerzők Budapesten, a Holokausz Emlékközpontban, egy Kamenyec- Podolszkij tárgykorú dobozban találták ezeket az anyagokat.
- 71 Emlékezzünk a gajszini 1500 zsidó legyilkolá- sában történt magyar részvételre. Lásd: „Pápa Nándor és Társai”, bírósági eljárások. In: Budapest Fővárosi Levéltár B 7555-1950.
- 72 MNL OL. Kárpátaljai Kormányzói Biztosának Hivatala. Memorandum, K774, 646/1941.eln. sz. 1. cs. 1941. szeptember 10. A határozatról Kozma Miklós nyolc nappal később tájékoztatta a miniszterelnököt és a belügyminisztert. Lásd: Kárpátaljai Kormányzói Biztosának Hivatala, K774, 646/1941, 1941. szeptember 18-án. Az állásfoglalást Pásztóy Ámon fogalmazta meg, aki az egyik legsötétebb szereplő a deportálások hátterében.
- 73 Lásd: Albert Fein tanúvallomását (2005. febr- ruár 19.). In: *Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive, University of Michigan- Dearborn*. A tömegmészárlástól megmenekült szerencsétlen zsidók beáramlását Magyarországra és Romániába jól dokumentálja Jehoschua Gertner esete, aki Koszov és Tiszabodgány között szerencsésen átjutott a határon. Lásd: *Home is No More*, 186–200.
- 74 Pohl, „Hans Krueger and the Murder of the Jews.” 247–248. Mint sok SS gyilkosnak, Helmut Tanzmann-nak, a lvovi biztonsági rend- őrség parancsnokának is jogi doktorátusa volt. A belzeci deportálásban és tömeggyilkosságban játszott szerepe miatt háborús főbűnösnek szá- mított. Miután a britek elfogták, 1946 májusában öngyilkos lett.
- 75 HL, TGY 2811. Dr. Somló Béla a Gyorsadtest IV/2 gépkocsi-osztályában volt sofőr. A depor- táltakról készített fényképei kísértő bizonyítékai a rettenetnek. Lásd még Leslie Gordon tanúval-

- lomását Adolf Eichmann tárgyalásán, 1961. június 1-jén, a magyar zsidók bucsacsi tömegmészárlásáról. *The Nizkor Project*, www.nizkor.org. Ennek megerősítéseként lásd: interjú Zobel Lászlóval, Shoah Foundation Oral History Archives, USC, #51784. További részletek a Dnyeszternél történt tragédiákról, lásd: DEGOB Gyűjtemény, jegyzékszám: 447, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban.
- 76 Frojimovics: *I have Been a Stranger*, 150. 288. jegyzet.
- 77 Ormos Mária mesterien tárja fel Kozma belső, lelkiismereti vívódását a meggyilkolt, deportált zsidók miatt. *Egy magyar médiavezér*, 766.
- 78 Átvett idézet, Frojimovics: *I have Been a Stranger*, 141. 269. jegyzet. Keresztes-Fischer 1941. augusztus 8-i, a kárpátaljai kormányzói biztosnak küldött táviratával azonnal leállította a deportálásokat.
- 79 Interjú Marion Samuellel, USC Shoah Foundation, Oral History Archives, # 40972.
- 80 HL, TGY 2811.
- 81 Ságvári Ágnes elemzése: „Holokauszt Kárpatalján”. In: *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből* (Budapest: Napvilág, 2002), 33–66.
- 82 Ságvári említi, hogy a magyar hatóságok több ezer rutén (ukrán) földjét kisajátították, és helyette kevésbé értékes tulajdont adtak. „Holokauszt Kárpatalján”, 48–49.
- 83 A magyarországi zsidóság holokauszt alatti gazdasági tönkretételének talán a legátfogóbb elemzését adja Kádár Gábor és Vágó Zoltán: *Hullarablás, a magyar zsidók gazdasági megsemmisítése* (Budapest: Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 2006).
- 84 MNL OL. K-774, Kárpátalja Kormányzói Biztosának Hivatala, 646/41/el. Karsai által is hivatkozott rész, *Holokauszt*, 230.
- 85 „Herbert Pell Papers.” (nincs dátum), 0029, 4. doboz, Reel 8, USHMM.
- 86 Átvett idézet, Káló: „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás”, 30. Szombathelyi Ferencet 1946-ban egy jugoszláviai bíróság elítélte és kivégezte.

A holokauszt a Szovjetunióban

A Szovjetunió lerohanása előtt Berlin módosított a „zsidókérdés megoldásának” 1941 nyara előtt eltervezett módján. Elsősorban azért, mert Hitler és köre számára ez túlmutatott a zsidó jelenléttől való megszabadulás és a zsidó vagyon megszerzésének szándékán: ideológiai kérdés volt. A berlini felfogás szerint egyenesen következett a két, egymással kibékíthetetlennek tartott politikai rendszer harcából. Az ellentét Hitler szerint egyfelől az árja filozófia, másfelől a zsidó viláгурalmi törekvésekből eredeztetett, azok megvalósulásának tartott bolsevizmus szembenállásában gyökerezett. Ahogy a Führer a náci párt kongresszusán 1937. március 13-án elmondott beszédében fogalmazott, a német nemzetiszocializmus a moszkvai zsidó bolsevik uralom ellen folytatja harcát.

Ennek jegyében a Barbarossa terv megvalósításának előestéjén, 1941. május 19-én a Weermacht ekképpen változtatta akcióprogrammá az elvont filozófiát: „A bolsevizmus a német nemzetiszocializmus halálos ellensége, következésképpen Németországnak meg kell küzdenie e destruktív ideológiával és követőivel. Ez a háború erős és határozott lépéseket követel a bolsevik propagandisták, a partizánok, a szabotőrök és a zsidók ellen.”¹ A többféle intézmény által sokáig alakított hivatalos Generalplan Ost Himmler által végül jóváhagyott 1942. június 12-ei változatában pontos számokat közölt arról, hogy hány cseh, lengyel, ukrán és belorusz áttelepítését tervezik Szibériába, az így felszabaduló területek germanizálása céljából. Az elűzendők mellett feltüntették a meggyilkolni tervezett baltiak, ukránok és beloruszok részarányát. Az elpusztításra szánt zsidók és cigányok azonban nem szerepelnek ebben a feljegyzésben, mivel ez nem volt mérlegelés tárgya.

A Weermacht 1941 májusában és júniusában két további parancsot adott ki a megszállt szovjet területeken bevezetni szándékozott terror jogi és adminisztratív háttérének megalapozására. Az egyik szabad kezet adott az SS-nek a Weermacht által elfoglalt régióban. A másik kimondta, hogy a kommunistákat, a komisszárokat és a zsidókat rendőrségi vizsgálat és bírósági tárgyalás nélkül agyon kell löni. Ezt a parancsot tartalmazta Reinhard Heydrichnek, Himmler után az SS második emberének 1941. július második utasítása a rendőrség és az SS parancsnoki állománya számára.

Az 1941 nyarán alig néhány hét alatt megszállt területeken – a Kreml által 1939/1940 folyamán annektált régiókat és a Hitler elől Lengyelország nyugati vidékeiről odame-nekült lakosságot is beleértve – mintegy négy és fél millió zsidó élt. Az 1939. januári népszámlálás adatai szerint hárommillió-ötvenkilencezren voltak a Szovjetunió akkori határai között, mintegy 90 százalékban askenáziaiak. Közülük másfél millióan Ukrajnában laktak, hatvanezren a Krímben, közel négyszázezren Belorussziában.² A balti államokban, Besszarábiában és Kelet-Lengyelországban élő, mintegy kétmillió zsidóságból másfél millióra teszik azok számát, akiket a szovjet hatóságok 1940/1941 folyamán nem deportáltak a gulág lágereibe, s így a németek megszállta szovjet területeken rekedtek.

Őket kellett volna kimenekíteni a hatalmas birodalom távoli vidékeire, a biztos halál elől. A német támadást követően azonban a Vörös Hadsereg alakulatai nemegyszer maguk is pánikszerűen menekültek, sorsára hagyva a szovjet lakosság leginkább veszélyeztetett rétegét. „...Bementem a városi tanács titkárához, és megkérdeztem, mikor utazhatunk el”, olvashatjuk Vaszilij Grosszman híres regényében, amelyet írója 1949-ben adott nyomdába, de csak a szovjet rendszer bukása – és évtizedekkel a szerző halála – után láthatott napvilágot teljes terjedelmében. „Ő megharagudott rám: »Korai még erről beszélni, még az elutazók listáját sem állítottuk össze.«”³

Az utolsó utáni pillanatban elkezdett, fejvesztett menekülésben azután mindenütt a helyi pártszervezetek és a szovjet vezetői élveztek előnyt. „Nem hittük el, hogy ez a szörnyűség bekövetkezik”, emlékezett később a kijeivi Ida Belozovszkaja Ilja Ehrenburgnak írt levelében. „Hiszen mint a fuldoklók egy szalmaszálba, úgy kapaszkodtunk a rádióban hallott hírekbe: »Kijevet soha nem adjuk fel...« 1941. szeptember elsején csapataink tömegesen visszavonultak, és már hallani lehetett a rájuk dobott bombák robbanását, láttuk a kigyulladt, füstölő épületeket. De még ez sem tudott teljesen meggyőzni bennünket, hogy itt a vég. Hogy vége az életünknek.”⁴

A háború alatt és közvetlenül utána a nyugati sajtóban a szovjet hatóságok áldozatkész mentőakcióiról szóló híradások nyilvánvalóan a propaganda célját szolgálták. Pontos adatok nincsenek a menekültek számáról. Egyes esetekről fennmaradt néhány száz írott, illetve később a Szovjetunióból elmenekült túlélők által elmondott és magnetofonszalagra vett emlékezés. Köztük egy Emilia Kotlova nevű tanárnőé, akit a szomszédai feljelentettek, de még idejében elmenekült a letartóztatására érkező németek elől. Két kisgyermekével két álló éven át mezőkön, szabad ég alatt élt. Előfordult, hogy fél éven át nem tudtak megmosakodni. Kenyeret két évig nem láttak, de ennél jobban megszenvedték a só hiányát. Télen tanyákon vagy istállókban, hamis iratokkal falusi iskolákba bekérezkedve bujkáltak, és csodával határos módon átvészelték a náci megszállást.⁵

Az embervesztés nyilvánvalóan nagyságrenddel kisebb lett volna, ha a szovjet hatóságok időben, hezitálás nélkül elkezdik a veszélyeztetett lakosság szervezett evakuálását. A döntéshozók azonban képtelenek voltak alkalmazkodni a hitleri Németország iránt ezt megelőzően, 22 hónapon át hivatalos politikaként érvényesített barátság után oly váratlan fordulathoz. Kivált, hogy a létfontosságú első napokban Moszkvából sem érkezett utasítás a menekítésre. Sztálin június végén két napon át „az áruló Hitler ármánysága” miatt letaglózva, részegen fetrengett a nyaralójában. Vezetőtársai, akik végül rákényszerítették, hogy álljon az ellenállás élére, a Kreml hatalomgyakorlásának megfelelően, ösztönösen az alattvalók féken tartására törekedtek. A párt központi bizottsági Titkársága a német támadás után hozott egyik legelső határozatában, 1941. június 23-án szigorúan megtiltotta, hogy bárki elhagyja a harci cselekmények színhelyét! A dokumentum kimondta, hogy minden erre irányuló egyéni kezdeményezés pánikkeltésnek minősül, és elkövetője hadbíróság elé kerül.⁶

Az intézkedés hatálya kiterjedt a Szovjetunió által a háború kitörése óta elfoglalt területekre: Kelet-Lengyelország, Észtország, Lettország és Litvánia mellett Észak-Bukovinára, egész Belorussziára és Ukrajna nagy részére, vagyis éppen azokra a területekre, ahol nagy számban élt a Hitler által kiirtásra ítélt zsidóság. A túlélők emlékezéséből kiderül, hogy a helyi hatóságok mindenütt érvényt is szereztek a határozatnak. A köztársasági határokról fegyverrel kergették vissza a menekülni próbálókat. Az oroszok, írta később egy litvániai zsidó, nem csak hogy a zsidó családoknak, „de még az övéiknek, az orosz kommunistáknak sem engedték átlépni a határt. Azt mondták nekik, hogy álljanak ott, és várjanak, amíg kiderül, tud-e nekik segíteni a párt.”⁷

Június 24-én Lazar Kaganovicznak, Sztálin bizalmi emberének vezetésével Moszkvában mégis megalakult a nyolctagú Legfelső Evakuációs Tanács. Elsődleges célja az volt, hogy kimenekítse a háború kimenetelében döntő fontosságú ipari potenciált és a képzett munkanerőt. Miközben a német csapatok iszonyú erővel nyomultak a Szovjetunió belseje felé, minden nap tucatnyi várost foglalva el, a testület tagjai munkatársaikat a moszkvai közkönyvtárakba küldték, hogy tanulmányozzák az első világháború alatti evakuációs módszereket.⁸

Június 27-én a legfelső pártszervek a hadiiparban jelentős vegyi és kohászati gyárak evakuálása mellett döntöttek. Ám újabb két nap telt el, mire a bolsevik párt Központi Bizottsága és a szovjet kormány kiadta az ehhez szükséges intézkedéseket. „Az ellenség-

nek ne maradjon egyetlen kiló gabona vagy egyetlen liter üzemanyag”, szolt a patetikus voltában is cinikus parancs, amely a halálos veszedelembé került embereket kötelezte, hogy semmisítsék meg az el nem szállított értékeket.⁹ Négy nappal később, Joszif Sztálin a nyilvánosság előtti első megszólalásában ugyancsak a megtermelt javak mentéséről és a megszállt területeken maradó értékek elpusztításáról beszélt. Említést tett az állatokról is: a lakosságot kötelezte, hogy a kimenekítendő jószágot szállítsák a gyűjtőhelyekre. Az evakuálásra váró civil lakosság sorsáról azonban egyetlen szót sem ejtett.¹⁰

Mindmáig nincsenek megbízható adatok arról, hogy ilyen körülmények között hány zsidó lakos tudott elmenekülni a bevonuló németek elől. Ismeretes, hogy Lettország 80 000 fős közösségéből alig 15 000 ember hagyta el a régiót. A rekkenő hőségben gyalogosan kelet és észak felé igyekvő, s az iszonyatos felfordulásban családtagjaiktól gyakran már az út elején elszakadt szerencsétleneket menet közben vérszomjas németbarát helyi szabadcsapatok támadták meg, gyilkolva és rabolva, miközben a németek már bombázták a menekülőket. A német megszállás alatt a Dnyesztertől a Bug folyóig a Hitlerrel szövetséges Bukarest által létrehozott Transznisztríában – Besszarábiában és Észak-Bukovinában, valamint az attól keletre fekvő néhány járásban – élő több mint háromszázötven ezer zsidóból csak harminc-nyolcvan ezren tudtak eljutni Kelet felé. A viszonylag későn, július végén megszállt Kelet-Beloruszria mintegy 185 000 zsidó lakosának 38 százaléka, az egy hónappal korábban német uralom alá került nyugat-beloruszsiáiak csupán 11 százaléka menekült el. Hasonló volt a különbség Kelet- és Nyugat-Ukrajna között.¹¹

A megszállt területen az SS négy operatív csoportot (Einsatzgruppe) hozott létre. Az A csoport a balti államokban és Leningrád körzetében, a B csoport Beloruszsiában és Moszkva irányában, a C csoport Ukrajnában, a D csoport Moldáviában, Ukrajna déli területein, a Krímben és Észak-Kaukázusban tevékenykedett. Reinhard Heydrich, a megszállt területek SS parancsnoka 1941. július másodikán úgy rendelkezett, hogy a helyi alsó, középső és felső szintű bolsevik vezetők mellett „a zsidók közül a párttagokat és az állami alkalmazottakat” kell kivégezni. Ez lényegében az egész szovjet zsidóság halálos ítéletét jelentette, hiszen a birodalom felnőtt lakossága az 1940-es évek elejére csaknem kizárólag állami alkalmazottakból állt.

A végrehajtást a tömeggyilkosságokra kiképzett Einsatzgruppe mellett a Wehrmacht-, a helyi rendőri alakulatok – a „policájok” –, valamint a lakosság egyes lumpen csoportjai végezték el. A megszállók a bevonulást követően azonnal elkezdték a zsidók elszigetelését. A falragaszokon közzétett rendelet értelmében gettóba kellett vonulniuk, ellenkező esetben felkoncolással fenyegették őket. Nehéz megítélni, mennyire fogták fel az áldozatok, hogy mit jelent ez, hiszen az első gettót a megszálló német hatóságok alig másfél évvel korábban, 1940 áprilisában hozták létre, Lódzban. Hogy ki minősült zsidónak, azt egyetlen megszállt európai országban sem volt olyan könnyű meghatározni, mint a Szovjetunióban, ahol a személyi okmányok „nemzetiségi hovatartozása” rovatában ekkor már évek óta szerepelt a válasz erre a kérdésre.

A megszállók többnyire nem közölték, hogy milyen céllal gyűjtik össze az embereket a gettóban, de előfordult az is, hogy félrevezették őket. Plockban például azt mondták, hogy Palesztinába küldik őket. Harkovban Nyugat-Ukrajnát jelölték meg úti célként, Rosztovban pedig a szerencsétleneket, hogy a lakosság pogromjától akarják megvédeni őket.¹² Volt, ahol a hatóságok begyűjtötték az elhagyott házak kulcsait, meghagyva, hogy a gettóba települő családok – többnyire a Vörös Hadsereg soraiban harcoló családfeők nélkül – jól kivehetően írják rá a kulcstartóra a pontos címet. Másutt viszont a zsidóknak fel kellett gyűjtaniuk a saját otthonukat.

A gettóba vonulás megalázó rítusa – az utca közepén kellett gyalogolniuk, mivel a járdán nem mehettek, a kötelező fehér vagy sárga karszalagon a hatágú csillaggal – különösen elviselhetetlen volt a Szovjetunió 1939-es határai között, főleg a nagyvárosokban élő fiatalok számára, akik úgy nőttek fel, hogy a szovjet népek nagy családjában sem az etnikai, sem a vallási hovatartozásuk nem számít. De a zsidó hagyományt megőrző családok fiainak és lányainak sem volt, nem is lehetett útmutatása vagy viselkedési receptje arra, ami történt. Kivált, mert a megszállók a megfélemlítés olyan eszközeivel éltek, amelyeket józan ésszel el sem lehet képzelni. Kovnóban például litván bandák kíséretében benyomultak a rabbik lakásába, a rémült papokat arra kényszerítették, hogy teljes ornátusba öltözzenek, majd a rabbinövendékekkel együtt kihajították őket az utcára, ahol törött üvegdarabokkal „leborotválták” vagy benzinnel felgyújtották a szakállukat, és végigvonultak velük a város utcáin, miközben röhögve fényképezték a szörnyű jelenetet.¹³

A zsidó lakosság gettóba zárásával párhuzamosan elkezdődött az Endlösung következő szakasza, a megsemmisítés. Az Auschwitzban alkalmazott gyakorlattal szemben nem a betegeket és a munkaképteleneket, hanem éppen ellenkezőleg, a megszállt városokban talált munkaképes férfiakat ölték meg, hogy a zsidó tömegek majdani teljes likvidálásánál elkerüljék a várható ellenállást. Belorussziában például a 18 és 50 év közötti zsidó férfiaknak regisztráltatniuk kellett magukat. A megadott helyen jelentkezőket ott fogták, és amíg a lágerrek elkészültek, a szabadban álltak étlen-szomjan, a tűző nyári napon.¹⁴ Máshol elhagyott gyárépületekben gyűjtötték össze, majd tízesével tarkón lőtték őket. Szemtanúk szerint az áldozatoknak nem egy esetben olyan szorosan kellett egymás mögé állniuk, hogy egy golyóval többet is ki lehessen végezni közülük. Ezt a módszert Sardinienpackung-nak nevezték, és széles körben alkalmazták többek között a lettországi zsidók kiirtásánál – bár néha még a kivégzőket is sokkolta.¹⁵

Umanyban, ahol az 1926. évi népszámlálás szerint még a lakosság fele zsidó volt, a Vörös Hadsereg mozgósítása és az evakuáció után 15 000 tagja maradt a közösségnek. A német megszállás napján, 1941. augusztus 13-án a helyi értelmiség köztisztjeletben álló tagjait a városparancsnokságra rendelték, és a nyolcvan férfit arra kényszerítették, hogy tornagyakorlatokat végezzen. A kezükben tartott karddal a német katonák a foglyok minden mozdulatánál hol a karjukat, hol a lábukat vágták le, egészen addig szórakozva rajtuk, amíg a nyomorultak vérben fetrengve, iszonyatos kínok között meg nem haltak.¹⁶ Máshol a lőszerrrel való takarékoskodás céljából a németek a kivégzések előtt és alatt a kivájt gödörökbe dobták a gyerekeket, az öregeket és a nyomorékokat, hogy a gödör szélére állított, tarkón lőtt felnőttek lezuhanó teste agyonnyomja őket.¹⁷

Az umanyi Endlösung ezzel nem ért véget. A városközpontban, a piac közelében kijelölt gettó lakóit 1941 szeptemberében, majd 1942 februárjában egy-egy „akció” során megölték. A gettón kívül életben maradt néhány iparoscsalád tagjait pedig 1943-ban agyonlőtték. A városban két tömegsír maradt fenn, a zsidó áldozatok mellett mindkettőben kivégzett szovjet hadifoglyok maradványaival.

A litvániai Kovnóban – vagyis Kaunasban, amely a két világháború között a kis balti állam fővárosa volt –, a városközponttól öt kilométerre lévő dombon, az első világháborús német invázió megállítására épített Kilencedik erőd lett a halálgyár, ahová 1941 őszén százas csoportokban hajtották a megsemmisítésre szánt zsidókat. Közölték velük, hogy mosakodni fognak, ezért vetkőzzenek le, mert a fürdő után másik ruhát kapnak. Amint meztelenül, egymás sarkát taposva beléptek a helyiségbe, a litván segédrendőrök sorra lelőtték őket. A vastag falak elnyelték a haldoklók sikoltozását, de a biztonság kedvéért a németek végig jártatták az erőd körül álló kocsik motorját. Tízezer embert lőttek halom-

ba a „nagy akció” néven emlegetett genocídium során. Egy elmenekült fiún kívül erről a Gestapo által néhány nappal később az erődbe rendelt zsidók adtak számot, akiknek el kellett takarítaniuk az áldozatok földi maradványait.¹⁸

Odesszában, amelyet közel két és fél hónapos elkeseredett küzdelem után adtak fel a Vörös Hadsereg alakulatai, az 1941. október 16-i román megszállás másnapján városzerte több száz férfi hullája hevert az utcákon. Noha addigra – négy hónappal a Szovjetunió elleni német támadás után – a város 180 000 főre becsült zsidóságának 40–45 százaléka elmenekült, az itt menedéket találó, főleg besszarábiai zsidók száma ekkor még nagyon nagy volt. Transznisztria új fővárosában a csak kicsit is zsidó arcvonásúnak ítélt járókelőket a román megszállók nyomban a bevonulás után elfogták az utcán, és helyben agyonlőtték, vagy felakasztották. Ugyancsak már a megszállás napján a megszállók csendőralakulatai végigjárták a zsidó lakásokat, és minden mozdítható értéket magukkal vittek, egyben megparancsolták, hogy mindenki jelentkezzen regisztrációra. A megadott helyen, a téglagyárban megjelenő zsidókat az épülettel együtt felgyújtották, és a holttesteket nagyon sokáig otthagyták. Amikor a bűz már messzire terjedt, azokat a zsidókat hajtották oda a maradványok eltakarítására, akiket túszként tartottak fogva egy iskolában, az NKVD helyi épületének negyven román tiszt halálát követelő október 23-i felrobbantása után.¹⁹ Dalnyik elővárosban október végén 25 000 zsidót semmisítettek meg. Nagy részüket elégették az ottani lőszerraktárban. Az életben maradtakat 1942. január 10-én gyalogosan a Szlobodkában létesített gettóba hajtották.²⁰

A Szovjetunió elleni támadás idején Lettországbán rekedt 75 000 zsidó tömeges likvidálása a német csapatok bevonulását követően szintén már a gettóba terelés után elkezdődött. Az első kivégzéseket a szovjet–német háború második napján, 1941. június 23-án hajtották végre. Ebben a leszámolásban is részt vett a helyi lakosság egy része: lettek, litvánok, észtek, ukránok és oroszok. A viszonylag kis létszámú csoportok közül a hírhedtté vált Arajs kommandó csupán háromszáz tagot számlált – de ők ölték meg a lettországi zsidóság felét. A „Rumbula akció” során rendkívül rövid idő alatt még kevesebb, mindössze tizenkét ember végzett 25 000 zsidóval a rigai „nagy gettóban” összezsúfolódott 33 000 fogoly közül: november 30-a és december 9-e között kivitték a foglyokat a gettó közelében lévő Rumbula erdőbe, és ott géppuskával lekasabolták őket. Ezzel egy időben a rigai „kis gettóban” tartott zsidókat is megsemmisítették. Egyes adatok szerint 4700, mások, így az Encyclopedia Judaica szerint csupán 2500 ember maradt életben.²¹

A zsitomiri terület egyik kisvárosában a német bevonulás utáni napon a megszállók keresztény körmenetre kényszerítették a helyi rabbit, és amint ez befejeződött, a nyílt utcán lelőtték, majd egy fakereszt alá temették. Az éjszaka leple alatt egy helybéli fiatal ukrán lány eltávolította a keresztet – őt helyben agyonlőtték. Az 1941. szeptember kilencediki első pogrom során az 1944 februárjában papírra vetett tanúvallomás szerint felsorakoztatták a teljes zsidó lakosságot. „Az egyik sorban ott állt szeretett anyám, Szura néném a lányával és szorosan hozzájuk simulva a feleségem bátyja, Jankel, egy vekni kenyérrel, mivel éppen munkába készült. A hóhér parancsára az emberek egyenként ráléptek egy deszkára, és mindegyiknek robbanógolyót engedtek a tarkójába. A koponyadarabok hajcsomóstól repültek a levegőbe, megakadtak a fenyőfák ágaiban, és sokáig csöpögött róluk a földre az agyvelő. A halott testek eközben tehetetlenül előrezuhantak a megásott gödörbe. Jankel-Szimhesz suszter állapotos lánya a sorban állás közben, a gödör szélén megszült. Egy német kiszakította belőle a gyereket a méhével együtt, az újszülöttet a fejénél fogva egy öreg fenyő törzséhez csapta, és az anyja holtteste után dobta, a gödörbe.”²²

A gyerekek, köztük a csecsemők kivégzéséről különösen sok, egymástól független, de egybehangzó tanúvallomás maradt fenn a szovjetunióbeli holokauszt időszakából. A megszállás utáni első megsemmisítési hullámban mindenhol tudatosan irtották őket, a

visszatérő leírások szerint lehetőleg lőszerpocsékolás nélkül, egy kőbe vágva a fejüket, lábuknál fogva széttépve, vagy szuronyhegyre hányva őket. Az apró tetemekkel számos esetben mint futball-labdával játszottak is egy darabig. Mindez olyan fokon ellentmond a természetnek, az általános emberi viselkedés normáinak, hogy alapos lélektani magyarázatra szorulna. Az első világháború utáni német revánsszellem, Hitler tömegeket fanatizáló gyűlölete és a német felsőbbrendűség hirdetése mellett talán az játszhatta a legnagyobb szerepet, hogy a berlini propaganda írmagostól akarta megsemmisíteni a minden baj okának minősített zsidóságot. A büntetlenül maradó kegyetlenkedéstől, önnön szadizmusuktól megvadult német katonákat és litván, ukrán, lett kiszolgálóikat alighanem ez készítette érzeik eltompítására, a gyilkosságok előtt számukra bőségesen juttatott alkoholon kívül. Amely egyébként a Kreml parancsára a szovjetunióbeli holokauszttal körülbelül egy időben, 1941 és 1944 között lezajlott deportálásokban, a krimi tatár, német, kalmük, görög, csecsen és más etnikumoknak a kollektív felelősségre vonás jegyében végrehajtott kitelepítésében szintén nem lebecsülendő szerepet játszott.

Feltűnő a deportált népek egyike, a holokausztról fennmaradt memoáirodalomban „német kolonistáknak” nevezett ukrainai németek kis csoportjainak részvétele a zsidók meggyilkolásában. A túlélők egymástól függetlenül megemlítik ennek a népcsoportnak az SS-alakulatokéhoz hasonlítható szadizmusát a leszámolásokban. A korábbi évtizedekben tiszta, takaros, szorgos életükkel a szovjet hétköznapokból messze kiemelkedő közösségek tagjai például úgy öleltek meg egy csoport vagonokba terelt odesszai zsidót, hogy a kocsiakat télvíz idején elárasztották vízzel, majd a vonatot egy mellékvágányra tolták, és megvárták, amíg a foglyok megfagynak.²³

A szovjet zsidók pusztulásának kései jelképévé vált Babir Jar-i tömeggyilkosság története 1941. szeptember 19-én kezdődött, amikor a C Einsatzgruppe 4A Sonderkommandója bevonult Kijevbe. Őket Paul Blobel ezredes, a Sonderkommando parancsnoka, majd egy héttel később egy másik, 150 fős alakulat követte. Szeptember 28-án közel kétezer hirdetményt ragasztottak ki a városban, amely felszólította Kijev és környéke zsidó lakosságát, hogy másnap reggel nyolc órakor jelenjen meg a városi temetőnél. A plakát a távolmaradókat felkoncolással fenyegette. Nehéz megállapítani, hogy pontosan hány embert érintett a rendelkezés. Az 1939. évi népszámlálás adatai szerint 160 000 zsidó élt Kijevben, s közülük mintegy százezer elmenekült a német bevonulás előtt. Addigra azonban az ukrán fővárost elárasztották a 74 napig tartó harcok alatt nyugat felől érkező zsidó menekültek. Ők már nem tudtak továbbjutni, mert a visszavonuló szovjet csapatok 1941. szeptember 19-én felrobbantották a Dnyeper hidait és átkelőit. Így történhetett, hogy szeptember 29-én reggel Kijev utcáit elárasztották a zsidók. Három teljes napon át tartott a halálmenet Lukjanovka felé, a meredek sziklával teli Babij Jar-i szakadékhöz. Szinte kizárólag aszszonyok, gyerekek és öregek haladtak az úttesten – a férfiak a Vörös Hadsereg harcoló alakulataival hátráltak a Szovjetunió belseje felé.

A temetőnél elbarikádozták az utat. Kétfelől a Sonderkommando tagjai és az ukrán segédrendőrök várták az érkezőket. Ezúttal is az volt a parancs, hogy vetkőzzenek le. A ruhát a temetőr emlékezője szerint halomba dobták, majd a meztelen embereket százas csoportokban, folyamatosan ütlegelve Babij Jar felé hajtották. Az ukrán segédrendőrök a szemtanúk szerint különös kegyetlenséggel és látható élvezettel verték a késlekedőket. Blobel ezredes 1951-ben, a bíróság előtt azt vallotta, hogy embereit harmincfős csoportokra osztotta. Minden ilyen egységnek egy álló órán át megállás nélkül tüzelnie kellett, majd átadta a helyét a következő egységnek. Késő éjszakáig tartott a kivégzés. Ekkor a megmaradt zsidókat egy üres garázsba terelték, és reggel az előző napi módszer szerint folytatták a tömeggyilkosságot. A föld folyamatosan mozgott: a halottak és a haldoklók

egymás hegyén-hátán hevertek. A 36 órás mérszárlás végén a precíz német számítások szerint 33 771 hulla borította Babij Jar földjét. Ez azonban még nem a végleges szám: a megtalált szökevényeket egymás után a temetőhöz vitték, és ott végeztek velük. A németek házról házra, lakásról lakásra jártak, összeszedték a Szovjetunióban más zsidó közösségeknél sokkal gyakrabban előforduló vegyes házasságból²⁴ származó gyerekeket, és a többiek holtteste mellett őket is agyonlőtték. 1942 tavaszán, amikor a környéket már betöltötte az oszló emberi maradványoknak az olvadó hó alól előtörő bűze, Blobel ezredes elégedetten mutogatta ismerőseinek a furcsa, torz földdarabot: „Itt vannak eltemetve a zsidaim!”, mondta büszkén.²⁵

A német megszállás ezt követő két esztendeje alatt Babij Jar még számos gyilkosság színhelye volt. Szovjet hadifoglyokat, bujkáló kommunistákat, partizánokat végeztek ki itt. Ez azonban nem változtatott a tragikus tényen, hogy a hely a kijevei zsidók kiirtásának és földi maradványainak színhelye. Az ukrán főváros felszabadítása után körülbelül fél évvel kiadott hivatalos szovjet kormányjelentés azonban „szovjet polgárok elleni tömeggyilkosságnak” nevezte a Babij Jarban történeteket. A szovjetunióbeli holokauszt és a szovjet zsidóság történetének, interpretálásának, a belőle levont következtetéseknek meghatározó momentuma lett, hogy Moszkva ettől kezdve következetesen elutasította, hogy Babij Jar egyáltalán összefüggésbe hozza a zsidók tragédiájával. A tömegsír tetején később zenés ifjúsági parkot akartak létesíteni. Nem egyedül ezen a zsidókkal együtt közel százezer ember mártírhalálának színhelyévé vált, a szó szoros értelmében véráztatta földön próbálták így elterelni az utókor figyelmét a tragédiáról. A már említett rumbulai tömeggyilkosság színhelyén még az ezredfordulón is használtautó piac működött Lettországban.

A balti államok közül a kevés zsidónak otthont adó Észtországban a németek végül egyáltalán nem tudtak pogromokat rendezni. A felállított munkatáborokban, ahol fakitermelés és vasúti pályaépítés folyt, többnyire a litvániai Kaunas és Vilnius zsidó közösségének tagjait tartották: munkaképes férfiakat és nőket, mert az öregeket a láger környéki mocsarakba hajtották, a gyerekeket megölték. A kortársak emlékezete szerint az észtországi lágerekben prágai, berlini, bécsi, brüsszeli és párizsi rabokat is kivégeztek, akik ezt megelőzően semmilyen kapcsolatot nem tarthattak a helyi lakossággal.

Az első tömeggyilkosságokat követően a szovjet városokat megszállt német parancsnokság a legkisebb részletekig szabályozta a gettók életét. Ez a helyzet minden tragikuma ellenére valamiféle status quo reményét ébreszthette az üldözöttekben. A kényszerűen megteremtett közösség életének belső irányítására, a hatóságokkal való kapcsolattartásra a legtöbb nyugati határszéli gettóban megalakították a náci Németország által lerohant többi országban létrehozott Zsidó Tanácshoz, a Judenrathoz hasonló testületet. Eredetileg még 1939. szeptember 21-én Reinhard Heydrich, a náci biztonsági szolgálat, az SD – Sicherheitsdienst – vezetője rendelte el a legfeljebb 24 tagú „önkormányzati szerv” felállítását, amelynek feladata az élelmiszeradagok elosztása, a szálláshelyek kijelölése, az egészségügyi ellátás biztosítása volt. A német hatóságok néhány ritka kivételtől eltekintve nem engedték, hogy a gettó foglyai maguk válasszák meg képviselőiket. A kijelölt zsidó vezetők közül sokan ösztönösen elzárkóztak a feladat elől, így például egy Vilnius közeli településen sorsolással kellett megválasztani őket. Egy másik litvániai gettóban pedig még a választás előtt kötelezték a majdani győzteseket, hogy vállalják el a tisztséget. Előfordult azonban, hogy egyetlen férfi sem állt kötélnek, és ezért nőkből kellett megalakítani a testületet.²⁶

Itt ismét visszaütközött a szovjet korszak általános vallásellenessége és a zsidóellenes megkülönböztetések politikája. Az országban a zsidó életnek már a háború előtt sem voltak a németek által megszállt más államokban megszokott intézményei, vezetői. Így

a gettóban véletlenszerűen kellett kiválasztani a tisztségviselőket, főleg értelmiségieket, akik beszéltek németül. A mariupoli Zsidó Tanácsot egy túlélő így jellemezte: „a legjobb emberek voltak közöttük, orvosok, mérnökök. Ők szenvedték el elsőként a német hóhérok kegyetlenségét és aljasságát. Velük közölték a leghetetlenebb, legalattomosabb követeléseket, és ha nem teljesítették ezeket, akkor könyörtelenül megverték őket [...] Rajtuk keresztül követelték, hogy a gettó lakói haladéktalanul adjanak bizonyos mennyiségű lisztet, cukrot, mézet, cipőpasztát, szappant, stb.”²⁷

Máshol is a Zsidó Tanácsnak kellett összegyűjteni a megszállók által kivetett sarcot, amelyet a fennmaradt adatok szerint a foglyok kisemmizésének arányában róttak ki. A minszki „Narodnaja gazeta” 1996. októberi számában egy Borisz Haimovics nevű holokauszt túlélő felidézte, hogy 1941 szeptemberében a város gettójának Zsidó Tanácsától a németek 11 kiló aranyat és egymillió rubelt követeltek. A sarc elmaradása esetére kilátásba helyezték az előre kijelölt túszok kivégzését. Az „adó” megfizetése fejében viszont nehezen hihető mennyiségű – tíz tonna – krumplit ígérték a gettó lakóinak.²⁸

A legtöbb szovjet gettóban zsidó rendőrség is alakult. Előfordult, hogy foglyok a különleges elbánás vagy a kivételezett helyzet reményében jelentkeztek oda. De például a rigai „nagy gettóban” létrehozott testület tagjai a litvániai cionista ifjúsági szervezetekből kerültek ki, és a rendfenntartás örvén igyekeztek segíteni a rászorulókon. Néhányuk neve, így az 1941. december kilencedikén likvidáltak közé került Abraam Jadloverké vagy a gettóban kibontakozó illegális ellenállást szervező Mosé Glazeré fennmaradt a nagyon kevés túlélő memoárjában.²⁹ A legtöbbjükéről azonban soha, senki nem szerzett tudomást.

Nagyon kevés az olyan történet, mint amelyet közvetlenül a felszabadulás után rögzítettek a rigai gettó közel egy tucat foglyának szökéséről. A szökevények kézigránátot hajtottak az őket üldözőbe vevő német őrkre, és hármat megöltek. A gettó parancsnoksága bosszúból minden megölt németért a teljes gettórendőrségen kívül 50–50, majd újabb 108 zsidót elhajtott és agyonlövetett, köztük az emlékező apját. Ez a fegyveres ellenállás kezdetén történt, és visszavetette a szervezkedést, amelyet a szó szoros értelmében a föld alatt, egy németek által nem ismert bunkerben újra kellett kezdeni.³⁰

A megszállt szovjet területeken kialakított gettóban folyamatosan zajlottak a kivégzések, többek között azoké, akik a parancsnokság szerint vétettek a rendszabályok ellen. Spola városában, a kijevei területen például egy 18 éves fiúnak valaki ellopta a csajkjáját. A tolvaj után szaladt, mert csajka nélkül nem kapta volna meg a fejadagját. Ezért kivégzésre ítélték, és a tulajdon apjával ásatták meg a sírját. Az zokogva kérte, hogy öt öljkék meg, de nem volt kegyelem: neki magának kellett élve eltemetni a gyermekét. Néhány nap múlva szívroham végzett vele.³¹

A német hatóságok kezdettől arra törekedtek, hogy a szovjet zsidók lemészárlása lehetőleg a helyi lakosság spontán zsidóellenes pogromjainak benyomását keltse, bosszúnak a kommunista éra alatt elszenvedett sérelmekért. „Noha ez számottevő nehézségekbe ütközött, már a bevonulás utáni legelső órákban sikerült a helyi antiszemita erőket zsidóellenes pogromokra ösztökélni”, jelentette 1941. október 15-én Himmlernek az A Einsatzgruppe egyik parancsnoka.³² A jelek szerint „a zsidókérdést minden eszközzel és teljes határozottsággal” megoldani vágyó SS-alakulatok visszatartása okozta a nehézségeket, nem pedig az, hogy „a helyi antiszemita erők” ne akarták volna végrehajtani a feladatot. A bonyolult végrehajtást a jelentés további része így magyarázta: „kívánatos volt, hogy legalább az első időben ne háruljon [az SS-re – G. A.] a felelősség a rendkívül szigorú intézkedésekért, amelyek német körökben csodálkozást váltottak volna ki. Meg kellett mutatni, hogy maga s helyi lakosság tette meg az első lépéseket, a saját kezdeményezéséből, s hogy ez a zsidók részéről megnyilvánuló sokéves elnyomásra meg a kommunisták részéről alkalmazott terrorra való természetes reakció volt.”³³

Ami a németek által megszállt területek egy ideig közel 80 milliós lakosságát illeti, valamennyi etnikum és minden társadalmi réteg mutatott példát az emberséges magatartásra, de a szadizmusra, a gyilkolás és a „szerzés” ösztönének tombolására is. Nyugat-Ukrajnában feljegyezték például, hogy Andrij Septickij metropolita, aki 1941. július elsején külön pásztorlevélben üdvözölte az önálló ukrán állam kikiáltását, sőt Isten áldását kérte a náci német hadseregre, amiért az felszabadította Ukrajnát a szovjet zsarnokság alól, ugyanebben a pásztorlevélben felszólította híveit, hogy a térség minden nemzeti csoportja számára biztosítsák az alapvető jogokat.³⁴ Ő maga a rendkívül sok áldozatot követelő első Lvovi pogrom alatt elbújtatott a gyilkosok elől egy ottani rabbit. Lvov közelében a helyi ukrán értelmiségiek közbelépése, Lopatyin és Melnyica helységben az ortodox pap akadályozta meg a pogromot. Egy másik kisvárosban az ukrán polgármester próbálta megmenteni a szerencsétleneket, de sikertelenül.³⁵ Tegyük hozzá: ha az utókor számára feljegyzett esetek nem jelentettek volna kivételt, akkor Nyugat-Ukrajna, vagyis Galícia és Volhínia 1941 júniusa előtt 870 000 fős zsidóságából nem 17 000 ember – a közösség alig két százaléka élte volna túl a holokausztot.³⁶ Amint említésre méltó az az elgondolkodó tény is, hogy e sorok írásakor, 2014 márciusában Nyugat-Ukrajna több településén Molotov-koktélokot dobtak a helyi zsinagógára.

Ami a messihi múlt éppen szovjet vonatkozásban későn és kevéssé feldolgozott történetét illeti, a Berlinbe küldött beszámolók, illetve a nürnbergi per iratai arról tanúskodnak, hogy az ukrainai reakcióval szemben Belorussziában a lakosság eleinte nagyon ritkán kapcsolódott be a zsidók likvidálásába. A jelentések ezt a fehéroroszok eredendő passzivitásával, sőt „politikai bárdolatlanságával” magyarázták.³⁷ Valószínűleg azonban nagyobb szerepet játszhatott a nemzeti identitásnak a két nép esetében erősen eltérő szintje, illetve az ukránok sértett nemzeti érzése. A szakirodalom ezt főleg annak tulajdonítja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után a térségben kitört hatalmi küzdelemben a zsidók annak idején passzívak maradtak, illetve – így látták az ukránok – a kulisszák mögött a Kelet-Galícia anektálására törő lengyelekkel rokonszenveztek. Annyi tény, hogy már a Rzecz Pospolita polgáraiként, 1925-ben a kelet-galíciai zsidó vezetők egy része csakugyan egyezményt kötött a lengyel kormánnyal. Ezt az ellenálló ukránok a térség polonizálásához való hozzájárulásnak tekintették. A zsidó közösség tagjai a gazdasági életben ugyancsak egyre gyakrabban keresztezték a lendületesen fejlődő ukrán társaságok érdekeit. Az ukrán–zsidó kapcsolatokat megterhelte az is, hogy az 1930-as években az ukrán nemzeti mozgalmak egy része közeledett Németországhoz, és adaptálta a náci ideológia számos elemét. Sőt, néhány vezetője közvetlen kapcsolatban állt Rosenberggel és Göringgel.³⁸ A világháború kitörése után több ukrán fegyveres alakulat szolgált a náci német érdekeket. 1941 tavaszán két ukrán büntetőzászlóalj alakult, hogy majd a Wehrmachttal együttműködve megtisztítsa a megszállt területeket a „nem kívánatos” elemektől. Az utóbbiakról készült névjegyzékeket később felhasználhatták az ukrainai népiirtás során.³⁹

A 17. század közepén a legnagyobb zsidópogromokat rendező Bohdan Hmelnyickij hetmannak a második világháborúig – sőt, amint a 2014. év eseményei újlag igazolják, mindmáig – elevenen élő örökségén túl ez lehetett az oka, hogy a nyugat-ukrainai Volhíniában 1943 elején kevesebb, mint 800 fős (!) német kontingensre volt szükség a városokat övező erdőkben bujkáló, még megmaradt zsidók elfogásához. A helyi ukrán nacionalista szervezetek tagjai ugyanis maguk kerítették be, sőt, gyakran ők ölték meg a rejtőzködőket.⁴⁰ Talán sehol nem volt olyan sok ehhez hasonló eset, mint Ukrajnában és Litvániában. A családja sorsáról írt „Tűszok” című híres regényében a szovjet rendszer ellen 1968 elején fellázadt, és hamarosan emigrációba kényszerült Grigorij Szvirszkij

felidézett egy ilyen történetet. Ebben a főszereplő Fima nevű öccsét a Kurilov családnak sikerült elbujtatni, az értékeket pedig – egy télkabattól a régi családi örökségnek számító zöld plüssterítőig – régi barátainak, a szomszédban élő Muhinéknak átadni, hogy megőrizték a kisfiú számára. Annál is inkább, mert a csinos, fiatal Ljubka Muhina a gyerek tanítónője volt, nagyanyja pedig egyszer már megmentette a zsidó szomszédokat: 1919-ben azzal kergette el a pogrom során bekopogató petljuristákat, hogy tifuszbetegek vannak a házban. Unokája azután a megmentett családtól kapott könyveket olvasva, egy másik zsidó család komisszárrá lett, majd 1939-ben elhurcolt tagjának segítségével lett tanítónő. Így a szülők biztonságban tudták a kis Fimát. Ahogy azonban a regény szerint a gettóba tartó többi zsidó nyomába eredtek volna, Ljubka Muhina kiszaladt az utcára. „Izgatottan átrohant a kerten, egyenesen Kurilovék házához, és azt kiabálta:

– Fima! Fimocska! Anyukád hivat!

A gyerek lélekszakadtából kirohant. A szülők, akiket már éppen a teherautóra löktek volna, hirtelen megálltak a kocsi kerekénél. Mozdulatlanul álltak, szorosan egymás mellett. Puskatussal verték őket, de mintha nem is érezték volna. Fima megpillantotta a policájt, kezében a puskával, meg a németet a nyitott revolvertáskával a derekán, és mindent megértett. Halkan odaszólt Ljubka Muhinának, a volt tanítónőjének:

– A levegő nem volt neked elég, vagy mi...

És némán a szüleihez ment. Hallgatott akkor is, amikor apja segítségével felkapaszkodott a teherautóra. Ljubka a csikorogva meginduló kocsi után szaladt, és odakiáltotta a policájnak:

– Van még egy lányuk is, Moszkvában tanul! Komszomolista.²⁴¹

A más országokban tapasztaltaknál lényegesen több hasonló esetről adtak számot a szovjetunióbeli holokauszt túlélői és független emlékezők is. Ennek egyik oka lehet „a gyűlölt bolsevikok = a zsidók” széles körben elterjedt hite éppúgy, mint a Molotov–Ribbentrop-paktum utáni 22 hónap hivatalos szovjet propagandája, amely dicsőítette az angolszász hatalmakkal szembeállított Németországot, és hallgatott arról, hogy milyen sors jut a zsidóságnak a megszállt európai államokban. Másik oka alighanem az a Szvirszkij-regényben említett epizód, hogy amikor a főszereplő elpusztított szülei és öccse sorsa után kutatva a háború után bekopogtatott Ljubka Muhina házába, a család nemzedékeken át becsben tartott zöld plüssterítőjét a tanító vállán, kendőként látta viszont.

A „szerzés” ösztöne a nélkülözés keserves évtizedeit megélt szovjet lakosságban talán más országok polgárainál is erőteljesebben működött. Erre utal egyébként a második világháborúban hazájuk határain túl jutó szovjet tisztok és katonák elképesztő méreteket öltött „zabralása” is, amelynek magyarországi emléke olyan erőteljes volt, hogy még a Rákosi-korszakban is fel merték idézni a pesti kabarészínészek, akik csuklójukra mutatva emlékeztették az utalást pontosan megértő nézőknek a „csaszi, csaszi” szindrómára. Amely miatt ki kellett cserélni a Reichstagra elsőként szovjet zászlót kitéző katona – máig nem tudni, Abdelkahim Iszmajlov, Mihail Minyin vagy Meliton Kantarija – fotóját, mert túlságosan sok órát viselt a két karján. Ez a fénykép lett a fasizmus feletti győzelem jelképe.⁴²

A felsorolt okok együtt sem magyarázzák a szovjet lakosságnak a holokauszt iránti viszonyát. Sem a közönyt, sem azt, hogy nem alakult ki szervezett ellenállás a helyi zsidóság vadállati kegyetlenséggel végrehajtott megsemmisítésével szemben, sem a gyilkosságokban való tényleges részvételt. Az emigráns mensevik Szolomon Svarc, a holokauszt szovjet áldozatainak krónikása a bolsevik uralom negyedszázados politikai–társadalmi hatalomgyakorlásában vélte felfedezni az okot. Szerinte a szovjethatalom negyedszázada alatt „az emberek hozzászórtak, hogy alávéssék magukat a hatalomnak, megszórták, hogy az erőszak megnyilvánulásait látván hallgassanak, hogy elnyomják magukban az

erőszakra való természetes reagálást, és így tömegesen lélektanilag is képtelennek bizonyultak a zsidómegsemmisítés hitleri politikájára való egészséges reagálásra.”⁴³

A szovjet befolyás alatt álló nemzetközi – többek között zsidó – szervezetek mégis igyekeztek elhitetni a világgal, hogy a megszállt szovjet területek lakossága egy emberként részt vett az áldozatok mentésében. A Független Zsidó Sajtószolgálat 1943. december hatodikán Moszkvából keltezett és számos amerikai lap által átvett távirata például nem kevesebbet állított, mint hogy „a felszabadított Gomel városába visszatérő menekültek közlése szerint a nácik több száz orosz parasztot végeztek ki, amiért a katonai és rendőri hatóságoknál tiltakoztak a zsidók megsemmisítése ellen. Egy faluban a parasztok körmenetben, ikonokkal és keresztekkel vonultak a nácik főhadiszállása elé, hogy az utolsó pillanatban megmentsék a kivégzésre hajtott kétszáz zsidó életét. A nácik tüzet nyitottak a körmenetre, és 107 embert megöltek [...] Novoszegyigyben 145 parasztot öltek meg a zsidók tömeges megsemmisítése elleni tiltakozásuk miatt.”⁴⁴

A példa nem ritka kivétel: a szovjet dezinformációs politika mellett a külföldi zsidóságnak ezekben az években nem volt mindig egyértelmű a szerepe a szovjet zsidó közösség sorsában. A Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése után négy nappal a New York-i jiddis nyelvű sajtóban például ilyen és ehhez hasonló cikkek jelentek meg: „Jó ez a szerződés a zsidóknak? [...] Az igazság az, hogy a megneemtámadási szerződés szétverte Hitler, Mussolini, Japán, Franco és Horthy szövetségét”, utalt a cikkíró az antikomintern paktumra. Majd így folytatta: „A válasz tehát a kérdésre, hogy a paktum jó-e a zsidóknak, így szól: Igen, jó a zsidóknak, mert minden embernek és valamennyi demokratikus országnak jó.”⁴⁵ Ugyanez a mentalitás jellemezte 1943-ban az NKVD – személyesen Lavrentyij Berija – által, pénzgyűjtés céljából az Amerikai Egyesült Államokba küldött Szolomon Mihoelsz és Iszaak Fefer, vagyis a Szovjetunióban létrehozott Zsidó Antifasiszta Bizottság két vezetője sajtófogadtatását.⁴⁶

Az amerikai zsidóság befolyásos részének feltétlen szovjetbarátsága később közrejátszott abban, hogy Sztálin 1946-tól kezdve a külső megítéléstől való félelem nélkül hozzáfoghatott az állami antiszemitizmus programjának megvalósításához. Ez a projekt törvényszerűen a Zsidó Antifasiszta Bizottság vezetőinek 1952. augusztusi kivégzéséhez, az 1953 januárjában a szovjet központi sajtóban meghirdetett országos zsidóellenes hisztériához vezetett, amely csak Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála miatt nem torkolt a szovjet zsidósággal való leszámolásba – de évtizedekkel túlélte a diktátort, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet zsidók nagy része, amint lehetségessé vált, elmenekült a hazájából.

* * *

Ma sem tudjuk pontosan, hogy 1941 és 1944 között a Szovjetunióban végül hány zsidó esett a holokauszt áldozatául a birodalom 1939 előtti és utáni határai között élő, illetve az Európa távolabbi országaiból odahurcolt emberek közül. Becsült adatok szerint minden negyedik meggyilkolt zsidó, tehát körülbelül másfél millió, szovjet állampolgár volt. 1959-ben, Varsóban publikált demográfiai elemzésében Jakov Kantor abból indult ki, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktum előtt végzett 1939. évi népszámlálás során 3 020 000 (e tanulmány elején említett források szerint 3 059 000) szovjet állampolgár vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, 1959-ben pedig 2 268 000 ember. A szerző számításai szerint a különbség 752 000, ám ehhez hozzá kell adni a paktum után a Szovjetunióhoz csatolt és 1959-ben is oda tartozó területeken 1940. január elseje előtt élt mintegy 800 000 zsidót, valamint a Kantor számításai szerint 6,6 százalékos – a XX. század közepén talán

túlzottan magasra becsült – természetes szaporodásnak megfelelő 150 000 főt. Eszerint a térség zsidóságának teljes vesztesége a holokauszt nyomán 1 700 000 ember volt.⁴⁷

Az 1970-es években a balti államokban megöltekkel együtt 1 050 000 főre, ezt a régiót leszámítva pedig 800 000 emberre becsülték az áldozatok számát.⁴⁸ A következő évtizedben az SS négy operatív csoportja által Berlinbe küldött jelentések alapján több tanulmány 700 000 körül jelölte meg a megöltek körét.⁴⁹ A ma már részben rendelkezésre álló, bár számos részletében még most sem publikus szovjet statisztikákat az ezredvég modern szociológiai–statisztikai számításaival elemezve az 1990-es évek közepén a kutatók a születési és a halálozási rátán kívül figyelembe vették a háborús (harci) veszteségeket, a civil lakosság körében a háborús viszonyok miatti halálozás, valamint az 1939–1953 közötti sztálini megtorlások okozta népességcsökkenést, illetőleg a folyamatos asszimiláció következtében 1939 és 1958 között megváltozott népességarányokat. Mindezek alapján ma a második világháborúnak körülbelül egymillió szovjet zsidó áldozatáról kell beszélnünk. Ezek a számítások azonban csak az 1939 előtti szovjet határok között élő, tehát a háború alatti populációnál legalább kétmilliónál kisebb lélekszámú zsidó közösségekre vonatkoznak. Közülük is a kivégzettek, megsemmisítettek vagy más erőszakos halállal elpusztultakra.⁵⁰ Az ilyen „számháborúnak”, persze, nincs sok értelme. Előbb-utóbb a mégoly együttérző utókor figyelme is lankad, és kiüresednek a számok, amelyek mögött kettétört életek, soha meg nem valósult álmok, tervek, örömök és remények rejlenek.

JEGYZETEK

- 1 Idézi Jicchák Arad: *Unyicstozsenyije jevrejev SzSzsZr v godi nyemeckoj okkupacii 1941–1944*. Szbornyik materialov. Jád vaSém, Jeruzsálem, 1991. 37.
- 2 Az 1937-ben regisztrált 2 700 000 fős zsidó populációhoz képest ez nagyon komoly gyarapodást jelent, noha a természetes szaporulat nem haladta meg az évi 1,3 százalékot. Az adatban döntő szerepe lehetett a statisztikai adatfelvétel változásainak és az önmeghatározásnak is. Sergei Maksudov: *The Jewish Population Losses of the USSR from the Holocaust. A Demographic Approach*, in: Lucjan Dobroszycki – Jeffrey S. Gurock (szerk.): *The Holocaust in the Soviet Union*. New York, 1990. 210.
- 3 Vaszilij Grosszman: *Zsizny i szugyba*. Knyiga vtoraja. Moszkva 1990. 63. A könyv megírása és megjelenése közötti idő a szovjet korszakban már az 1930-as évektől érvényesített állami antiszemitizmus ideológiájára és politikai gyakorlatára utal, amely magában foglalta a holokauszt tagadását.
- 4 Ilja Ehrenburg (szerk.): *Csornaja knyiga*. Jeruzsálem, 1980. 35. A továbbiakban: *Csornaja knyiga*, i. m.
- 5 Uott, 248.
- 6 *Kommunysztyicseszka partyija v Velikoj Otyecesztennoj Vojnye*. Dokumenti i materijali. Moszkva, 1972. 38.
- 7 Harry Gordon: *The Shadow of Death. The Holocaust in Lithuania*. Kentucky, 1992. 25–26.
- 8 P. Pogrebnoj: *O gyejatyelnosztyi szoveta po evakuacii*. In: *Eseloni idut na Voszok*. Moszkva, 1966. 201. Ny. Dubrovin: *Eselon za eselonom*. Uott, 208–209. Mark Altshuller: *Escape and Evacuation of Soviet Jews*, in: Lucjan Dobroszycki – Jeffrey S. Gurock (szerk.): *The Holocaust in the Soviet Union*, i. m. 78–79.
- 9 *Resenyija partyii i pravityelsztva po hozjajszevniim voproszam*. Moszkva, 1968. II. kötet, 39.
- 10 J. Sztalin: *Szocsinyenyija*. Moszkva, 1967. 2. XV. kötet, 8.
- 11 A számításokat közli Mark Altshuller: *Escape and Evacuation of Soviet Jews*, i. m. 97., 104.
- 12 Jicchák Arad: *Unyicstozsenyije jevrejev SzSzsZr v godi nyemeckoj okkupacii 1941–1944*, i. m. 69., 129. Ju. M. Liahovszkij: *Poprannaja mezuzá – knyiga Drobickovo tara*. Harkov, 1991. 52. Dokumenti obvinyajut. Moszkva, 1945. 140–144. Mordechaj

- Altshuller: The Holocaust in Soviet Union, in: Yaacov Ro'i (szerk.) *Jews and Jewish Life in Russia and Soviet Union*. Essex-Portland, 1995. 176., 186.
- 13 Harry Gordon: *The Shadow of Death: Holocaust in Lithuania*. Kentucky, 1992. 29–30.
- 14 A megszállók érkezése után három nappal, 1941. augusztus elsején létesített minszki gettóban – az egyik legnagyobb a Szovjetunióban – fennállásának két éve és két hónapja alatt a helyi zsidóság mellett a Lengyelországból 1939 augusztusa után odamenekült, illetve Nyugat-Európából odaszállított, valamint ausztriai és csehországi zsidókat is fogva tartottak. A felszabadulásig egyedül itt 90 000 embert öltek meg, főleg gázzal. Presztuplenyija nyemeckofasisztszkih okkupantov v Belorusszii 1941–1944. Minszk, 1963. 223. Csornaja knyiga, i. m. 131–163. L. még a holokausztról a szovjet korszakban ritka kivételként a minszki gettó földalatti mozgalmának vezetője, G. Szmolar tollából megjelent kis könyvet: *Msztyityeli getto*. Moszkva, 1947.
- 15 Erről a nürnbergi peren is szó esett. Andrew Ezergailis: *The Holocaust in Latvia 1941–1944*. Riga–Washington, 1996. 241., 264.
- 16 Csornaja knyiga, i. m. 185.
- 17 Uott, 187. Ez a szemtanú is beszámolt róla, hogy az elkövetők folyamatosan fényképezték a tömeggyilkosságokat.
- 18 William W. Mishell: *Kaddis for Kovno*. Chicago, 1988. 86–95.
- 19 Uott, 105. A robbantás után a megszálló hatóságok hirdetményekben az odesszaiak tudomására hozták, hogy minden tisztért kétszáz, minden katonáért száz civilt lőnek agyon. Uott, 98., 135.
- 20 G. Sapiro: *Gibel ogyesszkih jevrejev vo vremja gitlerovszkoj okkupacii*. Jeruzsálem, 1974. VI. kötet, 130–141. A holokauszt Odesszára vonatkozó tanúvallomásait Vera Inber költőné, a város szülőle dolgozta fel. Mordechaj Altshuller pedig a romániai dokumentumokat is felhasználó ivrit nyelvű szakirodalom alapját ismerette az odesszai katasztrófa történetét, in: M. Altshuller et al. (szerk.): *Szovjetszkije jevreji pisut Ilje Erenburgu 1943–1945*. Jeruzsálem, 1993. 137–144. 147.
- 21 Abraam Itaj – Mordechaj Nejstat: *Cserez tri podpolja*. Tel-Aviv, 1976. 122–123.
- 22 Csornaja knyiga, i. m. 158–159.
- 23 M. Altshuller et al. (szerk.): *Szovjetszkije jevreji pisut Ilje Erenburgu 1943–1945*, i. m. 147.
- 24 Egykorú statisztikák szerint 1937-ben például Belorussziában már a zsidó férfiak 16,5, a zsidó nők 15 százaléka élt vegyes házasságban. 1938. évi ukrainai adatok szerint ott 18, illetve 17 százalék volt ez az arány. Mordechaj Altshuller: *Holocaust in the Soviet Union*, i. m. 180., 187. A német megszállás után keresztény nagyszülők számos esetben azért tagadták meg zsidó unokáik elbujtatását, mert a megszállók és a helyi policájok emiatt a szemük láttára egész családokat irtottak ki. Az üldözöttek nem egyszer felismerték, hogy távozásukkal megmentik keresztény rokonaik életét, és maguk mentek el a háztól.
- 25 Idézi William Korey: *A Monument Over Babi Yar*, in: Lucjan Dobroszycki – Jeffrey S. Gurock (szerk.): *The Holocaust in the Soviet Union*, i. m. 64.
- 26 Isiah Trunk: *The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi occupation*. New York – London, 1972. 1–13.
- 27 Csornaja knyiga, i. m. 222.
- 28 „Jews in Eastern Europe”, 1998/3. (37). 77. A náci német megszállók a pénz mellett tárgyakat is követeltek a gettóban. A varsói Zsidó Tanács például azt a feladatot kapta, hogy a főkormányzó feleségének, Brigitta Franknak prezentáljon egy törökkávé készítésére alkalmas kávéfőzőt, egy női utazótáskát, valamint piknikhez szükséges borbóbozokat. Isiah Trunk: *The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi occupation*, i. m. 67. Stern Samu, a budapesti Zsidó Tanács elnöke pezsgőspoharak, írógép, sőt „egyszer kifejezetten Watteau festmények” követeléséről számolt be. Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. Budapest, 1990. 25.
- 29 Abraam Itaj – Mordechaj Nejstat: *Cserez tri podpolja*. Tel-Aviv, 1976.
- 30 M. Kaufmann: *Die Vernichtung der Juden Lettlands*. München, 1947. 181.
- 31 Csornaja knyiga, i. m. 194.
- 32 Idézi Sz. M. Svarc: *Antyiszemityizm v Szovjetszkom Szozjuze*. New York, 1952. 127.
- 33 Uott, 127–128.
- 34 J. A. Armstrong: *Ukrainian Nationalism 1939–1945*. New York, 1955. 80–81. A felerészlt lengyel arisztokrata családból származó militáns ukrán nacionalista 1888-ban (!) kezdte szerzetesi és – főleg az első világháború alatt – számos környező ország titkosszolgálatában végzett felderítő munkáját. Az orosz, majd a szovjet politikai rendőrség mindvégig gyűjtötte róla az adatokat, amelyeket a Szovjetunió felbomlása után Pavel Szudoplatov egykori NKVD-tábornoknak, a Trockij-gyilkosság megszerzőjének fia tett közzé. Andrej Szudoplatov: *Tajnaja zszizny genyerala Szudoplatova*. Pravda i vimiszli o mojom otce. Moszkva, 1998. I. kötet, 138–151.
- 35 Septickijnek a második világháború alatti szerepéről I. D. Kahana: *Yoman Getto Lvov (A lvovi gettó naplója)*. Tel-Aviv, 1980. 29. A jiddis nyelvű forrást idézi Aharon Weiss: *Jewish-*

- Ukrainian Relations During the Holocaust, in: H. Aster – P. J. Potichnij: Ukrainian–Jewish Relations in Historical Perspective. Edmonton, 1990. 414. Kahana maga is egy ilyen mentőakció nyomán élte túl a holokausztot: családját 22 hónapig rejtegette egy ukrán asszony Boriszlavban. „De nem felejthetem”, tette hozzá, hogy miután a német csapatok visszavonultak Boriszlavból, a 14 000 helyi zsidóból összesen hetvenen voltak életben.” Uott, 418.
- 36 S. Spector: The Holocaust of Volhynian Jews. Jeruzsálem, 1981. 349–351.
- 37 Az Alexander Dalin archívumában erről fennmaradt, Szmolenszkben kelt 1941. augusztus ötödiki titkos német jelentést idézi Sz. Svarc: Antyiszemityizm v Szovjetszkom Szozuje, i. m. 131.
- 38 J. A. Armstrong: Ukrainian Nationalism 1939–1945, i. m. 73–75., 79.
- 39 Aharon Weiss: Jewish–Ukrainian Relations During the Holocaust, i. m. 413.
- 40 S. Spector: The Holocaust of Volhynian Jews, i. m. 213–219. Más adatok viszont arról tanúskodnak, hogy a Hitler és egyben Sztálin rendszere ellen is harcoló ukrán partizáncsapatok számos esetben befogadták a zsidókat. Az ukrán ellenállók tábori kórházaiban pedig az orvosok között sok volt a zsidó.
- 41 Grigorij Szvirszkij: Zalozsnyiki. Roman – dokument. Párizs, 1974. 28–29. A Szovjetunióban, ahol a rendszer bukásáig nem hogy a lakosság kollaborálásáról, de a holokausztról is hallgatni kellett, soha nem jelenhetett volna meg ez a könyv. Pedig forrásértékét növeli, hogy a gettó helyett kivégzőosztag elé került szereplők mellett a szerző a gyermekgyilkos tanítónő fényképét is közli.
- 42 A „zabrálásnak” a Szovjetunióban súlyos társadalmi következményekkel járó jelenségről döbbenetes dokumentumokat közöl O. J. Vasziljeva – P. Ny. Knisevszkij: Krasznije konkvizitadori. Moszkva, 1994. és Pavel Knisevszkij: Dobicsa. Tajni germanskij reparacij, Moszkva, 1994. című könyve.
- 43 Sz. Svarc: Antyiszemityizm v Szovjetszkom Szozuje, i. m. 143.
- 44 Uott, 137–138. A kutatásai során aggályosan pontos szerző ezt a tudósítást „kizárólagosan ideológiai exportra szánt mítosznak” nevezi. Uott.
- 45 Az 1939. augusztus 27-én megjelent cikket idézi J. W. Bruegel: Hitler und Stalin. Pakt gegen Europa, 79. sz. dokumentum. Bécs, 1973. 98.
- 46 Erről a misszióról és a Zsidó Antifasiszta Bizottságról részletesen írtam Antiszemitizmus a Szovjetunióban. Budapest, 2000. 237–270., és „Engedd el népem!” Zsidók a háború utáni Szovjetunióban. Budapest, 2003. 98–104., 155–162. oldalán.
- 47 Reuven Ejnstejn: Szovjetszkije jevreji vo vtoroj mirovoj vojnye, i. m. 28–29. A Jakov Kantor e témában született, jiddis nyelvű publikációit ismertető szerző az 1939 szeptemberétől csatolt szovjet területek zsidó lakosságát még népe-sebbnek tartja.
- 48 Nora Levin: The Holocaust: The Destruction of European Jewry 1933–1945. New York, 1973. 715–718.
- 49 Raul Hilberg: The Destruction of European Jews. New York, 1985. I. Abraham Edelheit Hershel (szerk.): Bibliography of Holocaust Literature. Boulder, 1986.
- 50 Sergei Maksudov: The Jewish Population Losses of the USSR from the Holocaust. A Demographic Approach, i. m. 212. Érdekes, hogy az 1959. évi népszámlálási adatok szerint magát zsidónak valló 2 226 000 szovjet állampolgár közül már csupán 267 000 élt az 1939/1940-ben megszállt területen. Uott, 209.

Balti egyházak története és túlélése a szovjet uralom évtizedeiben

Egyház- és politikatörténeti szempontokból a Baltikum múltja és jelene rendkívül összetett és „izgalmas” terület. A szerző – Lagzi Gábor – erről a következőket írja könyve bevezetőjében: „Magyarországon alig ismert tény, hogy a Baltikum nemcsak nemzetiségi, hanem felekezeti szempontból is különlegesnek számít. Észtországban, Lettországban és Litvániában a 20. század folyamán egyszerre vannak jelen a kereszténység három nagy ágának képviselői (katolikusok, protestánsok, ortodoxok), a múltban pedig a három nagy monoteista vallás (kereszténység, zsidóság, iszlám) követői.” A szerző munkája első részében áttekinti a balti keresztény egyházak 20. századi történetét, amelyen keresztül bepillantást enged a térség történelmébe is. A hazai közvélemény talán többet tud Litvániáról, a litván katolicizmusról, mint az evangélikus észtekről és lettekről, ahol az evangélikusság nemzeti vallás, bár nem vívott ki magának olyan pozíciókat, mint a katolicusság Litvániában. A pravoszláv egyház a múltban és a jelenben is komolyan vett tényező a balti térségben, de a szovjetrendszerben tanúsított vallásellenes intézkedések ezt a vallást is súlyosan érintették. Sok szempontból összehasonlíthatók e térség keresztény egyházai, amelyek a legrégebben vannak jelen a Baltikumban, sőt egyes keresztény vallások éppen összefonódtak egy-egy balti nemzet öntudatával: az evangélikus vallás az észtek és lettek körében lett meghatározó, míg a katolicizmus a litvánok nemzeti öntudatának kifejezője és meghatározója lett. Az ortodox egyház kicsit „kilóg a sorból”, mivel az orosz „öshonos” vallás csak a 19. században, cári intézkedések során vált a lettek és észtek bizonyos csoportjainak hitévé.

A kereszténység a német Kardhordozók Rendjének baltikumi terjeszkedése nyomán gyökeredzett meg, majd a német Hanza-szövetség tudatos politikájával, az itt élő őslakosság (lettek, észtek, litvánok stb.) megkeresztelésével integrálódott a keresztény Európához. Igaz az idők folyamán a szomszéd hatalmak (Oroszország, Lengyelország, Poroszország, később a svéd királyság) hosszabb rövidebb időre vonzkörébe vonta a Baltikum egyes népeit, de a balti térség fejlett ipari, mezőgazdasági terület maradt továbbra is. Oroszország, megsza- badulva a tatár igától, tudatosan egyesítette az oroszok lakta területeket, sőt a 17. századtól nagyhatalmi törekvéseinek célja a baltikumi térség elfoglalása, és a meleg tengerek birtoklásával be kívánt kapcsolódni az európai gazdasági vérkeringésbe. Ez a 18. században következett be, előbb Észtország és Lettország, majd a 18. század végén Litvánia került orosz uralom alá. A cári belpolitika mindig külön kezelte a Baltikumot, hiszen a Birodalom legfejlettebb ipari és gazdasági területe volt, az itt élő németeknek külön jogokat adott, nagy figyelmet szentelt a térség különállására. Viszont az oroszosítás eszköze a pravoszláv egyház lett, annak ellenére, hogy a pravoszlávra való áttérés sok előnnyel járt, mégis ekkor lett a nemzetiségi hovatartozás markáns kifejezője a protestáns és a katolikus vallás.

Az első világháború előestéjén a kis balti nemzetek nem élveztek függetlenséget, nemcsak politikai, hanem egyházi értelemben sem: az észtek és lettek felett a németek, míg a litvánok felett a lengyelek bírtak nagy hatással, viszont az egész térséget a cári Birodalom uralta. Már a 19. században, az erőre kapó nacionalizmus az egyházak világát is besugározta, ez erősebb volt a katolikusoknál, valamivel gyengébb a protestánsoknál. A balti térség helyzete 1905-ben javult, miután II. Miklós cár kihirdette a vallásszabadságot, ami

a balti térségben jelentősebb lett, hiszen a balti nemzetek már egyértelműen független nemzetállamban gondolkodtak.

1918, az első világháború vége, Oroszország összeomlása és Németország teljes veresége teljes fordulatot hozott a Baltikumban: megalakultak a nemzeti államok, amelyeknek komoly gondokkal kellett megküzdeniük. Az új alkotmányok írásba foglalták az egyházak jogait a teljes vallásszabadság jegyében. A könyv egy részében Lagzi Gábor teljes képet ad nemcsak az egyes balti államok egyházi életéről, hanem a kisebb létszámú vallási közösségek helyzetéről, alkotmányos jogaik érvényesüléséről is. Az biztos, hogy az egyházak szabadon fejlődhettek, levették magukról az évszázados „idegen elnyomás” terheit.

1940-ben a Szovjetunió több lépcsőben bekebelezte a balti államokat, igaz 1939 őszén Moszkva mindhárom balti állammal megemeltámadási és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött, amelynek következménye lett, hogy szovjet katonai bázisokat telepítettek a stratégiaileg fontos területekre. 1940 nyarán a szovjet kormány már ultimátumban követelte a balti államoknak a Szovjetunióhoz való csatlakozását, illetve szovjetbarát kormányok megalakítását. Ebbe a kis államok kénytelenek voltak beleegyezni. Ezt követően megszállták az országokat, a népszavazás már formális ügynek számított. Az új rendszer nem válogatta az eszközöket, amelyekkel fellépett az egyházak ellen: bezárt több papi szemináriumot, szétkergette a szerzeteseket, átszabta az egyházmegyéket, miközben engedte a német lelkészeket és papokat Németországba. Az egyházellenes rendelkezések sora született meg: a papokat a nép ellenségének nyilvánították, templomokat zártak be, betiltották az egyházi ünnepeket, elvették a sajtó- és könyvkiadást, a papság jelentős részét deportálták, az egyházi vezetőket fizikai munkára kényszerítették. Az 1941. június 22-e után bevonuló német hadsereg, a német megszállás egyházpolitikáját úgy lehetne jellemezni, hogy nem támogatni az egyházakat, de nem is rombolni azokat. Ugyan megszűnt a fizikai megsemmisítés réme, a keresztény egyházaknak szabadabb mozgásteret biztosítottak, nem avatkoztak be az egyházi ügyekbe, visszaállították a szerzetesrendeket, de az egyházak helyzete messze elmaradt az ideális állapotoktól. Ezzel egy időben megkezdtek a zsidóság gettóba zárását, de a baltikumi vészorszak annyiban különbözött az európa-itól, hogy itt a zsidóságot a kijelölt nagyobb gettók közelében gyilkolták le, 1941 végére végeztek a balti zsidóság nagyobb részével. A háborút elvesztő német hadsereggel együtt a baltikumi papság egy része, főleg főpapok elmenekültek, nem mintha a németekkel való együttműködéssel lehetett volna őket vádolni, inkább a balti egyházak szovjetizálásának réme elől kerestek menedéket. Az biztos, hogy 1944 őszén megkezdődött az egyházak és gyülekezetek tagjainak regisztrálása, az egyházi létesítmények állami tulajdonba kerültek, amit onnan bérelni kellett. Erre nem volt pénz, így más célra használták fel azokat. A gyülekezetek élére kijelölt – természetesen rendszerhű – személy került, aki egy szűkebb bizottság nevében meghívta a szolgáló papot, illetve akit minden indok nélkül elküldhetett. Betiltották a hittant, bezárták a papi szemináriumokat, illetve egyet megtartottak, ahová különös ajánlásokkal és engedélyekkel lehetett felvételt nyerni. Minden olyan egyházi tevékenységet, ami ellenkező volt a szovjet törvényekkel, megtorolták, a papság jelentős részét szibériai kényszermunkára hurcolták.

A Sztálin halálát követő években a szovjet kormány néhány „gesztust” tett a balti egyházakkal szemben: több száz deportált papot, több tízezer civillel együtt, hazaengedett, s néhány üresen álló püspöki szék betöltését engedélyezte, bár éles viták alakultak ki a kiválasztott személyekről. A szovjet rendszer „idillikusnak” tűnő, az egyházakat egy ideig lélegzetvételhez juttató korszaka hamar lezárult – miután Nyikita Hruscsov megerősítette a párt élén hatalmát, felszámolva a „sztálinizmus maradványait”, újabb vallásellenes és ateista kampányba kezdett: sorra zárták be a templomokat, amelyekből – szerencsés

esetben – képtár, múzeum, koncertterem, ateista programhely lett, de volt, ahol sportcsarnokot, uszodát, ifjúsági klubot, filmszínházat alakítottak ki. Rendszerint azonban raktári célra alakították át. Tömegével tartoztattak le papokat, lelkészeket, általában mondván csinált vádakkal. A lakosság vallásossága törhetetlen volt, mindenféle retorziók ellenére az újszülöttek 81%-át megkeresztelték, 65%-ban templomban kötötték a házasságot, 79%-ban volt egyházi temetési szertartás. A II. vatikáni zsinat után különös formát vett a Szovjetunióban az állam–egyház viszony: az állam be akarta tölteni a püspöki székeket, de nem fogadta el a vatikáni javaslatokat, így hosszú alkudozás után került sor több baltikumi püspöki szék betöltésére. Az 1970-es években megerősödött a disszidens mozgalom, amely az egyházakkal kapcsolatos kérdéseket összekapcsolta a társadalmakat feszítő problémákkal, amely a körvonalazódó ellenállási mozgalom egyik bázisa lett.

Hasonló viszontagságon ment keresztül az észti evangélikus egyház is, amelyet külön is sújtott, hogy valaha sok német hívük volt, egy részük nyugat Európába menekült. Helyzetüket rontotta, hogy a lelkészek családos emberek révén könnyebben megtörhetőek lettek. Ettől függetlenül sok evangélikus lelkészt kényszermunkára hurcoltak el. Az egyházak megmaradása érdekében számtalan megalázó helyzetet vállaltak: például papi béketalálkozásokon külön üdvözlést küldhettek a szovjet vezetőknek. Ennek ellenére a legjelentősebb ellenállási mozgalom a litván katolikusok körében bontakozott ki, míg az észti és a lett evangélikusoknál, illetve a lett katolikusoknál nem találhattunk ekkora és ilyen jelentőségű ellenzéki mozgalmat. Ennek magyarázata az, hogy az észti és a lett evangélikus közösségek erősen beágyazottak voltak a helyi társadalomba, rendelkeztek megfelelő egyházi struktúrával, de mégsem tudtak immunisak lenni a szovjethatalommal szemben. Az 1940-es évek végétől olyan egyházi vezetők kerültek helyzetbe, akik nem akartak szembeszállni a szovjet rezsimmel. Tudomásul vették, hogy a hatalom „gettóba zárta” egyházukat, így hatásuk minimális lett a társadalomra.

Az 1991-ben kivívott független nemzetállamiság meghozta a balti társadalmaknak, így az egyházaknak is a szabad fejlődés lehetőségét. Immár a politikai szabadság kereteit kihasználva lehetett újraépíteni a baltikumi egyházakat, sokszor a semmiből kellett építkezni, újjászervezni a gyülekezeteket, struktúrákat, megszervezni a hitéletet és a pap- és lelkészképzést.

A könyv Lagzi Gábornak, az ifjú történész nemzedék egyik nagy tehetségének munkája, aki már több jelentős munkával hívta fel magára a szakmai körök figyelmét. A könyvet a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége jelentette meg 2013-ban.

(Lagzi Gábor: Keresztény egyházak a Baltikumban a 20. században. Katolikusok, evangélikusok, orthodoxok. Budapest, METEM, 2013, 228 p.)

Felelősség magunkért, egészségünkért, családunkért és Földünkért

---

Mottó: „*Ha egy évre plántálsz, búzát vetsz, ha tíz évre, gyümölcsfát ültetsz, ha száz évre plántálsz, tanítod a népet.*”
(Régi kínai közmondás)

A mottóban jelzett mondás mindenképpen eszünkbe kell hogy jusson, ha kezünkbe vesszük dr. Tompa Anna *Globalizáció és egészség* című, közel 250 oldalas művét. A könyv kiváló összefoglalása egy művelt és az ismeretátadásra elkötelezett, az emberért és az emberiségért felelős értelmiségi féltő gondolatainak.

Mitől kell félni? Attól, hogy az ember tevékenysége a 20. század közepe óta olyan mértékben elszakadt a mindennapi szükségletek kielégítésének megalapozásától, hogy az már az emberiség jövőjét, életben maradását jelentősen fenyegeti. Kétségtelen tény, hogy a globalizációnak vannak előnyei, többek között a tudomány fejlődése és eredményeinek közeljutása a lakossághoz, a megnövekedett születéskor várható átlagos életkor, a civilizáció terjedése, a közlekedés fejlődése, az információáramlás és a lehetőség az egészségesebb életre. De vannak a globalizációnak veszélyei is. Ha nem úgy élünk a fenti előnyökkel, hogy azok igénybe vétele ne ártson, hanem használjon, akkor a határok lebontása az uniformizáláshoz, az egyéniség elvesztéséhez és a Föld rablógazdálkodással való kizsákmányolásához vezethet.

Dr. Tompa Anna könyve átfogó képet ad a globalizáció előnyeiről, hátrányairól és föl hívja a figyelmet arra, hogy mindannyian, egyénileg, családiról, közösségre és társadalmilag is fel kell hogy ismerjük az előnyökkel való élés és a hátrányok meglátásának és elkerülésének lehetőségeit.

A könyvnek öt nagy fejezete van, ezek:

- A mentális környezet
- A környezetszennyezés
- Az általános járványtan
- Az életmód és egészség
- A krónikus, nem fertőző betegségek

A szerző minden fejezetben rövid, áttekinthető ismertetést ad arról, hogy a fejezet tanulmányozása során milyen kérdésekre kell figyelni.

A mentális környezet fejezetben általános képet kapunk arról, hogy milyen egyéni felelősségünk van az emberi élet kialakulásának védelmében a fogamzásgátlástól a terhesség gondozáson, magzatvédelmen keresztül a gyermekvállalás kérdéseiben és a gyermekek egészséges fejlődésének megvalósításában. Kitér arra, hogy az orvostudomány fejlődésének eredményeképpen jelentősen csökken a világon a csecsemőhalandóság, tehát sokkal többen megéri a megszületettek a felnőttkort. Fel kell készülnünk arra, hogy a régi, „természetes kiválogatódás”-ba a modern tudomány dicséretesen bele tud szólni, de számolnunk kell azzal, hogy számosan megéri a felnőttkort olyanok is, akik régen erre nem voltak képesek. Különösen fontos a mentálhigiénés fejezet, mely a gyermeki lélek fejlődésének sajátosságairól, a stresszkezelés, a szorongás kialakulásáról, megelőzéséről, az öngyógyításról és a kamaszkor veszélyeiről értekezik. Ebben a fejezetben a felsorolt

témákon kívül még számos megfontolandó gondolatot találunk a szülői, a pedagógusi, a közösségi és társadalmi felelősségről abból a megfontolásból, hogy várt gyermekek szülessenek és azok szeretetteljes körülmények között szocializálódjanak, s legyen elkerülhető a magára hagyottság, a magányosság és az elkallódás. A fejezetben megadott megoldási lehetőségek megfontolandók.

Ugyancsak az első fejezetben jelentős ismeretekre tehetünk szert a természet és az ember viszonyának átalakulásáról, a környezet és az egészség kapcsolatairól, de ugyanez az alfejezet ad tudományosan megalapozott ismereteket a környezeti ártalmak és a kóros pszichés állapotok összefüggéseiről, mentális betegségekről és neurotoxikus hatásokról, valamint az agresszív magatartásformák kialakulásáról, az erőszakról, a depresszióról és a családon belüli erőszakról is.

A könyv második fejezete a környezetszennyezéssel foglalkozik, összefoglalja azokat a 20. század közepe óta gyakran hangoztatott és sajnos kevésbé elfogadott ismereteket, amelyeket a kemizáció hatása az egészségre foglal magában. Foglalkozni kell a levegőszennyezés, légkondicionálás, ivóvíz-kérdések, közműöllő, hulladékok keletkezése, üvegházhatás, klímaváltozás egészségre gyakorolt hatásaival is. Különösen elgondolkodtatóak azok a gondolatok, amelyek az 1992-ben Rio de Janeiróban összehívott konferencia globális katasztrófa elkerülésére hozott nyilatkozatait ismertetik, valamint az 1997-ben, Kyotóban összehívott konferencia megállapításai, melyek az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának csökkentésére szólítanak fel. A könyv érzékelteti, hogy az országokban jó szándék mutatkozik a környezeti katasztrófák elkerülésére, de mint közismert, „a jó szándék kevés, több kell, az értelem”. A szándéktól a cselekvésig, az egységes, az emberiség érdekében kifejtett cselekvésig még sajnos igen hosszú út vezet. A hosszú úton járni megfelelő sebesség kell, hogy nehegy lekéssük a védelmi lehetőségeket. Ebben a fejezetben emlékezik meg a szerző a sugárzásokról, a sugárzások elleni védelemről és a környezeti toxikus anyagok elleni védelem lehetőségeiről is.

A harmadik fejezet a klasszikus járványtanról szól, korszerű ismeretekkel kiegészítve. Állást foglal abban, hogy a 20. század legfőbb egészségnyereséget biztosító tevékenysége a járványos fertőző betegségek visszaszorítása volt, de felhívja a figyelmet arra, hogy nem lehet elégedetten hátradőlni, a kórokozók közöttünk vannak, a kidolgozott védelmi rendszerek folyamatos működtetése, karbantartása, fejlesztése ugyancsak napirenden van. A 20. század végén jelentkező új, globális fenyegetést jelentő fertőző betegségek, mint pl. a HIV-fertőzés arra hívják fel a figyelmet, hogy vannak még ismeretlen járványveszélyes ágensek a világon és hogy a járványvédelmi éberség és az egyéni felelősség a személyi higiéné szabályai betartásától a védőoltások lehetőségeinek szélesítésén keresztül a megfelelő hálózat működtetéséig folyamatosan fennáll.

Az életmód és egészség fejezet merőben új felfogásban tárgyalja a címben foglaltakat, ugyanis az emberi életmódnak az egészség fenntartásában játszott szerepét kihangsúlyozva négy összetevőjét emeli ki, és ezek köré csoportosítja az egészség védelmének lehetőségeit. Az Egészségügyi Világszervezet „A világ egészségi és egészségügyi helyzete” kiadványában kiemeli, hogy az egészséget az egészségmagatartás alábbi szabályainak ismerete és betartása alapvetően meghatározza. Ezek:

- a dohányzás, a drogfogyasztás elkerülése,
- a túlzott alkoholfogyasztás elkerülése,
- egészséges táplálkozás és étrend,
- rendszeres testmozgás, fizikai aktivitás.

Ha az ember józanul gondolkodik, akkor a fenti négy szabály betartása logikus lenne, de az emberiség több, mint egyharmada dohányzik, a felnőtt lakosság jelentős része visz-

széül az alkohollal, az egészséges táplálkozás szabályait vagy nem ismeri, vagy ha ismeri, nem tartja be, és a civilizáció káros mellékhatásaként egyre inkább leszokik a mozgásról. Ezek a káros, a fenti szabályok be nem tartása miatt követett magatartások eredményezik, hogy bár a megszületett gyermekek jelentős része megéri a felnőttkort, de a felnőttek az 50. év betöltése után jelentős százalékban az életminőséget befolyásoló betegségekkel élnek együtt. A recenzens egyetemi óráin 40 éven keresztül tanította diákjainak, hogy a dohányzó gyermekeit még felneveli, de unokáinak már nem fog örülni, az alkohollal visszaélő már gyermekeit sem tudja felnevelni és aki drogozik, annak már gyerekei sem lesznek. Bár a könyvben ez így nincs megfogalmazva, de kitűnik, hogy a szerzővel azonos úton járunk. Szólnunk kell arról is, hogy az egészséges táplálkozás szabályainak ismeretése nem elégszik meg a túlsúly és elhízás következményeinek taglalásáról, hanem az ellenkező végre is, az alultápláltságra és az anorexiára és a bulimiára is kitér. Különös előnye ennek a fejezetnek a kábítószerokról, ezek kultúrtörténetéről, 20. századi elterjedéséről, az egyéni, a közösségi és társadalmi veszélyeiről adott ismeretek összefoglalása. Kitér a könyv az élelmiszerbiztonságra, az élelmiszerekkel való visszaélés veszélyeire és a tudatos, egészséges táplálkozás védő lehetőségeire is.

A könyv utolsó fejezete a 21. század egyik legnagyobb egészségi és egészségügyi problémájával, az idült, nem fertőző betegségekkel foglalkozik. Már recenzión előző részében említettem, hogy az átlagéletkor kitolódásának egyik nem kívánt hatása, hogy ahogy az ember öregszi, egyre több idült betegséggel találkozik és meg kell tanulnia ezekkel együtt élni, ezeket „karban tartania”, hogy ne keserítsék meg azt az élettartamot, amit a tudomány haladásával már megnyertünk. Tehát fel kell készülnünk az egyre inkább jelentkező idült betegségekre, és azokat nem sorscsapásként, hanem a hosszabb életért való áldozatvállalásként értékelni. A mozgásszervi betegségektől a keringési betegségeken, idült emésztőszervi betegségeken, cukorbetegségeken, érzékszervi degenerációkon át a rákbetegségig igen hasznos információkat kapunk, melyeket nem árt tudatosítanunk és a felajánlott elkerülési szabályokat betartanunk.

Összefoglalva: egy felkészült, kiválóan kommunikáló, értelmiségi orvos helyzetértékelését kapjuk meg életünk körülményeit meghatározó tényezőkről és arról a felelősségről, ami mindannyiunké annyiban, hogy élvezzük a globalizáció előnyeit, de tudjuk és tudatosan kerülni a hátrányokat.

A könyv kiválóan szerkesztett, szépen és jól illusztrált, és tudományos értékei mellett is világosan, érthetően fogalmaz. A szép és értékes kiadvány a szerző mellett a kiadót is dicséri.

(Dr. Tompa Anna: Globalizáció és egészség. /SpringMed Egészségtár./ SpringMed Kiadó, 2014, 256 p.)

Thomas Höpel

Kultúrpolitika és külpolitika a 20. századi
Németországban

Frank Trommler: Kulturmacht ohne Kompass. Deutsche auswärtige Kulturbeziehungen im 20. Jahrhundert (Böhlau Verlag, 2013, 732 oldal) című könyvének bemutatása

Manfred Abelein 1968-ban megjelent alapműnek tekinthető munkája óta¹ Frank Trommler *Kulturmacht ohne Kompass. Deutsche auswärtige Kulturbeziehungen im 20. Jahrhundert* című kötete az első olyan könyv, amely átfogó képpel szolgál a 20. századi német külföldi kultúrpolitikáról és kulturális kapcsolatokról. A szerző annak vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, hogy hogyan használták fel a kultúrát a Német Birodalom bővítésére. A 19. század végén kiépült paradigma, amit a nemzetiszocialisták tovább radikalizáltak, még a Német Szövetségi Köztársaság megalakulását követő években is éreztette hatását, és bizonyos mértékig az NDK is kötődött hozzá, amikor a kultúra segítségével igyekezett a jobb német államként bemutatni magát. Az említett fókusz megmagyarázza, hogy miért ér véget a Trommler által vizsgált időszak az 1989-es évvel, és miért a 20. század első 45 éve áll a szerző figyelmének középpontjában. A két Németország 1945 utáni külföldi kultúrpolitikájának – ami csak részben alapult a 20. század első felének koncepcióin és struktúráin – a szerző sokkal kisebb teret szentel.

Trommler az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit ötvözi saját kutatásaival. A korábbi munkák szerzőinél nagyobb mértékben hangsú-

lyozza a német kultúrhatalmi törekvések közötti folytonosságokat a 20. század kezdetétől 1945-ig.² Érdeklődése emellett a német zsidó lakosság történetére, a németországi nemzeti kisebbségekre és a külföldön letelepedett németekre irányul.

A rendszerezett külföldi kulturális kapcsolatok és Németország igazi külföldi kultúrpolitikájának 1900 körülre tehető kezdeteit a szerző a nemzetek közötti kölcsönhatás és a nemzetközi elismerésért, a gyarmatokért és a piaci befolyásért folyó kiélezett harc eredményének látja. A más országokban élő németek gyorsan a politika látóterébe kerültek, és a külföldi német iskolák támogatása révén akarták őket mozgósítani. Ez a Német Császárságban egy fokozódóan etnicizált politikához vezetett, amelyben egyre inkább rossz szemmel néztek a más népcsoportok, kisebbségek – például a lengyelek, illetve különösen a Németország kulturális fejlődése szempontjából oly fontos zsidóság – által a kultúrára gyakorolt hatásokra. A német külföldi kulturális mozgósítás hatalmpolitikai-reprezentatív oldalának azonban Trommler szerint volt egy polgári ellenpólusa is. Ez különösen a német művészi kézművesipar és a termékdesign ambícióiban nyilvánult meg, amit főleg az 1907-ben megalapított befolyásos szervezet, a Deutscher Werkbund képviselt. Trommler a Werkbund főszereplőit bizonyos mértékig internacionalistaként és kozmopolitaként ábrázolja, és nem tesz említést a szervezetben jelen levő erős nacionalista hangokról.³

---

1 Lásd: Manfred Abelein: Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland. Ihre verfassungsgeschichtliche Entwicklung und ihre verfassungsrechtlichen Probleme. Köln, 1968. Abelein könyvének egy-harmadát a külföldi kultúrpolitikának szentelte.

2 Lásd különösképp: Kurt Düwell: Zwischen Propaganda und Friedensarbeit – 100 Jahre Geschichte der deutschen Auswärtigen Kulturpolitik. In: Kurt-Jürgen Maaß (szerk.): Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis. 2. kiadás. Baden-Baden 2009, 61–111. o. (A továbbiakban: Düwell.)

3 Vö. Wolfgang Hardtwig: Kunst, liberaler Nationalismus und Weltpolitik. Der Deutsche Werkbund 1907–1914. In: Wolfgang Hardtwig: Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland 1500–1914, Göttingen 1994, 246–273. o.

Az I. világháború kitörésekor Németország kultúrhatalomként vonult hadba. A német szellemi élet széles rétegeinek nemzeti irányvonala – amit nem csupán az ellenséges országokban tekintettek a művészet és a tudomány elvi elárulásának, illetve a hadsereg és a kultúra szimbiózisának – az egész világon katasztrofális következményekkel járt Németország hírnevére és a német származású lakosságra nézve, ráadásul a német tudományt is nemzetközi elszigeteltségbe sodorta. Fájdalmasan nyilvánvalóvá vált, hogy nincs olyan koherens külföldi kultúrpolitika, ami reagálhatna a külföld igényeire és érzékenységeire. A külképviseletek munkatársai sok helyen megdöbbentő tudatlanságról tettek tanúbizonyságot a befogadó ország kulturális adottságai iránt. A német hadigépezet tevékenysége csak súlyosbította a helyzetet, elfojtva a mindenütt meglevő szimpátiát a német nyelv, kultúra és tudomány iránt.

Trommler főleg a versailles-i béke által árajzolt európai határokkal, az új nemzetállamok létrejöttével és az új határokon kívül rekedt nemzeti kisebbségekkel magyarázza, hogy a kultúra és a kultúrpolitika egyre nagyobb jelentőségre tett szert az I. világháború befejezése után. Ez konfliktusokhoz vezetett a nemzeti kulturális integráció és a kisebbségi kulturális autonómia képviselői között. Németországban levonták a következtetéseket az I. világháború hibáiból, és a külügyminisztériumban 1920-ban létrehoztak egy kulturális osztályt. A hivatalos külföldi kultúrpolitika középpontjában azonban nem kifejezetten az állt, hogy az egyenrangú felek közötti kulturális csere révén megkönnyítsék a kulturális kapcsolatokat és enyhítsék a feszültségeket. A külföldi kultúrpolitikát elsősorban a versailles-i szerződéssel szembeni revíziós politika eszközeként szánták. A kulturális ügyek iránt a külügyminisztériumban, illetve különösen a nagykövetségek és konzulátusok személyzetének körében megnyilvánuló közönnyel társulva mindez azt jelentette, hogy a Weimari Köztársaság más auktora nagyobb szerepet játszottak a kultúrpolitikában. Ezen csak a „külföldi kultúrpolitika második szakasza” változtatott fokozatosan valamit, amit Stresemann külügyminiszter vezetett be az 1925-ös locarnói konferencia után. A külföldi kulturális kapcsolatok terén a porosz Kulturális Minisztérium, a

Német Felsőoktatási Csereszolgálat (Deutscher Akademischer Austausch Dienst, DAAD) és a Német Tudományos Akadémia voltak a weimari időszak mérvadó auktora.

Trommler különösen azt a befolyást hangsúlyozza, amellyel az I. világháború kulturális mozgósítása a nemzetiszocialista kultúrpolitikára birt, és amit eddig alig vettek figyelembe. Ennek a politikának egy ideologikus-militáns „népközösség” létrehozása volt a célja, ami 1914 kollektív tapasztalataira, illetve a hadsereg és a kultúra szövetségére alapult. A szerző ezt a hatást felismeri a náci kultúrpolitika kényszeres ellenség-orientációján is, ami idővel – nem elsősorban a britek és a franciák, hanem a zsidók ellen – hatalmas mértékeket öltött.

1933 után a külföldi kultúrpolitika eleinte a külföld megnyugtatását szolgálta. Később egyre inkább a külpolitikai kapcsolatok kezdeményezésére, végül 1940-től kezdve a meghódított területek biztosítására használták. Míg Észak- és Nyugat-Európában a megszállt területek lakosságának együttműködését igyekeztek megszervezni, addig a kelet-európai területeken a szláv kultúrát akarták brutálisan elnyomni. A külügyminisztérium, az Oktatási és Propagandaminisztérium, az Amt Rosenberg (ARo), illetve a Reichsführer SS (azaz Himmler) hivatalának különböző feladatai más és más megközelítéseket tettek lehetővé. Trommler azonban hangsúlyozza,⁴ hogy a külügyminisztérium látszólag nem-ideológiai jellegű munkája az 1933 utáni első években nagyon is a náci rezsim érdekeit és céljait szolgálta. A későbbiekben a külügyminisztérium által szervezett náci kultúrpolitika csak ürügyül szolgált arra, hogy zavartalanul tovább folytathassák a megszállt nyugat- és észak-európai országok kifosztását. Trommler bemutatja a német kulturális és szellemi élet azon emigráns képviselőinek tevékenységét, akik felláztak a német kultúra nemzetiszocialista kisajátítása ellen, és így hozzájárultak a „két Németországról” szóló, külföldön meglévő elképzelés erősödéséhez.

Az 1945-ös év elhozta a háború és a náci rezsim uralmának végét, a más országokkal való kulturális kapcsolatok szempontjából viszont a kettéosztott Németország egyik felén sem kellett mindent a nulláról kezdeni. Trommler nagy vonalakban felvázolja a közvetlenül a háború utáni

4 Ellentétben Düwell-lel (79. o.).

időszakot: a megszálló hatalmak kultúrpolitikáját, illetve a Német Szövetségi Köztársaság kezdetben védekező jellegű kultúrpolitikáját. Az NDK külföldi kultúrpolitikáját a szovjet struktúrák jellemezték, ám ez kulturális értelemben nem hatotta át igazán a társadalmat. A keletnémet rezsim a külföldi kulturális munkával mindenekelőtt az ország nemzetközi jogi elismerését akarta segíteni. Az NDK ugyanakkor – különösképp az arab és afrikai országok részére biztosított fejlesztési segélyekkel – egy független, sikeres külföldi kultúrpolitikát is folytatott, amit hamarosan érzékelt az NSZK is, és ösztönző erőnek tekintette a saját hasonló tevékenységére nézve.

Míg az NDK a kultúra mozgósításával próbált identitásra és hatalomra szert tenni, a Német Szövetségi Köztársaság az 1960-as évek közepétől kezdve a kulturális partnerség politikájára helyezte a hangsúlyt. Ez belső társadalmi és nemzetközi változásokkal is összefüggött, és a külföldi kultúrpolitika egy új koncepciójának kialakulásához vezetett, ami elfordult a német kultúrhatalom gondolatától. A Német Szövetségi Köztársaságnak így sikerült ismét nemzetközileg is elismert és tisztelt partnerré válnia.

Trommler kötete pótolja a korábbi kutatás különböző hiányosságait. A könyv átfogó bemutatása a külföldi kultúrpolitikának és kulturális kapcsolatoknak, illetve más társadalmi szereplők kultúrpolitikai kezdeményezéseinek, a császári birodalomtól kezdve a két német állam idejéig. A szerző azzal is foglalkozik, hogy hogyan reagáltak más országok a német (kulturális, illetve kultúrpolitikai) kezdeményezésekre és hogyan ítélték meg Németországot.

(H-Soz-u-Kult)

John Cassidy

Elizabeth Warren nagy pillanata

Elizabeth Warren: A Fighting Chance (Metropolitan Books, 2014, 365 oldal) című könyvének bemutatása

Elizabeth Warrennek bőven van mesélni valója. A hatvannégy éves amerikai politikus sok éven át volt a Harvard jogi karának oktatója. A tudományos élet és a washingtoni politikai döntéshozatal világában egyaránt jól ismerik; különösképp a válság okaira és hatásaira vonatkozó kutatásai kapcsán, illetve amiatt a végül sikertelenül zárult kampány miatt, amit azért folytatott, hogy meggátolja annak a republikánusok által támogatott törvénymódosításnak az elfogadását, melynek célja az volt, hogy a nagybankok és más hitelezők javára írják át a csődtörvényt. Az amerikai nagyközönség azonban csak a 2008-as pénzügyi válság kitörése után ismerete meg Warren, amikor a Wall Street és politikai támogatói hangos és kíméletlen kritikusaként hívta fel magára a figyelmet.

Ma Warrené az a szenatori szék, amit egykor Ted Kennedy töltött be. Ő talán a legismertebb vezetője az újjáéledő progresszív mozgalomnak, és támogatói közül többen is arra buzdították, hogy szálljon be a 2016-os elnökválasztási versenybe. Az elmúlt néhány hónapban többször kijelentette, hogy nincsenek ilyen tervei, ám ez nem vetett véget a jövőjével kapcsolatos találgatásoknak, mint ahogy nem fog véget vetni nekik az *A Fighting Chance (Egy csöppnyi esély)* című memoárkötet megjelenése sem (annál is inkább, mivel a könyv sokban hasonlít egy kampány-önéletrajzhoz).

A könyv egyesíti a Warren karrierjének felíveléséről szóló beszámolót a prózai személyes adatokkal és a hangzatos politikai nyilatkozatokkal. A kötet ezekkel a szavakkal kezdődik: „A nevem Elizabeth Warren. Feleség, anya és nagyanya vagyok.” És így folytatódik:

„Soha nem számítottam arra, hogy Washingtonba kerülök. A csudába is, sokáig még csak nem is akartam ott dolgozni. De itt vagyok, hogy harcoljak valamiért, amiről hiszem, hogy mindent megér: hogy minden gyereknek adjunk egy csöppnyi esélyt arra, hogy egy olyan jövőt építhessenek, ami tele van lehetőségekkel és felfedezéssel.”

Kétszázhetven oldallal később, a könyv epilógusában Warren visszatér a harcok témához (amitől az igazat megvallva soha nem is szakadt el): „Hiszek bennünk – írja. – Hiszek abban, hogy mit *tehetünk* együtt, hogy mit *fogunk* tenni együtt.

Csak egy csöppnyi esélyre van szükségünk.”

Vajon tényleg egy olyan ember szavai ezek, aki végleg kizárta annak a lehetőségét, hogy harcba szálljon az elnöki székért? Bár az *A Fighting Chance*-ből nem derül ki, hogy mi lesz Warren következő lépése, a könyv így is segít megválaszolni számos kérdést, amit politikai sikere hozott a felszínre. Kicsoda Elizabeth Warren? Mit képvisel? Vannak elfogadható megoldásai az ország problémáira?

Ákár indul a 2016-os elnökválasztásokon, akár nem, Elizabeth Warren mindenképp a washingtoni politikai élet jelentős alakja; olyasvalaki, akinek az érveit komolyan kell venni. Amikor azt mondja: „Napjainkban a világot úgy manipulálják, hogy azoknak kedvezzen, akiknek pénze és hatalma van,” számtalan amerikai véleményét tükrözi, akik közül sokan nem osztják Warren progresszív szemléletmódját, de osztják a Wall Street–Washington nexusról alkotott csípős véleményét.

A Demokrata Párt mérsékelt szárnyából időnként hallani olyan panaszokat, melyek szerint Warren egy populista demagóg, aki szándékosan leegyszerűsíti a dolgokat. De őszintén szólva ki kérdőjelezhetné meg az amerikai államigazgatásról szóló leírását? Egy közelmúltban készült jelentés szerint az amerikai kongresszusi képviselők több mint fele milliomos.⁵ A Szövetségi Választási Bizottság (Federal Election Commission) adatai szerint a 2012-es elnökválasztás idején több mint 7 milliárd dollárt költöttek el kampánycélokra. A *Citizens United (Egyesült Polgárok)* esetben hozott 2010-es döntés után 2014. április 2-án a Legfelsőbb Bíróság a kampány-hozzájárulásokra vonatkozó kevés még megmaradt korlátozást is eltörölte. A polgárjogi aktivista, Clara Luper szavait idézve: „A pénz nem beszél, a pénz ordít.”

Elizabeth Anne Herring 1949. június 22-én született Oklahoma Cityben; egy Oklahoma állam közepén található közepes méretű városban, ami ki van szolgáltatva a hosszú aszfaltnak és az alkalmanként kialakuló tornádóknak. Az apjának, Donaldnak, akinek a családja egy vegyesboltot működtetett, „volt egy nagy álma – írja Warren. – Repülőgépeket akart vezetni.” Miután befejezte az iskolát, saját

erejéből megtanult repülni egy kis repülőgéppel. A II. világháború alatt katonai oktatópilóta volt, és azt tervezte, hogy a háború után kereskedelmi pilótaként dolgozik majd egy légitársaságnál. Reményei végül nem váltak valóra. Leszerelése után többféle munkát is végzett: egy ideig egy autókereskedés vezetője volt, a Montgomery Wardnál pedig szőnyegeket és más dolgokat árult. Épp annyit keresett, hogy eltartsa a gyerekeit (szeretett „Betsy-jét” és három idősebb gyerekét) és Pauline-t, a feleségét. (Donald húszéves volt, amikor – szülei legnagyobb megdöbbenésére – megszökött a lánnyal, akinek ősei között a családi hagyomány szerint cseroki indiánok is voltak.) „Mint oly sok más család, valahogy mi is megéltünk,” írja ezekről az időkről Warren. Apja végül portásként kapott állandó munkát, és anyja is állást vállalt (telefonközpontos lett a Sears-nél), de a család pénzügyi helyzete így sem volt túl rózsás.

A helyi középiskola diákjaként Warren egész jó tanulmányi eredményeket ért el, de a vastag szemüvege és a családja szűkös anyagi körülményei miatt érzett szorongás miatt nem talált túl sok örömet ezekben az években. Sőt, ahogy könyvében írja: „Utáltam a középiskolát.” Legalább egy dolog azonban biztosan akadt, amit kedvelt, mégpedig azt, hogy az iskolai disputa-kör állandó tagja volt.

„Nem voltam szép és nem én voltam az iskola legjobb tanulója. Nem sportoltam, nem tudtam énekelni és nem játszottam hangszeren sem. De volt valami, amiben tehetséges voltam. Tudtam, hogy kell harcolni – nem az öklömmel, hanem a szavaimmal. Én voltam a vitacsapat kulcsembere.”

Valójában jóval több volt ennél. Kiemelkedő eredményeket ért el a vitaversenyeken, sőt az Oklahoma állam legjobb középiskolás vitázója címet is elnyerte. A vitázás révén ráadásul bejutott a washingtoni George Washington Egyetemre, azon kevés felsőoktatási intézmények egyikére, amelyek vita-ösztöndíjakat is kínáltak. Mint sok szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező szülő, az ő szülei sem igazán ösztönözték arra, hogy ambiciózus legyen. Amikor felidézi anyja tanácsát, Warren azt írja:

„Reális célokat kellett kitűznöm magam elé. Egy főiskolai végzettséggel rendelkező nő ak-

5 Lásd: Eric Lipton: Half of Congress Members Are Millionaires, Report Says. *The New York Times*, 2014. január 10.

koriban nehezebben talált férjet [...]. Ha tényleg főiskolára akartam menni, akkor dönthettem volna úgy is, hogy otthon maradok, munkát keresek és levelező tagozaton járok valamelyik közeli főiskolára.”

Amikor Warren megkapta a George Washington Egyetem ösztöndíját, „anyám félig büszkén, félig aggódva fogadta a hírt. »Nos, a lányom rájött, hogyan tanulhat tandíjmentesen a főiskolán, szóval mit tehettem volna? – mesélte a barátainak. – De azt nem tudom, hogy valaha is férjhez megy-e.«”

1968-ban, amikor már két éve tanult a George Washington Egyetemen, Elizabeth hozzám Jim Warrenhez, aki egykor szintén tagja volt a középiskolai vitacsapatnak. Jim épp akkor végzett a főiskolán, és az IBM-nél kapott munkát. Elizabeth otthagya a George Washingtonot, Texasba költözött a férjével és felvette Jim vezetéknevét. Végül a Houstoni Egyetemen szerezte meg a BA-fokozatát. Amikor Jim átkerült New Jersey-be, a család is odaköltözött. Elizabeth rövid ideig logopédusként dolgozott egy állami iskolában, majd megszületett Amelia nevű lánya. Ettől kezdve Warren háztartásbeli lett – legalábbis megpróbált az lenni –, ám nemsokára elege lett a tétlenségből. „Én megpróbáltam. Tényleg megpróbáltam – írja. – Jó feleség és jó anya akartam lenni, de valami többet szerettem volna csinálni. Mélységesen szégyelltem, hogy nem akarok egész nap otthon ülni a mosolygós, imádni való kislánnyommal.”

Férje kénytelen-kelletlen jóváhagyásával Warren beiratkozott a Rutgers Egyetem jogi karára, ahol jó eredményeket ért el. 1978-ban munkát kapott a Houstoni Egyetemen, ahol jogot és jogi szövegírást tanított. Ekkorra már megszületett a második gyermeke is: a fia, Alex. Amikor felhívta a szüleit, hogy beszéljen nekik az új munkahelyéről, vegyes reakciókat kapott:

„Anyám emlékeztetett arra, hogy ez milyen nehéz lesz – két kisgyerek nevelése, a háztartás vezetése és egy férj kiszolgálása... Nem veszélyeztethetem azt, amim van azzal, hogy túl sokat vállalok. Az apámtól viszont nem kaptam ilyesféle tanácsokat; ő csak annyit mondott: »Ez az én Betsy! «”

Úgy tűnt, hogy a jogi egyetemen oktatásban Warren megtalálta a maga hivatását. Az 1980-as években néhány kollégájával együtt írt egy emlé-

kezetes tanulmányt a csődbe jutott magánszemélyekről. A csődeljárás alá vont adósk leg többje olyan átlagos középosztálybeli család volt, akik általában azért nem tudták fizetni a jelzálogot és a folyószámlahitel részleteit, mert valamilyen komoly csapás (például egy súlyosabb betegség vagy a munkahely elvesztése) érte őket. 1987-ben Warren átkerült a Pennsylvania Egyetem jogi karára, majd 1995-ben a Harvardon kapott állást. Időközben elvált Jim Warrentól és másodszor is férjhez ment. Második férje Bruce Mann lett, a tehetséges jogtörténész, aki – amikor Warren megkezdte az ingázást Washingtonba és vissza, hogy megakadályozza a bankok által kívánt változtatásokat a csődtörvényen –, csöndesen beletörődött, hogy sokszor marad egyedül otthon a kutyával...

Nehéz ellenállni a kísértések, hogy összehasonlítsuk Elizabeth Warren és Hillary Clinton karrierjét. Első ránézésre a két nő között több hasonlóság is van. Mindketten az Ivy League (Borostyán Liga, nyolc magas színvonaláról híres amerikai magánegyetem szövetsége) nagyon intelligens jogászai, akik republikánus környezetből jöttek – Warren apja Eisenhower rajongója volt –, de liberális politikusként tevékenykedtek és befolyásos érdekcsoportokkal szálltak szembe. (Hillary Clinton esetében ezek az érdekcsoportok az egészségbiztosító társaságok voltak.) De a hasonlóság ezzel véget is ér.

Hillary Clinton apja sikeres üzletember volt, így ő gyakorlatilag már gyermekkorától kezdve az amerikai elit tagjának számított. A középiskolában bejutott a National Merit ösztöndíjprogram döntőjébe. Előbb a Wellesley College-ba járt, majd beiratkozott a Yale jogi karára, ahol megismerkedett Bill Clintonnal. 1974-ben, azaz huszonhat évesen már Washingtonban találjuk: a képviselőház Bírói Bizottságánál dolgozott, ami a Watergate-ügyet vizsgálta. Talán az volt az egyetlen kellemetlenség, amit kénytelen volt elviselni, hogy a fővárosból Billel együtt az Arkansas állambeli Little Rockba kellett költözniük. A „csapást” azonban elviselhetőbbé tette, hogy állást kapott a Rose Ügyvédi Irodánál, az állam legrégebbi és legjobb kapcsolatokkal rendelkező ügyvédi irodájánál, amelynek ügyfelei között ott volt a Tyson Foods, a Walmart és a Stephens Inc. nevű nagy befektetési bank is.

Nincs okunk kételkedni Clinton esetetek iránti elköteleződésében. Joghallgatóként gyermekbántalmazási eseteket vállalt el, és önkéntes alapon ingyenes jogsegélyt nyújtott a szegények számára. Amikor a Yale-en tanult, a migráns munkások problémáit kutatta a lakhatás és az egészségügyi ellátás területén. A szemszöge azonban elkerülhetetlenül az aggódó megfigyelő, a kívülálló szemszöge maradt.

Elizabeth Warrennek viszont sokkal több személyes tapasztalata van arról, hogy hogyan néz ki Amerika az alsó és középosztály tagjainak szemszögéből. Gyerekként látta, hogy a család kombiját visszaveszi a bank, mert nem tudták fizetni a kocsira felvett hitel törlesztőrészeit. Huszonhat évesen, amikor terhes volt a második gyermekével, lediplomázott a Rutgers Egyetemen, de nem tudott azonnal elhelyezkedni. „Hamarosan két gyerekem lesz, és nem lesz állásom – írja. – Azt hittem, hogy a munka világa most már örökké zárva marad előttem.” Warren majdnem negyvenéves volt, amikor bekerült az Ivy League-ra, és már közel járt a hatodik X-hez, amikor a TARP (Troubled Asset Relief Program) nevű bankmentő csomag kongresszus által kijelölt felügyelőjeként teljes munkaidős állást kapott Washingtonban.

Politikusként és aktivistaként Warren nagy erősege, hogy könyvében végig megtartja a kívülálló szemszögét, és átéri mások erkölcsi felháborodását. Véleménye szerint legalább két olyan csoport van, akik arra szövetkeztek, hogy megfosszák a hétköznapi amerikaiakat a tisztességes és jobb megélhetéstől, amire a kemény munka feljogosítja őket. Az első csoport a nagybankok és egyes pénzügyi érdekcsoportok, amelyek a szerény eszközökkel rendelkező embereket hitelkártya-tartozásokkal terhelik, és ráveszik őket arra, hogy olyan kockázatos jelzáloghiteleket vegyenek fel, amiket reményük sincs visszafizetni.

Warren elmondja az ingatlanpiaci válság néhány áldozatának történetét. Az ilyen áldozatok közé tartozik „Flora”, egy harcias déli nyugdíjas, akit rávettek arra, hogy vegyen fel egy alacsony kamatozású jelzáloghitelt. Csakhogy a kamatok később az egekbe szöktek, a törleszteni nem tudó asszonynak pedig nem volt más választása, mint hogy csődöt jelentsen és (mivel a házat elvesztette) beköltözzön a kocsijába. „Mr. Estrella”, a

Tengerészgyalogság veteránja lányai Las Vegas-i iskolájának közelében vásárolt házat, de elmaradt a törlesztőrészeket fizetésével, és végig kellett néznie, hogy az otthonát – két héttel azután, hogy egy hivatalos végzéssel arra kötelezték, hogy költözzön ki a házból – elárverezik.

Warren nézete szerint a második csoport maga a washingtoni politikai osztály, amely elkényeztette a bankokat, ösztönözte a felelőtlen hitelezést és végül (nagyon nagylelkű feltételek mellett) kiségitte a megszorult pénzintézeteket, méghozzá anélkül, hogy bármiféle valódi erőfeszítést tett volna annak érdekében, hogy a felső vezetőket elszámoltassák.

„Nem tudom biztosan, hogy bárki is részt vett-e a nagybankoknál a kártékony tevékenységben a pénzügyi összeomlást megelőző hónapokban és években. És ez a lényeg: nem hiszem, hogy ezt bárki is biztosan tudja. Hol maradtak a teljes körű nyilvános vizsgálatok? Hol voltak a könyvvizsgálók seregei, hol maradt a bankok számítógépeiben levő merevlemezek lefoglalása és a pénzügyi kimutatások átvizsgálása? [...] A kormány pénz ad a bankoknak, de nem fordít jelentősebb erőforrásokat annak kiderítésére, hogy a bankok mérlegén tátongó lyukakat legalább részben illegális tevékenység okozta-e. Így aztán, miközben a nagy hatalmú vezérigazgatók milliókat kapnak bónuszok formájában, Flora kénytelen a kocsijába költözni.”

Egy 2007-es cikkben Warren egy új szövetségi ügynökség létrehozására szólított fel, amelynek feladatául azt szánta, hogy megvédje a lakosságot a pénzügyi érdekcsoportoktól. A bankszektor és szövetségesei természetesen nem fogadták kitörő örömmel a javaslatot, de kezdetben sok demokrata sem foglalkozott a pénzügyi reform kérdésével. Tim Geithner (a pénzügyminiszter), Barney Frank (a képviselőház pénzügyi szolgáltatásokkal foglalkozó bizottságának (House Financial Services Committee) elnöke) és Chris Dodd (a szenátus banki bizottságának (Senate Banking Committee) elnöke) számára az elsődleges feladat az volt, hogy megjavítsák a bankrendszert és erősítsék a meglévő szabályozást annak érdekében, hogy megakadályozzák egy újabb válság kitörését. A fogyasztóvédelem kérdése várhatóan. Warren nem értett egyet ezzel a hozzáállással, mint ahogy nem

értett vele egyet Obama elnök sem. De még az elnök támogatásával is óriási feladat volt, hogy kiharcolják a kongresszusi jóváhagyást a Pénzügyi Fogyasztóvédelmi Hivatal (Consumer Financial Protection Bureau, CFPB) létrehozásához.

Tekintettel a jelentős kampány-hozzájárulásokra, amikkel a bankok egyes jelölteket támogathatnak, sok választott tisztségviselő majdnem annyira a bankok lekötöztetettje, mint egy lejárt hitelkártya-tartozással rendelkező ügyfél. Warren felidéz egy 2010 végén Spencer Bachus alabamai képviselővel folytatott beszélgetést. Bachus akkoriban a rangidős republikánus volt a képviselőház pénzügyi szolgáltatásokkal foglalkozó bizottságában, és tudták róla, hogy közel áll a bankokhoz. Amikor Warren találkozott vele, kifejezte együttérzését a másodlagos jelzálogpiaci válság áldozatai iránt:

„Megindítóan beszélt azokról az emberekről, akiket becsaptak. Tényleg úgy tűnt, hogy átérzi a fájdalmukat. A mondanivalóját azzal fejezte be, hogy ha bátrabb lenne, a körmére nézne azoknak, akik ezt művelték a családokkal. Másként fogalmazva arról volt szó, hogy ha kiállna a megkárosított családok mellett, akkor könnyen előfordulhat, hogy a kongresszusban háttérbe szorítja a saját pártja vezetése. Megdöbbenett a halvány, feszes mosolya és az, ahogy a *bátrabb* szót használta. A megbeszélés végén Bachus képviselő kikísért az irodájából, majd megérintette a karomat és közelebb hajolt hozzám. »Vizsgálódnai fogok a fogyasztóvédelmi felügyelőség ügyében, de remélem megérti hogy ez nem személyes ügy«, mondta csendes, szelíd hangon [...]. Azt gondoltam, hogy az ő számára talán nem, de számomra *igenis* személyes ügy.”

Warren és sok más progresszív számára azonban nem a Republikánus Párt a haladás útjában álló egyetlen akadály. A másik probléma a Demokrata Párt óvatos, üzletpárti szárnya, amelyet az Obama-adminisztrációban olyan emberek képviseltek, mint Geithner és Lawrence Summers (a Fehér Ház Nemzeti Gazdasági Tanácsának vezetője). 2009 márciusában Warren nyilvánosan kritizálta Geithnert, mert nem reagált megfelelően a jelzáloghitel-válságra. Néhány héttel később Summers meghívta vacsorázni a Fehér Ház közelében levő Bombay Club nevű indiai étterembe.

Az este hosszú volt. Warren és Summers töviről-hegyire megtárgyalt mindent, a jelzálogpiaci válságtól kezdve a bankok feltökésítésén át a Wall Street 1990-es évekbeli deregulációjáig, aminek Summers is részese volt. „Nem értettünk egyet mindenben, de teljes mértékben hittem Larrynek,” írja Warren.

„Késő este Larry hátradőlt a székében, és adott nekem egy jó tanácsot [...] Így fogalmazott: van egy választásom. Eldönthetem, hogy bennfentes vagy kívülálló leszek. A kívülállók azt mondhatnák, amit akarnak, de a bennfentesek nem hallgatnak rájuk. A bennfenteseknek viszont esélyük van arra, hogy keresztülvigyük az ötleteiket. Az emberek – a nagy hatalmú emberek – hallgatnak arra, amit mondanak. De a bennfentesek betartanak egy megörökíthetetlen szabályt: *nem kritizálnak más bennfenteseket.*

Nos, figyelmeztettek.”

Warren nem igazán fogadta meg Summers tanácsát, de nem is hagyta teljesen figyelmen kívül. Továbbra is bírálta a pénzügyminisztérium jelzálogprogramját, ami egyértelműen nem volt alkalmas a célra. Végül azonban beleegyezett, hogy Geithner alatt dolgozzon a Pénzügyi Szervezetek Felügyeleténél, amelynek ideiglenes vezetőjeként szolgált 2010 szeptemberétől 2011 júliusáig.

Azok az újságírók, akik a *Fighting Chance*-től több támadást várnak Geithner ellen, csalódottak lesznek. „Úgy éreztem, mintha egyikünk egy havas hegycsúcson állna, miközben a másik a Halál völgyében vánszorogna – írja Warren. – Ennyire különböző volt a világnézetünk és ennyire különbözőek a problémák, amiket láttuk.” „Tudtam, hogy nem Tim választott erre a szerepre. Tudtam, hogy az elnök tolt engem az orra elé – emlékszik vissza Warren. – És kezdtem megérteni, hogy ha akarna, akkor talán ki tudna készíteni gondosan elhelyezett csapdákkal és kiszivárogtatásokkal. De amikor a szavát adta nekem, én hittem neki.”

Nagyrészt a bankokkal szembeni perzselő kritikája miatt Warren kilátásai nem voltak túl jók arra, hogy a szenátus jóváhagyja kinevezését a CFPB állandó vezetőjévé. 2011-ben Obama elnök végül Richard Cordray-t, Ohio korábbi legfőbb ügyészét jelölte Warren felváltására. Warren visszatért Massachusetts-be, és nem sokkal később beszállt a 2012-es versenybe a Ted Kennedy halálával 2009-

ben megüresedett szenátusi székért, amit addig a republikánus Scott Brown töltött be.

Warren több mint hatvan oldalt szentel a komoly megpróbáltatásnak bizonyult választási kampányának, amelynek során kénytelen volt megvédeni magát Brown vádjaival szemben. Ellenfele azzal vádolta, hogy túlhangsúlyozta indián származását annak érdekében, hogy munkát kapjon a Harvardon. (Az egyetem nyilatkozata szerint a kiválasztó bizottság döntésében nem játszott szerepet Warren etnikai hovatartozása.) Végül a helyi demokrata politikusok és több ezer önkéntes támogatásával, valamint több mint 40 millió dollárnyi kampány-hozzájárulással (melynek legnagyobb része kis összegű adományokból gyűlt össze) könnyedén legyőzte az ellenfelét.

Mai szemmel nézve talán az Andoverben tartott beszédéről készült, YouTube-on is megtekinthető videofelvétel miatt emlékezünk leginkább Warren 2012-es kampányára. Arra a kérdésre, hogy a kormány hogyan küzdhetne a költségvetési hiány ellen, Warren azt mondta, hogy meg kell szüntetni a vállalati kiskapukat, és arra kell kérni a gazdagokat, hogy fizessenek egy kicsit többet. És így folytatta:

„Nincs senki ebben az országban, aki kizárólag a saját erejéből gazdagodott volna meg. Senki. Ön felépített egy gyárat? Gratulálok. De hogy világosan lássunk: olyan utakon szállította az áruát a piacra, amiért mi, a többiek fizettünk. Olyan munkásokat alkalmazott, akiknek a képzését mi, a többiek fizettük. Biztonságban volt a gyárban, mert a rendőrséget és a tűzoltóságot mi, a többiek fizettük. Nem kellett amiatt aggódnia, hogy jönnek a fosztogató bandák és mindent ellopnak a gyárából [...]. Felépítette a gyárat, és a vállalkozása fantasztikusan sikeresnek bizonyult? Hála Istennek. Tartson meg egy jó nagy darabot belőle. De a mögötte levő társadalmi konszenzus azt követeli, hogy juttasson belőle egy részt az első útjába kerülő gyerekeknek is.”

A hevesen gesztikuláló és „fosztogató bandákat” emlegető Warren látva aligha meglepő, hogy Rush Limbaugh és más konzervatívok lecsaptak a felvételre, amelyben bizonyítékot találtak arra nézve, hogy Warren valamiféle veszélyes radikális. De ahogy arra az *A Fighting Chance*-ben rámutat, az alap gondolata helyes volt:

„A rendőrség, az iskolák, az utak, a tűzoltók és az összes többi nélkül hol lennének a nagy cégek és a »self-made« milliárdosok? Ahhoz, hogy a kapitalizmus működjön, mindannyiunknak szükségünk van egymásra.”

Ha Warrennek van egy nagy ötlete, akkor ez az: a társadalom, mint egymásra utalt emberekből álló szerves egész koncepciója. Igaz, ez nem a legeredetibb ötlet. A 19. század végén, illetve a 20. század elején két új politikai hitvallás is erre épült: Amerikában a progresszívizmus, Nagy-Britanniában pedig a neoliberalizmus. A II. világháború után ugyanezre a koncepcióra alapult az európai szociáldemokrácia.

Maga Obama elnök is felidézte a progresszív örökséget, amikor 2011 decemberében a Kansas állambeli Osawatomie-ban tartott beszédében dicsérte Theodore Rooseveltet, illetve amikor hét hónappal később, a Virginia állambeli Roanoke-ban tartott kampányrendezvényen a következőket mondta:

„Ha sikeres voltál, valakitől menet közben kaptál egy kis segítséget. Volt egy nagy tanító valahol az életedben. Valaki segített létrehozni ezt a mi hihetetlen amerikai rendszerünket, ami lehetővé tette, hogy boldogulj. Valaki utakat és hidakat építtetett. Ha van egy üzleted, azt tulajdonképp nem te hoztad létre. Valaki más tette lehetővé, hogy megtörténjen.”

Csalódást okoz, hogy Warren a könyvében nem igazán bontja ki ezt az elképzelést, és nem fejt ki annak a politikára vonatkozó következményeit. Az elbeszélés sodrában csak ritkán áll meg és tart szünetet, hogy távolabbról szemlélve ítélje meg az összképet. Amikor pedig mégis megteszi, az inkább hangzik egy újabb kampánybeszédnek, mint árnyalt helyzetelemzésnek.

Bill Clinton szinte pontosan ugyanezt a nyelvezetet használta, és így tett a közelebbi múltban Obama elnök is. Bár sok haladó gondolkodásúnak csalódást okoztak, mindketten sokat tettek a dolgozó szegényekért és a középosztályért, még ha kissé burkolt formában is. A munkajövedelem utáni adókedvezmény ismételt bővítésének és a betegvédelmi és megfizethető betegellátási törvény elfogadásának köszönhetően immár több millió amerikai munkavállaló juthat tekintélyes összegű támogatásokhoz és válik jogosulttá ingye-

nes egészségügyi ellátásra. Ez pedig nagy változás a huszonöt évvel ezelőtti állapotokhoz képest.

Hogyan lehet további előrelépést elérni? Szükséges, de nem elégséges a pénzügyi ágazat méretének csökkentése. Hiába emelne vádat az igazságügy-minisztérium egy tucat Wall Street-i felsővezető ellen a másodlagos jelzálogpiac összeomlásában játszott szerepük miatt, és hiába jelentenék be, hogy feldarabolják azokat a bankokat – köztük a Citigroupot, a Goldman Sachs-et és a JPMorgan Chase-t –, amelyeket túlságosan nagyknak tartottak ahhoz, hogy hagyják őket csődbe menni, ezek az intézkedések nem növelnék a családok átlagos jövedelmét, ami már évtizedek óta stagnál. Nem védenék meg a közszférában dolgozók nyugdíjuttatásait, amelyek a Bostonhoz, New Yorkhoz vagy akár Oklahoma Cityhez (Warren szülővárosához) hasonló városokban egyre növekvő részét emésztik fel a költségvetésnek. Nem oldanak meg azt a problémát, hogy mennyi különadót lehet kiróni a gazdagokra és a vállalatokra anélkül, hogy közben komoly problémákat okozna a tőkekivitel és az adócsalás. Nem adnának választ arra a kérdésre sem, hogy

hogyan védjük az amerikai fogyasztókat nemcsak a bankoktól, hanem a monopóliumoktól és a feltörekvő oligopóliumoktól is a gazdaság más részein, mint pl. a szórakoztatóipar, a légitársaságok vagy az online kommunikáció.

Warren úgy döntött, hogy ez a könyv nem a megfelelő terep ahhoz, hogy ilyen ügyekbe belemélyedjen, és talán igaza is volt. Az üzenete a gyökereinél inkább etikai semmint gazdasági természetű. Az *A Fighting Chance* nem válasz fel átfogó politikai platformot, de megerősít valamit, amit Ted Kennedy felismert 1998-ban, amikor Warren eljött az irodájába, és megpróbálta (sikerrel) rávenni, hogy ellemezze a csődtörvény reformját. Elizabeth Warren fékezhetetlenül harcol az esélytelenebbekért, és nem fogad el nemleges választ.

Ezek kiváló tulajdonságok minden haladó politikus számára. Teddy Roosevelttől Warrenhez hasonlóan feketén-fehéren beszélt, és megragadta a pillanatot. Ma, egy évszázaddal később, ez lehetne Elizabeth Warren nagy pillanata. De vajon megragadja-e ezt a pillanatot?

(The New York Review of Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Botos Katalin professor emerita, Szegedi Tudományegyetem és PPKE

dr. Eisen, George professzor, rektorhelyettes – Nemzetközi kapcsolatok és tanulmányok (Center for International Education) Nazareth College, Rochester, New York

Faragó Péter közvélemény-kutató, Budapest

dr. Frigyesi Veronika, a közgazdaságtudomány kandidátusa, Budapest

Gereben Ágnes történész, Budapest

Kapronczay Károly történész, Budapest

Menyhay Imre professor emeritus, Sopron

dr. Simon Tamás professor emeritus, Budapest

Stark Tamás tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

Talabos Dávidné dr. Lukács Nikolett Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, óraadó, Debrecen

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Menyhay Imre</i> : Európa kilátásai és a baloldali tőkés paradoxon ideológiák kereszttüzeiben	1
--	---

MŰHELY

<i>Botos Katalin</i> : Perifériáról a perifériára	20
<i>Dr. Frigyesi Veronika</i> : Új nemzetközi szerveződések, szövetségek	30
<i>Faragó Péter</i> : A sötét energia XXI. századi világtrendje és a híd-kapcsolatok szerepe a társadalmi innovációban	48

SZÁZADOK

<i>Talabos Dávidné dr. Lukács Nikolett</i> : A viktoriánus Anglia és az újhellenizmus A homoszexuális szubkultúra szociológiai, kulturális, filozófiai és esztétikai háttere Oscar Wilde körében és az Urániaiak Társaságában	68
<i>George Eisen – Stark Tamás</i> : Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokauszt első fejezete	77
<i>Gereben Ágnes</i> : Holokauszt a Szovjetunióban	100

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Kapronczay Károly</i> : Balti egyházak története és túlélése a szovjet uralom évtizedeiben	114
<i>Prof. dr. Simon Tamás</i> : Felelősség magunkért, egészségünkért családunkért és Földünkért	117

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Thomas Höpel</i> : Kultúrpolitika és külpolitika a 20. századi Németországban (120)	
<i>John Cassidy</i> : Elizabeth Warren nagy pillanata (122)	

KÉPEK:

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2014. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25 440 Ft helyett 18 000 Ft

Fél évre: 12 720 Ft helyett 9 000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18 480 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 240 Ft helyett 7 000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 960 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 480 Ft helyett 7 000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13 440 Ft helyett 9 000 Ft

Fél évre: 6 720 Ft helyett 4 500 Ft

Akciónk a 2014. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

A 2013. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen,
500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.